

חברה, צבא וביטחון לאומי

מרס 2022, אדר ב' תשפ"ב
גיליון מספר 3

כתב עת בנושא חברה, צבא וביטחון לאומי יוצא לאור על-ידי "מערכות" - בית התוכן המקצועי של

צה"ל לצבא ולביטחון לאומי ואגודת חוקרי צבא וחברה בישראל

תוכן העניינים

4	דבר העורך.....
8	צבא בונה עם? שירות צבאי כמשפיע על תפיסות חברתיות בישראל: השסע הדתי-חילוני מקרה בוחן/ ד"ר אלישבע רוסמן.....
27	האנתפאדה השנייה והפתעה אסטרטגית: מקרה בוחן של מודיעין לריצוי קברניטים/ ד"ר אבנר ברנע.....
42	לא מלחמה ולא שלום: התמודדות ישראל במסגרת העימות באזור האפור עם איראן וחזבאללה/ מר עומר דוסטרי.....
71	מתכננים את הפוטנציאל הלאומי: ההכוונה הצבאית של מערכת הלימודים בבתי הספר בתחילת שנות ה-50/ ד"ר יורם פריד.....
90	השתקפויות של החברה בישראל בפקודות המנהיג הצבאי: ניתוח מקרה הרמטכ"ל/ ד"ר שני אלמוג.....

תגובה לביקורת

107	מאמר הביקורת (גיליון 2, עמ' 125–131) של ד"ר עפרה בן ישי על הספר: מלחמה במקום שלום – מאה שנות לאומיות ומיליטריזם בישראל/ פרופ' אורי בן אליעזר.....
-----	--

ביקורת ספרים

111	Jon R. Lindsay. Information Technology and Military Power. Ithaca: Cornell University Press, 2020. / ד"ר טל טובי.....
115	Manekin, Devorah. S. (2020). Regular soldiers, irregular war: Violence and restraint in the Second Intifada. Ithaca, NY: Cornell University Press / פרופ' סטיוארט כהן.....

עירית קינן ועירית הרבון, (עורכות) הביטחון כסוגיה אזרחית: התרופפות הביטחון האזרחי-פוליטי-תרבותי בישראל, פרדס הוצאה לאור והמכללה למנהל, תש"ף, 2020 / פרופ' אילן פלג

119.....

Neve Gordon and Nicola Perugini Human Shields: A History of People in the Line of

123..... פרופ' אייל בן ארי / Fire. Oakland: University of California Press. 2020

126..... על הכותבים

חברה, צבא וביטחון לאומי

יוצא לאור עלידי "מערכות" - בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי ואגודת

חוקרי צבא חברה

גיליון מרס 2022, אדר ב תשפ"ב

ISSN: 2789-4835

העורך הראשי: פרופ' אורי בריוסף

עורכת מדור ספרים: פרופ' אילת הראל

עריכה: מר עדי לרנר

חברי המערכת

פרופ' אייל בן ארי, ד"ר עפרה בן ישי, פרופ' עוזי בןשלום, פרופ' אורן ברק, ד"ר אמיר גילת,

ד"ר ראובן גל, פרופ' זאב דרורי, פרופ' אילת הראל, ד"ר איל לוי, מר עדי לרנר, פרופ' בני

מילר, פרופ' הלל נוסק, פרופ' יורם פרי, ד"ר איתמר ריקובר

הדעות המובעות במאמרים מבטאות את דעתם האישית של הכותבים

דבר העורך

גיליון מספר 3 של חברה, צבא וביטחון לאומי מתפרסם כאשר המלחמה באוקראינה נמצאת בשבוע הרביעי שלה. המלחמה הזו היא האירוע הצבאי החשוב ביותר מאז 1945 והיא מעלה על הפרק שורת סוגיות שנדחקו לפינה מאז קריסת ברית המועצות וסיום המלחמה הקרה. במרכזן האפשרות שהעומות יסלים ממלחמה המתוחמת בגבולות אוקראינה לעימות בין מעצמות על הממדים הגרעיניים הכרוכים בו, ובניין הסדר העולמי החדש בתום המלחמה. גם אם, כפי שכולנו מקווים, המלחמה לא תסלים ותסתיים תוך זמן קצר בהסדרים מדיניים שיהיו מקובלים על הצד המתגונן, היא תותיר אחריה שאלות מהותיות ליחסי חברה, צבא וביטחון לאומי. חלקן מתייחסות לתהליך קבלת ההחלטות של הנשיא ולדימיר פוטין, תהליך שעודו לוט בערפל: מי היו השותפים לתהליך? האם התקיימו בו דיונים פתוחים באופן יחסי שבהם הוצגו עמדות שונות, או שהתהליך כולו נבנה על בסיס הסכמה מראש לעמדותיו של פוטין? האם גורמי המקצוע, בראש ובראשונה הקצונה הבכירה וגורמי המודיעין, הציגו בפני מקבלי ההחלטות הערכות שנועדו להשביע את רצונם? האם התפתחות המלחמה יצרה בקיעים בסביבת קבלת ההחלטות ובין גורמי המקצוע לפוטין עצמו? האם הבקיעים האלה, אם הם קיימים, משפיעים על הדרך שבה המלחמה מתנהלת ועתידיים להשפיע על הדרך שבה תסתיים?

שאלות אחרות נוגעות לאופי המלחמה כיום. עד פרוץ המלחמה התמקד השיח המקצועי באופיין החדש של המלחמות ההיברידיות, המשלבות לצד שימוש ביכולות קונוונציונליות לוחמת סייבר, לוחמת תודעה, טרור ושימוש באמצעים כלכליים ופוליטיים. המלחמה באירופה מחזירה למרכז הבמה את הכוח הקונוונציונלי המסורתי: טנקים; ארטילריה; מטוסי קרב; וחיילי חי"ר. לנוכח ביצועיו הבלתי מרשימים של הצבא הרוסי עולות על הפרק שאלות לא מעטות. חלקן מתייחס ליחסי הגומלין בין חברה לצבא, למשל העובדה שרק אחד משלושה רוסים בגיל גיוס מתגייס לשירות חובה הנמשך שנה אחת בלבד, וחלקן לעצם ההיגיון הצבאי בגיוס חיילי חובה שזמן שירותם הקצר אינו מספיק להכשרתם כלוחמים בשדה הקרב, וכתוצאה מכך עיקר המעמסה נופלת על חיילי חוזה המשרתים בהתנדבות זמן ארוך בהרבה. שאלות אחרות נוגעות לכושרו המבצעי של הצבא הרוסי שכנראה בשל בעיות תקציב אינו מתאמן מספיק, רמת תחזוקת הכלים שלו נראית כירודה, ורמת מלאי התחמושת שלו מתגלה כבלתי מספקת אפילו למלחמה מוגבלת. שאלות נוספות עולות גם ביחס לתועלת הגלומה בהצטיידות במערכות יקרות דוגמת מטוסים וטנקים, כאשר מערכות זולות יחסית כמו טילי נ"ט ונ"מ אישיים מוכיחות את כושר ההשמדה שלהן בשדה הקרב.

המלחמה מעמידה במבחן את רמת החוסן הלאומי של החברות האזרחיות ברוסיה ואוקראינה. כבר מימיה הראשונים ברור היה שמה שיקבע את נכונות האזרחים לתמוך במאמץ הקולקטיבי הוא יכולת ההנהגה להבהיר את ההצדקה למלחמה. כאן, מסיבות ברורות, מלאכתם של

ולודימיר זלנסקי וחבריו להנהגת אוקראינה קלה בהרבה. הורדת מסך הברזל על דיון חופשי בנושא המלחמה ברוסיה היא הביטוי הברור ביותר לקושי שעימו פוטין מתמודד, בבואו לגייס תמיכה פנימית למלחמה. אם תתארך – ייתכן שמידת נכונותם של אזרחי רוסיה, ובמיוחד בני המעמד הבינוני, לתמוך במלחמה יקרה שפוגעת באיכות חייהם (גם בשל משטר הסנקציות הבינלאומי) תקבע יותר מכול את תוצאותיה.

סוגיות אלה ואחרות רלוונטיות גם לישראל, ולמלחמה אפשרית העומדת לפתחנו. החברה הישראלית וצה"ל מתמודדים כיום עם שאלת מודל הגיוס המתאים, ועם שאלת המוטיבציה להתגייס. חיילי צה"ל עלולים להיתקל, אם יבצעו תמרון יבשתי גדול בלבנון, בבעיות המזכירות את אלה שבהן נתקל הצבא הרוסי באוקראינה, כולל התמודדות עם טילי הנ"ט וטילי הנ"מ האישיים. העורף הישראלי, שיישא בחלק ניכר מעול המלחמה הבאה, יצטרך להתמודד אף הוא עם משוואת ההצדקה למלחמה מול מחירה, שעלפי כל התחזיות לא יהיה קל. כאנשי אקדמיה העוסקים בתחומים אלה ראוי כי נלמד את המלחמה באוקראינה על כל היבטיה, נשאל את השאלות הנכונות, נתמודד איתן בצורה מקצועית ונתרום את תרומתנו לידע הנדרש.

חלק מהמאמרים בגיליון זה נוגעים בנושאים הרלוונטיים למלחמה באוקראינה, אבל לא כך המאמר הפותח של אלישבע רוסמן. תחת הכותרת "צבא בונה עם?" שואל המאמר אם צה"ל, שאחד מתפקידיו כצבא העם לצמצם פערים חברתיים ולחזק סולידריות פנימית, מצליח לקרב בין חילוניים לדתיים המשרתים שירות משותף? תשובתה של רוסמן לשאלה זו תאכזב את אלה המצפים שצה"ל ימשיך לתפקד ככור היתוך, אף כי התמונה אינה בהכרח קודרת במלואה: "השירות המשותף עצמו הוא נקודת מוצא: הוא מאפשר מפגש והיכרות, אולם אינו מגשר על פני סעים. ייתכן שעצם ההיכרות עשויה להיות מטרה ראויה כשלעצמה. ברם, היכולת לגרום לחלקים שונים בחברה הישראלית להיחשף אלו לאלו במסגרת השירות אינה מחוללת שינוי אמיתי. ייתכן שאפשר להסתפק בהיכרות וצריך שיהא די בכך".

שני המאמרים הבאים רלוונטיים יותר לנושא המלחמה באוקראינה. מאמרו של אבנר ברנע עוסק בנושא רגיש ביחסי מודיעין-קברניטים – הדרך בה מוצגת הערכת המודיעין בפני מקבלי ההחלטות, והצורה שבה הם עושים בתוצר המודיעין שימוש. אין לנו עדיין מספיק מידע על הדרך שבה פעל מנגנון זה בתהליך קבלת ההחלטות שהוביל את פוטין להחליט על פלישה אבל, כפי שברנע מראה, יש בידינו כיום מספיק מידע כדי להציג את המנגנון שעיצב את תגובת ישראל לפרוץ המהומות באוקטובר 2000 ולפתיחת האנתפאדה השנייה. כפי שהמאמר מראה, בקהילת המודיעין התגבשו שתי הערכות מנוגדות ביחס למקור המהומות: דרגי העבודה באמ"ן/מחקר ובשב"כ, שנסמכו על היכרות טובה עם השטח, העריכו שפרוץ המהומות היה אירוע ספונטני ששיקף בעיקר תסכול גובר של החברה הפלסטינית מתוצאות תהליך אוסלו. ערפאת, להערכתם, רכב על גל המהומות רק בהמשך. לעומתם, ראש חטיבת

המחקר באמ"ן, עמוס גלעד, שהיה בעל השפעה רבה במערכת הביטחון, העריך כי לפרוץ המהומות אחראי ערפאת, החותר להשיג קלפים במשא ומתן מול ישראל. מסיבות שונות התקבלה הערכת גלעד על דעת הקברניטים (ובתקשורת), ועיצבה במידה רבה את דרך ההתמודדות של ישראל עם האירועים שמורשתם משפיעה עלינו עד היום.

מאמרו של עומר דוסטרי על העימות באזור האפור (Gray-Zone conflict) מתמקד בסוג העימות שלא מעטים ראו בו עד הפלישה לאוקראינה, את התחליף העדיף למלחמה הקונוונציונלית. העימות באזור האפור מצוי מתחת לסף השלום, אך אינו חוצה את סף המלחמה ומשלב שימוש בעוצמה צבאית ממוקדת אך חשאית ולא מיוחסת, עם לוחמה באמצעות שליח ומרכיבים רכים יותר דוגמת מבצעי השפעה, מבצעי סב"ר ולוחמה כלכלית, משפטית, ופוליטית. מאמרו של דוסטרי מתמקד בדרך שבה ישראל פועלת למיתון האיום האיראני – אסטרטגיה המשלבת תקיפות צבאיות עקיפות, מבצעים חשאיים, לוחמת שליחים, לוחמת סב"ר ומאמצי תודעה.

שני המאמרים האחרונים עוסקים בנושאים פחות אקטואליים. מאמרו של יורם פריד מעלה לדיון את סוגיית תכנון התאמת החינוך היסודי והתיכוני על סוגיו השונים לצורכי צה"ל, כחלק מתפיסת המלחמה הטוטלית ששלטה בחשיבה הביטחונית בשנות ה-50 של המאה ה-20. כפי שפריד מראה במאמר, חרף הטענות על הדומיננטיות של צה"ל בתהליכי קבלת ההחלטות ובתודעה הקולקטיבית הישראלית, השפעתו בתחום החינוך הייתה מוגבלת. לא זו בלבד שצה"ל לא חרג מכללי המשחק הדמוקרטיים בניסיון לתעל את מערכת החינוך לצרכיו, אלא שגורמי החינוך ידעו לשמור על עצמאותם. גם כאשר נעשה מאמץ לפתח מגמות לימוד צבאיות בבתי הספר התיכוניים, הן לא הונעו על ידי רצון למיליטריזציה, הוגבלו לבית ספר אחד (הריאלי) וגם אז תוך כפיפות לתכנית הלימודים הרגילה.

המאמר הסוגר חלק זה של הגיליון הוא מאמרה של שני אלמוג, הבוחן כיצד באו לידי ביטוי בפקודות היום של הרמטכ"ל עם כניסתו לתפקיד התמורות השונות בחברה בישראל מאז הקמת צה"ל. אלמוג מאתרת ארבעה תחומי שינוי מרכזיים: מעבר ממצב שבו הרמטכ"ל לא רק דורש מפקודיו אלא מתחייב לדברים מסוימים מולם; מיתון עוצמת ההתייחסות אל האויב; הרחבת ההתייחסות אל הנופלים; והתפתחות נרטיב של ביקורת של הצבא כלפי עצמו. לטענת המחברת שינויים אלה בדברי הרמטכ"ל משקפים מגמות של שינויי תפיסות בחברה הישראלית, ולכן ראוי ללמוד אותם.

חלקו השני של הגיליון עוסק בספרות על חברה, צבא וביטחון לאומי. אורי בן-אליעזר מגיב על מאמרה הביקורתית של עפרה בן ישי על ספרו האחרון ומכלול יצירתו בגיליון הקודם. ארבע ביקורות הספרים מכסות מכלול נושאים הנוגעים לממשק היחסים בין חברה וביטחון בישראל ובעולם, דרך ניהול הלוחמה בתנאים המטשטשים את ההבדל בין צבא לאזרחים, ובטכנולוגיות

חדישות המאפשרות לפזר חלק מהערפל האופף את שדה הקרב המודרני, ממש כפי שאפף אותו במהלך כל ההיסטוריה.

כאן המקום להודות לכל העושים במלאכה שאפשרו הוצאת גיליון זה בצורה חלקה ומקצועית ללא מהמורות מיותרות: הכותבים, בין אם מאמריהם התקבלו או לא, שהשקיעו מאמץ כתיבה משמעותי; מבקרי הספרים שטרחו, קראו וכתבו, אילת הראל שעורכת את מדור הספרים ביד בוטחת, איתמר ריקובר שמנהל את המנגנון המאפשר להוציא את כתב העת בצורה סדורה כל כך, ועדי לרנר, עורך מערכות שהשקיע את המאמץ הנדרש גם בהוצאת הגיליון הנוכחי. תודה מיוחדת לחבר השופטים שביצע את מלאכת השיפוט במהירות, ביעילות ובתבונה מקצועית. העובדה שכמעט כולם הסכימו לבצע את המטלה הזו ללא כל הסתייגות ובמהירות ראויה לציון, היא הביטוי הברור ביותר למקום שתופס כיום כתב העת בקרב ציבור החוקרים והתלמידים של חברה, צבא וביטחון לאומי.

מילה אחרונה של תזכורת: הגיליון הבא שמתוכנן לצאת בסתיו 2022 יעסוק כזכור בנושא ישראל והמלחמה הבאה. אנא גשו למלאכה.

צבא בונה עם? שירות צבאי כמשפיע על תפיסות חברתיות בישראל: השע הדתי-חילוני כמקרה בוחן

ד"ר אלישבע רוסמן

המחלקה למדע המדינה, אוניברסיטת בראילן

תקציר

החברה הישראלית מתאפיינת בשסעים חברתיים עמוקים, בהם השסע בין המגזר החילוני לדתי. במחקר זה נבדק אם בוגרי שירות צבאי ולאומי, שקשרו במהלך השירות קשרי חברות עם אנשים שונים מהם במידת המחויבות הדתיות שלהם, יהיו מוכנים לשחזר חוויה זו בעת לימודיהם האקדמיים. המחקר מצא כי בוגרי שירות צבאי ולאומי נוטים לשחזר את חברויות השירות שלהם גם בעת לימודים אקדמיים; כלומר, מי שהיו להם חברים שונים מהם במידת מחויבות דתית בעת השירות, נוטים לשוב ולהתחבר עם השונים מהם גם בתקופת הלימודים. עם זאת, ניסיון השירות מלמד אותם על מגבלותיה של חברות זו, והם מגיעים למערכות יחסים אלה באופן מפוכח. מהמחקר נראה כי שירות (בעיקר צבאי) אינו מגשר בהכרח על פני שסעים חברתיים במובן הפשוט של המושג, אולם מאפשר היכרות המעודדת יצירת קשרים חברתיים חוצי-מגזרים.

מילות מפתח: גיוס חובה, השסע הדתי-חילוני, השערת המגע, התפשטות תפקודית

An Army Building a People? – Military Service affecting Social Schisms: The Case of the Religious-Secular Divide in Israel

Abstract

Can the military serve as tool for socialization? Despite scholarship indicating military service has a limited socialization effect on soldiers, many Israelis believe that their military service in the Israel Defense Forces (IDF) has caused them to accept members of outgroups as part of their own ingroup. The following paper explores the effect of service friendships and asks: are veterans who had diverse friendships during their service more likely to have diverse friendships in the future? If so, do they attribute their ability and willingness to include others within their ingroup to their military service? Based on findings from a study of Israeli students (second and third year college and university students), the paper demonstrates that while indeed service friendships may be short lived, service alongside members of outgroups has certain longer-term effects and influences aspects of the social perception of veterans.

מבוא

במאי 1959 נשא דוד בן-גוריון דברים בכנס מפקדים ואמר: "הצבא יהיה בית הספר הגדול ביותר בישראל [...] וכשם שמדינת ישראל מלכדת כל היהדות [...] כך מלכד צה"ל את העם בישראל לכל מפלגותיו וקרעיו [...] אין צה"ל יוצא ידי חובתו בהיותו מעוז הביטחון של המדינה בלבד, אלא שומה עליו להיות למופת לעם ברוחו החלוצית" (בן-גוריון, 1983). כלומר לדעתו של בן-גוריון לצה"ל תפקיד חברתי, ולא רק ביטחוני. גם אם שאיפתו של בן-גוריון להשתמש בצבא כמעצב זהות קולקטיבית אחידה כבר אינה התפיסה השלטת, נראה

כי החברה בישראל עדיין רואה את צה"ל כבעל תפקיד חברתי מרכזי בכל הנוגע לגישור על-פני שסעים חברתיים (אזולאי וקוטיק, 2016; נבו ושור, 2002; Azarya and Kimmerling, 1980). במהלך השנים עלו תהיות בנוגע לנחיצותו ולמקומו של התפקיד החברתי בסדר יומו של צה"ל.¹ בהתאם לכך, למרות השינויים שחלו בחברה הישראלית במהלך השנים, תפיסתו של צה"ל כבעל תפקיד חברתי עדיין קיימת (ישראל ורוסמן, 2014).

צה"ל ממשיך למלא תפקידים חברתיים רבים: הוא קולט עלייה, עוסק בגיור, משלים שנות לימוד ובאופן כללי עוסק במשימות שאינן צבאיות. לא לחינם המוטו של חיל חינוך הוא "עם בונה צבא בונה עם". רעיון זה הוא בסיסי בצה"ל, וכלול במסגרת התפשטותו התפקודית (כהן, 2005).

למרות גישתם של חוקרים שונים כגון קרבס (2004) וכהן (2008), ולמרות שנראה כי צה"ל התאים את תפיסתו בנוגע לתפקידו החברתי לעידן הפוסט-מודרני (לא עוד כור היתוך אלא כור מצרף או "קופסת צבעים", שבה כל חייל שומר על ייחודו), הוא משמר את תפיסתו העצמית כ"צבא העם". הצדקותיו בנוגע לגיוס חובה נשענות על כך. אך האם צה"ל מצליח לעמוד במשימה זו?

מאמר זה מנסה לבחון האם שירות צבאי מצליח למתן שסעים, תוך התמקדות בשסע הדתי-חילוני. האם עצם השירות ביחד מאפשר היכרות בין מגזרים, ומשרטט מחדש גבולות חברתיים? או שאולי שירות צבאי אינו מצליח לגרום לשינוי תפיסתי וכל קבוצה ממשיכה להתבצר במקומה, למרות השירות המשותף? בעזרת סקרים וראיונות בחן המחקר את תפיסתם העצמית של סטודנטים לתואר ראשון במכללות ובאוניברסיטאות בישראל, ממגוון פלחים סוציאקונומיים, בנוגע לגבולות אלה.

המחקר מציע לבחון את תפקידו החברתי של צה"ל בראייה לטווח ארוך יותר – עד חמש שנים מהשחרור. בהקשר זה, המאמר שואל האם ניתן לזהות השפעה חברתית של השירות הצבאי בישראל על יוצאי שירות, ואם כן – איזו השפעה? האם יוצאי שירות סבורים שהשירות השפיע עליהם בהקשר של גישור על-פני שסעים חברתיים, ואם כן, כיצד? בסיכומו, המחקר מאיר מצב שבו תוצאות הגישור מורכבות יותר. למסקנות אלה השלכות על תפיסת צה"ל כ"צבא העם".

שירות צבאי ככלי לסוציאליזציה חברתית – מבט משווה על המערך התיאורטי

¹ היקף מאמר זה אינו מאפשר דיון מעמיק בסוגיה האם ראוי או לא שלצה"ל יהיה תפקיד חברתי, ואם יש לו תפקיד חברתי, האם הוא ממלא אותו. נקודת המוצא היא שיש ציפייה מוכרת שצה"ל ימשיך למלא תפקיד חברתי. גם מערכת המשפט תמכה בציפייה זו, כפי שניתן לראות בבג"ץ אליס מילר או בג"ץ ניר גלילי, שבהם קבע בית המשפט העליון כי על צה"ל לעמוד באמות המידה שהחברה הישראלית קובעת עבורו. הוא אינו יכול לתפקד רק כארגון משמר ביטחון או מספק ביטחון, אלא לשמור על עיקרון השוויון ולהתייחס לתקוות שתולה בו החברה לקיום התנהגויות חברתיות מסוימות. ראו: אליס מילר נ' שר הביטחון ואחרים, 4541.94; פלוגית נ' שר הביטחון 1284/99.

בשנות ה-50 של המאה ה-20 אימץ צבא ארצות-הברית התנהלות, שנשענה על השערת המגע (contact hypothesis) של אלפורט (Allport, 1954). הלה גרס כי כאשר מאחדים פרטים מקבוצות חברתיות שונות (למשל שחורים ולבנים, נשים וגברים) בקבוצה אחת והם עוברים חוויה משמעותית – חברי הקבוצה יצליחו להתגבר על דעותיהם הקדומות. כל פרט יקבל את חברי "קבוצות חוץ" (outgroups), שאינם שייכים לקבוצת ההתייחסות הראשונית שלו (קבוצת פנים – ingroup), כשווים לו. מדובר בתהליך ארוך, שאינו בהכרח בלתי הפיך, אך לדעת אלפורט בהחלט מתרחש.

תיאוריה זו קיבלה ביסוס במחקרים שונים, בפרט באלה העוסקים בלכידות ביחידות צבאיות (MacCoun et.al., 1993). יש בכך היגיון רב: בתחום יחסי צבא-חברה ופסיכולוגיה צבאית, המחקר מתמקד בשאלות של לכידות חברתית וכיצד ניתן לגרום לחברים ביחידות צבאיות להתנהל כיחידה אורגנית ואף למות זה למען זה. פרטים ביחידה צבאית לא בחרו את חבריהם לשירות, ויש ליצור מצב שבו ירגישו קשר משמעותי זה לזה, שאם לא כן, היחידה לא תתפקד באופן מיטבי. מכאן ששאלת יכולתו של צבא נתון להעביר את חייליו תהליך סוציאליזציה וגיבור על-פני שסעים, מהותית לתפקודו כגוף לוחם. הדבר אכן הניע את צבא ארצות-הברית להשתמש בהשערת המגע, בתחילה בהקשר לשסע הגזעי ולאחר מכן בנושאי מגדר שונים (Krebs, 2006).

יכולתו של צבא לגרום לחייליו לקבל אחד את האחר כחברים שווים, עם זכויות שוות בקולקטיב הצבאי, מרכזית אף יותר כאשר מדובר בצבא חובה. בו, בניגוד לצבא התנדבותי, הפרטים המתגייסים אינם עושים זאת מרצונם ויש לגרום להם לתחושת שייכות חזקה הן לצבא בכללותו, הן ליחידתם והן לחיילים האחרים שעמם הם משרתים. לפיכך, צבאות משקיעים מאמץ רב בניסיון ליצור זהות קולקטיבית מבוססת ומשמעותית בקרב חייליהם. יש לגרום לחיילים לקבל את חבריהם ליחידה כשווים להם (Krebs, 2004; Matthews, 2015), ולעיתים קרובות לשנות את תפיסתם בנוגע למשמעות המונח "אנחנו", שיכלול פרטים רבים יותר מהתפיסה שאיתה הם באים מהאזרחות (Tajfel, 2010). ללא "אנחנו" שכולל את כלל היחידה הצבאית, ייווצר מצב שבו חיילים לא יוכלו לסמוך על חבריהם ליחידה בזמן אמת. דבר זה חשוב לכל יחידה צבאית, כל שכן בצבא שבו כופים על בני קבוצות חברתיות שונות לשרת יחד.

במובן זה, צבאות עושים שימוש בזהות חברתית (SIT – Social Identity Theory) במקור מושג מפסיכולוגיה חברתית (Hornsey, 2008; Ellemers and Haslam, 2011). גישה זו רואה בבני אדם בעיקר שחקנים חברתיים התופסים את עצמם באופנים שונים, בהתאם לקונטקסט החברתי שבו הם נמצאים. זהותם החברתית נגזרת ממקומם בקבוצה, ולא בהכרח מהיותם פרטים בעלי אישיות מובחנת (Ellemers and Haslam, 2011). בהתאם לתפיסת הקבוצה כבעלת חשיבות מהותית, פרטים מוכנים לקבל פרטים אחרים כחברי קבוצתם וכבעלי מכנה

משותף מהותי, גם אם אין בסיס מציאותי להנחות אלה. למשל אם נקבע קבוצה אקראית של אנשים, ונגדיר שלכולם מכנה משותף, גם אם מדובר במכנה משותף טריוויאלי (צבע עיניים, חיבה לצבע הכתום, קושי במתמטיקה), יקבלו חברי הקבוצה אלה את אלה כשוויים ובני קבוצת הפנים ("אנחנו" לעומת בני קבוצות החוץ – "הם"). הם יגנו אחד על האחר מול קבוצות אחרות, ויתפקדו כיחידה אחת (Allport, 1958).

טג'פל, טרנר ואחרים הדגימו כיצד פרטים מעדיפים את חברי הקבוצה "שלהם" על פני אחרים, גם אם הקשר שקיים בינם לקבוצה אינו מובהק.² כלומר גם ללא ביסוס משמעותי, בני אדם מעדיפים את חברי הקבוצה המסומנת כ"קבוצה שלי". במקרים מסוימים, גם לאחר התפרקות הקבוצה (שחרור משירות צבאי) הם יפלו לטובה את חברי קבוצתם לשעבר (יוצאי צבא כמוהם) בתחומים מסוימים, למשל בקבלה לעבודה, בהשכרת דירה ועוד.³

לא רק שמפגש פיזי ממשי מאפשר קבלה, נראה שגם מפגש לא פיזי עשוי להשפיע באופן דומה. טרנר ואחרים (2008) וטרנר וקריספ (2009) הדגימו שגם מפגש מדומיין מסוגל להשפיע על התנהגות. אם נדמיין, בלי לחוות, שמפגש עם בן קבוצת חוץ יהיה חיובי – כאשר המפגש יתרחש במציאות הוא יהיה חיובי. כלומר רגשות סובייקטיביים ושכנוע עצמי יניעו לפעולה. דברים אלה מעלים את האפשרות ששירות צבאי מאפשר להפעיל מכלול כלים חברתיים.

נוסף על כך, שימוש בצבא ככלי של סוציאליזציה מחזק את הלגיטימציה של צבא נתון בעיני החברה האזרחית שאותה הוא משרת: לצבא המחזק ערכים ותפיסות אזרחיות יש תפקיד חברתי חיובי, ולא רק תדמית אלימה. אם הוא מצליח לבצע משימות חברתיות הנתפסות כחיוביות – מתחזקת תדמיתו בעיני האזרחים. מבחינה זו, צעירים ישראלים המתגייסים לצה"ל פתוחים לכך שהמערכת הצבאית תחולל בהם שינוי. הם אינם בהכרח יודעים להגדיר שינוי זה, אבל בהחלט סבורים שהשירות "ישנה אותם" ואינם מתנגדים לתהליך זה. גישה התחלתית שכזו מקלה על הנסיון לגרום לשינויים אצל מתגייסים, בניגוד לצבא שבו מתגייסים אינם מעוניינים לעבור תהליך חברתי כלשהו (ריבנאי-בהיר ואבידר, 2014).

בפועל, התפיסה של צבא כ"בית ספר לאומי" רווחת בצבאות (מערביים ושאנים מערביים). כאמור, צבא ארצות-הברית השתמש באופן נרחב בתפיסה זו, כאשר יצר יחידות צבאיות מעורבות של שחורים ולבנים בתקופה שבה התבסס על גיוס חובה (Krebs, 2006). גם צבא ברית המועצות לשעבר ראה עצמו גורם מחנך ומעצב (Colton, 1979).

אם צבא משמש גורם מחנך, יש לצפות כי השפעתו על תפיסות חברתיות וזהות חברתית של חייליו תמשיך ללוות אותם גם לאחר חזרתם לאזרחות. חיילים שעברו תהליך משמעותי במדים, ייקחו עימם מסקנות לחייהם אזרחיים. השפעה זו תתחזק אם יוצאי צבא מעוניינים שהצבא יחולל שינוי בחייהם, גם אם הם אינם יודעים להסביר בדיוק מהו. אם השערות אלה

² הגורם החשוב הוא שכנוע חברי הקבוצה כי המשותף ביניהם חשוב. ראו סקירת עבודתם של טג'פל וטרנר בהקשר זה אצל: Hornsey, 2008.

³ הרעיון של "תפיסת לכידות" ("perceived cohesion") נבחן בעבר על ידי בולן והויאל (1990). למרות שמחקרם אינו מתמקד באותן קבוצות ואותו הקשר, הרעיון בבסיסו דומה למדי.

נכונות, נוכל לזהות אצל יוצאי צבא תפיסות חברתיות אחרות מאלו של אזרחים שלא שירתו בשירות צבאי ביחס לבני קבוצות חוץ. יוצאי צבא ייטו ליישם את מה שלמדו במדים ולקבל את בני קבוצות החוץ, בייחוד אם בני קבוצות אלה שירתו אף הם במדים (בבחינת העדפת חברי "הקבוצה שלי").

במקרה של צבא חובה, יחזקו יוצאי הצבא את התפיסות שכבר קיימות באזרחות (בה חיים יוצאי צבא שהשתחררו לפנייהם) ולדבר תהיה השפעה על החברה בכללותה. מכאן שאם ברצוננו להבין את השפעותיו החברתיות של שירות צבאי, עלינו להתמקד ביוצאי צבא לאחר שחרורם.

גם בישראל משמש צה"ל סוכן סוציאליזציה. בדומה לתהליכים שעובר העולם המערבי כולו, גם החברה הישראלית מכירה במכלול של פוליטיקת הזהויות. השיח הציבורי מאפשר "ניהול שונות", ומכיר בגוונים הרבים בחברה (לומסקי-פדר ובן-ארי, 2003). עם זאת, התפיסה כי צה"ל הוא המקום שיגרום לכלל המתגייסים לשורותיו לראות את עצמם שייכים לאותו קולקטיב לא עברה שינוי משמעותי. ניתן לראות רציפות מחקרית בנושא: הציפייה שצה"ל יהיה גורם ממתן, שיאפשר ליצור מכנה משותף כולל וזהות משותפת, נשארה במאה ה-21 (Rivnai-Bahir and Avidar, 2017).

למרות זאת, יש המערערים על התפיסה כי צבאות בכלל וצה"ל בפרט מסוגלים לגרום לשינוי מהותי בקרב חיילים, ולגרום להם לראות את חבריהם ליחידה כשווים להם. לאחר השחרור, בני קבוצות החברתיות השונות, שהיו מלוכדים בזמן השירות, חוזרים לקבוצות הייחוס המקוריות שלהם באזרחות והגבולות החברתיים חוזרים לקדמותם (Krebs, 2004). כלומר בעת השירות, יהיו חברי יחידה צבאית מוכנים למות כדי להגן זה על זה, אולם לא יסכימו שחברים אלה, המשתייכים לקבוצות חוץ, יתחתנו עם בת משפחתם (Cohen, 2008). יתרה מכך, סטיוארט כהן טוען כי שירות צבאי בישראל לא רק שבדרך כלל אינו ממתן שסעים חברתיים שמקורם בחברה הישראלית הכללית, אלא עשוי להעצים אותם ואף ליצור שסעים חדשים (Cohen, 2008:ch.6).

מכאן נראה שכדי לבדוק את השפעותיו של השירות הצבאי על מבנה של חברה נתונה, ועל יכולתו או חוסר יכולתו לשנות גבולות חברתיים, יש לבחון את תחושותיהם של משוחררים משירות, ולשאול האם לתחושתם השפיע שירותם על זהותם החברתית במידה כזאת שהם פתוחים לקבלת חברים בקבוצות חוץ, כחברים שווים בקבוצת הפנים שלהם באזרחות.

אם כן, האם הדבר גורם להם להתנהג אחרת באזרחות? האם הם מוכנים לשחזר את החוויות החברתיות שחוו במהלך השירות הצבאי, ולפתח קשרים עם בני קבוצות חוץ? האם הם מוכנים לשרטט מחדש את גבולות הקולקטיב בשל תחושתם כי במהלך שירותם עברו שינוי תודעתי? או שאולי, כפי שטוענים מבקרי רעיון הצבא כסוכן סוציאליזציה, אין השפעות ארוכות-טווח לרעיונות אלה ובפועל, לאחר השחרור, כל קבוצה חברתית חוזרת למקומה בלי

לשנות את דעותיה. אם אין שינוי, ושירות צבאי אינו מגשר על פני שסעים חברתיים, ייתכן שהוא משקף את המצב הקיים בחברה ואולי אף מעצים אותו. המחקר הנוכחי מנסה לבדוק שאלות אלו דרך הפריזמה של השסע הדתי-חילוני.

מתודולוגיה

הגדרת המדגם

מכיוון שלא ניתן להקיף את כל השסעים החברתיים בישראל במסגרת פרויקט מחקרי אחד, נבחר לפרוייקט הנוכחי השסע הדתי-חילוני, שנתפס כקשה בחברה הישראלית וככזה שהולך ומעמיק (הרמן ואחרים, 2014; כהן א., 2002). בשל העובדה שפשוט יותר לבודד את משתניו של שסע זה לעומת שסעים אחרים, נראה שהוא מהווה מקרה בוחן מתאים לנושא.⁴

על-פי נתוני המל"ג מ-2013, כמחצית מכל שכבת גיל של אזרחי ישראל מתחילה בלימודים אקדמיים בכל שנה נתונה (במכללות ובאוניברסיטאות, כאשר מעט יותר ממחצית מהנרשמים מגיעים למכללות). נתונים אלה כוללים את כלל אזרחי ישראל: יהודים ולא יהודים; יוצאי צבא; שירות לאומי וכאלה שלא שירתו כלל; דתיים וחילונים. כמו כן, הם כוללים חתך סוציאקונומי נרחב ומגוון מבחינת החלוקה הגיאוגרפית של מרכז-פריפריה. נדגיש: כיום במוסדות להשכלה גבוהה בישראל יש ייצוג לכל חיתוכי החברה הישראלית. זאת הן מבחינת מקומות מגורים והן מבחינה סוציאקונומית.

מכאן שמוסדות להשכלה גבוהה בישראל הם מיקום נוח למחקר אודות החברה הישראלית, בפרט כאשר מדובר בישראלים בגילאים 23–27 – לאחר שירות (צבאי או לאומי). כדאי להעיר כי אפילו בצה"ל אין מדגם שכזה של כלל האוכלוסייה בישראל. כיום ההערכות הן שכ-70% מהגברים היהודים מתגייסים לצה"ל (אם כי לא כולם מסיימים את שירותם באופן מלא) וכ-50% מהנשים היהודיות מתגייסות. מספרים אלה כמובן שאינם כוללים את כלל אזרחי ישראל, לעומת אוכלוסיית הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל, הכוללים כ-50% מכלל האוכלוסייה כולה בגילאים 23–27.

סיבה נוספת לבחירת המדגם מקרב הסטודנטים לתואר ראשון טמונה במצבם הייחודי. בעת לימודים אקדמיים לתואר ראשון, ישראלים נמצאים במצב דומה מבחינות רבות למצב שבו היו במהלך שירותם – מגע יום-יומי רציף עם אנשים שונים מהם – ועוברים יחד שגרה מסוימת הכוללת מטלות המצריכות אינטראקציה עם אנשים. אמנם, שלא כמו בזמן שירותם (בהנחה שלא שירתו בבסיסים פתוחים), לא מדובר בשהות יחד בכל שעות היממה, במהלך כל השבוע כולו. ואולם, המגע רציף יותר במצבים אחרים באזרחות, ודאי יותר במבמקומות עבודה סטנדרטיים במשק שבהם אנשים עובדים יחד במהלך היום במידות משתנות של אינטראקציה, ולאחר מכן הולכים לביתם.

⁴ יש לציין כי המאמר אינו עוסק בחיכוכים בין דתיים, חילונים ומסורתיים על כלל גווניהם בעת השירות.

במהלך לימודיהם, סטודנטים רבים מקיימים קשרים חברתיים עם חבריהם לכיתה, מבליים יחד מעבר לשעות הלימוד ואף גרים ביחד כשותפים. חבריהם ללימודים הם פעמים רבות מעגל חבריהם הקרוב בתקופה זו. בדרך כלל בשנתם השנייה והשלישית ללימודי התואר, סטודנטים כבר מיסדו את מעגל חבריהם, יודעים אילו קורסים הם לומדים ועם מי יש להם קבוצות לימוד, חברים שעמם הם מעדיפים לשבת בשיעורים ולבלות לאחר שעות הלימודים, בייחוד אם מדובר במגורים במעונות או בקרבת האוניברסיטה/מכללה.

מסיבות אלה, נראה כי סטודנטים בשנה השנייה והשלישית ללימודיהם לתואר ראשון נמצאים במצב הדומה ביותר (גם אם לא זהה) באזרחות למצבם בעת שירות, וניתן לבדוק את יחסם לבני קבוצות חברתיות שונות מהם והאם הם מוכנים לשחזר את ההתנהגות שהייתה להם בזמן שירותם בהקשר חברתי זה. כלומר אם ברצוננו לבדוק תפיסות של אזרחים ישראלים (עם או בלי שירות מכל סוג שהוא) בנוגע לקבוצות חברתיות שונות, סטודנטים לתואר ראשון על פני כלל קשת ההשכלה הגבוהה מאפשרים מדגם מוצלח לאוכלוסייה זו, או לכל הפחות את המדגם הטוב ביותר האפשרי.

נוסף על כך, גם אם אי אפשר לבדוק את התייחסותם במשך זמן מסוים, ניתן לבדוק כיצד הם רואים את השפעות השירות בראייה לאחור. מצד אחד, חלפו מספיק שנים כדי לאפשר לנשאלים פרספקטיבה. מצד אחר, לא עבר זמן כה רב עד כי הכל נצבע בצבעי הנוסטלגיה. היותם בנקודה מוגדרת בזמן לאחר שירות מאפשרת מבט מפוכח יותר על השירות והחברויות שנוצרו בו, ללא געגוע נוסטלגי. כמו כן, ההזדמנות לשחזר חברויות חוצות מגזר אינה נפוצה כפי שהיא בזמן הלימודים האקדמיים.

מערך המחקר

הממצאים במאמר מתבססים על שני מערכי מחקר: כמותני ואיכותני. המערך הכמותני מסתמך על סקר שבו השתתפו 777 נבדקים וכלל סקר בן שלושה חלקים. בחלקו הראשון בחן הסקר את שירותם או אי שירותם של הנשאלים, ואת החברויות שיצרו או לא יצרו בתקופה זו (גילאי 18–21 לערך) עם בני קבוצות חוץ (לדוגמה חילונים עם דתיים וחרדים). כמו כן, נבדק האם חברויות שנוצרו בזמן השירות או אי השירות⁵ נשמרו עד התקופה הנוכחית (שנתיים עד חמש מהשחרור), מתוך מחשבה שחברויות אלו משפיעות על התנהגותם ותפיסותיהם של יוצאי שירות בעתיד. בחלקו השני של הסקר נשאלו הנבדקים על אודות יצירת חברויות נוכחיות (בזמן הלימודים) עם בני קבוצות חוץ (למשל דתיים עם חילונים וחרדים).

בחלקו השלישי נשאלו הנבדקים על נכונות כללית ליחסים עם חברי קבוצות חברתיות שונות משלהם מבחינת מידת מחויבות דתית: נכונות לשכור דירה עם חבר/ה שונה מבחינת מחויבות

⁵ אחת מקבוצות הביקורת של המחקר היא קבוצת הלא משרתים – צעירים יהודים ולא יהודים שלא שירתו מסיבות שונות. נשאלים אלה נשאלו על אודות חברויות שקשרו (או לא קשרו) בתקופת הגיל המקבילה.

דתית (חילונים עם דתיים), נכונות להיות במערכת יחסים עם אדם שונה מבחינת מחויבות דתית והאם לדעתם השירות השפיע על הנכונות או חוסר הנכונות לקשור קשרים עם בני קבוצות חוץ.⁶

המטרה בשאלות הייתה לראות כיצד רואים הנשאלים את הגבולות החברתיים בינם ובין חברי קבוצות חוץ, ועד כמה הם מוכנים לחצות את הגבולות לנוכח הניסיון שצברו בתקופת שירותם או אי שירותם. גבולות אלה בעיקר סמליים והשלב האיכותני של המחקר אפשר למרוויינים לדבר על גבולות חברתיים באופן נרחב, מתוך ההתייחסות לפרמטרים המוגדרים והקשיחים של מגורים משותפים ומערכת יחסים רומנטית.

ההנחה היא שמגורים משותפים וזוגיות מעצימים נקודות חיכוך שרלוונטיות לשע העדתי-חילוני, ומחייבים התייחסות לנושא של שבת, כשרות, אמונות והתנהלות יחד. מי ששירתו יחד, מכירים את המתחים, וההנחה הייתה כי יתייחסו לכך מתוך ידע וניסיון העבר.

המחקר שיער כי נבדקים שהיו להם חברים שונים מהם מבחינת מחויבות דתית בזמן השירות, יהיו נכונים יותר ליצור חברויות מסוג זה בעתיד (במקרה זה – במהלך לימודיהם). כלומר שהשפעת השירות הצבאי תימשך לתקופת האזרחות, ושהשירות משנה תודעה בנוגע לחברי קבוצות חוץ. כמו כן, המחקר שיער כי ללוחמים ולקצינים יהיו חברים הטרוגניים (שונים מהם מבחינת מחויבות דתית) רבים יותר הן מזמן שירותם והן בתקופה הנוכחית, בהשוואה לנבדקים שלא שירתו כלוחמים וכקצינים, בשל מידת האינטנסיביות של שירותם והמגע הרציף והמשמעותי בעת השירות. לבסוף, המחקר שיער כי נבדקים שהיו להם חברים הטרוגניים יחשבו שהדבר אירע בהשפעת שירותם. כלומר שלא רק שהנבדקים ירגישו שהשירות חולל בהם שינוי תודעתי מבחינה חברתית, אלא שייחסו את התנהגותם בהווה לחוויית השירות בעבר.

המחקר הניח כי מכיוון שקשה לבדוק השפעה, עדותם העצמית של הנשאלים בנוגע לנכונות הטענה תהיה הכיוון האפשרי ביותר לבדיקת שאלת המחקר. מכיוון שישראלים מודעים לתפקיד החברתי של צה"ל, שיער המחקר כי יוצאי שירות שיעידו על חוסר נכונות לקשירת קשרים חברתיים וחוסר נכונות לצייר מחדש גבולות חברתיים, נאמנים יותר באמירות אלה מכיוון שכאשר הם מעידים על עצמם שהשירות לימד אותם על שונות, הם יוצאים נגד הנרטיב המקובל ודבר זה קשה יותר מאשר הצמדות לנרטיב המקובל.

ממצאי הסקר העלו שאלות רבות שהובילו למערך המחקר השני. מערך זה היה איכותני וכלל ראיונות עומק מובנים למחצה. שלב זה כלל סטודנטים מאוניברסיטאות ומכללות הלומדים לתואר ראשון (שנה ב ומעלה). המדגם כלל 76 מרוויינים שחתמו על הסכמה מדעת

⁶ כמו כן ענו הנבדקים על שאלות דמוגרפיות שונות, כולל מדדי מגורים והכנסה. נרשם ייצוג לכלל קטגוריות המגורים (מרכז-פריפריה, אשכולות הלמ"ס למקומות מגורים) ולרמה סוציאקונומית (דיווח עצמי על הכנסה בבית, דיווח עצמו על מספר הנפשות המתגוררות יחד עם הנבדקים באותו בית). נוסף על כך, נבדק תפקידם הצבאי של המשרתים.

ושהראיונות עמם הוקלטו ותומללו,⁷ תוך שינוי פרטים מזהים. הראיונות נערכו בקמפוסים שבהם נערכו הסקרים, ומטרתם הייתה להבהיר נקודות שעלו בסקר בנוגע למוכנות לקשרים הטרוגניים, למניעים ולמחשבות בנוגע לשירות הטרוגני. בהתאם לכך, השאלות בראיונות היו דומות לשאלות בסקר, אך אפשרו תשובות מעמיקות יותר והזדמנות לנשאלים להבהיר את עצמם. בסיום הראיונות מילאו המרואיינים שאלון דמוגרפי.

ממצאים

ממצאי המערך הכמותני

הנשאלים בסקר (N=777) היו תלמידי ארבע אוניברסיטאות (47% מהמדגם)⁸ וארבע מכללות (53%)⁹ מרחבי הארץ, גברים ונשים. למעט בחירת המוסדות להשכלה גבוהה שבהם הועברו השאלונים על-מנת שישקפו פריסה גיאוגרפית נאותה ואוכלוסיות מגוונות, היה המדגם אקראי.¹⁰ סוקרות ניגשו לסטודנטים ברחבי הקמפוס, ושאלו אם יהיו מוכנים לענות על סקר (יחס העונים – 1:3). מבין העונים, 82% שירתו בצה"ל, 6.5% בשירות לאומי (שנה או שנתיים), ו-11.5% לא שירתו כלל. אוכלוסיית הלא משרתים שימשה קבוצת ביקורת עיקרית, ואוכלוסיית המשרתים בשירות לאומי קבוצת ביקורת משנית. 82.7% היו בני 23–27. רובם ילידי הארץ (87.9%), יהודים (89.4%) ולא נשואים (91.5%). מבין יוצאי הצבא, 27.6% שירתו בתפקידי לחימה ו-15.2% כקצינים. 70.6% סיימו את שירותם לפני שנתיים עד חמש שנים. קבוצת הלא משרתים כללה יהודים ולא יהודים כאחד. קבוצת המשרתים בשירות לאומי כללה נשים, יהודיות ולא יהודיות (בעיקר דתיות, אך גם מסורתיות). חרדים לא נכללו במדגם. זאת מכיוון שהם בדרך כלל משרתים במסגרות שירות נפרדות, ומרביתם אינם מגיעים לאקדמיה במתכונתה הכללית.¹¹ הנשאלים התבקשו להגדיר את עצמם מבחינת מחויבות דתית, וההתפלגות שהתקבלה היתה 63% חילונים, 11% דתיים, 24% מסורתיים, 2% דת"שים (דתיים לשעבר). היקף המאמר הנוכחי אינו מאפשר דיון נפרד במסורתיים ובדת"שים. ניתוח הממצאים בעזרת מובהקות סטטיסטית מצביע על כך שחברויות הטרוגניות מבחינת מידה דתית במהלך השירות מנבאים חברויות הטרוגניות מבחינת מחויבות דתית גם במהלך

⁷ במקרים בודדים בהם לא הסכימו המרואיינים להקלטה, תומללו הראיונות מתוך סיכום שנכתב תוך כדי הריאיון.

⁸ האוניברסיטאות במדגם: האוניברסיטה העברית, בראילן, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת בן-גוריון.

⁹ המכללות במדגם: מכללת ספיר, המכללה למנהל, מכללת עמק יזרעאל והמרכז הבינתחומי בהרצליה, לפני שהוכר כאוניברסיטה.

¹⁰ מבחינת חיתוכים סוציאקונומיים, כאשר חולקו המשיבים על-פי אשכולות הלמ"ס לפי מקום מגורים התקבלה ההתפלגות הבאה: אשכול 1–4 (מוגדרים על-פי הלמ"ס כפריפריה) – 18.8% מהנשאלים, אשכול 5–7 (מוגדרים על-פי הלמ"ס בינוני) – 56.1%, אשכול 8–10 (מוגדרים על-פי הלמ"ס גבוה) – 25%. כלומר ההתפלגות נורמלית, עם הטיה קלה כלפי מעלה, אך לא באופן שמורה על חוסר מהימנות של המדגם. ההתפלגות על-פי הכנסה הניבה את התוצאות הבאות: 21.3% גרים במשק בית המרוויח מתחת או הרבה מתחת לשכר הממוצע במשק; 28.2% מרוויחים בדומה לשכר הממוצע במשק. 50.5% גרים בבתים המרוויחים מעל או הרבה מעל השכר הממוצע במשק. מבחינה זו יש הטיה לטובת האוכלוסייה המבוססת יותר בישראל. עם זאת, שכבות אחרות באוכלוסייה מיוצגים היטב במדגם.

¹¹ במדגם נכלל נבדק חרדי יחיד שלמד באוניברסיטה. חרד"לים לא הוכרו כקבוצה דמוגרפית נפרדת במחקר זה.

הלימודים (מובהקות על פי מקדם התאמה של פירסון, $p=0.462$)¹². כלומר נשאלים שהיו להם חברים שונים מהם מבחינת מחויבות דתית (חילונים עם חברים דתיים ולהפך) במהלך שירותם, צפויים לפתח חברויות שכאלה גם במהלך לימודיהם (ראו טבלה 1)¹³. גם אם אינה חזקה, המובהקות מעידה על כך שיש לשירות צבאי ככל הנראה השפעה ארוכת טווח מסוימת על המשרתים, והיא מסוגלת להשפיע באופן כלשהו על נכונותם להרחיב את גבולותיהם החברתיים ולקבל גם את בני קבוצות חוץ (שונים מבחינת מחויבות דתיות במקרה זה).

טבלה 1: קורלציה (z של פירסון) – השפעת חברויות בטרוגניות מבחינת רמת דתיות על חברויות נוכחיות ותפיסות כלליות

משתנים	1	2	3	4
נכונות לשכירת דירה משותפת	** 0.227			
נכונות למערכת יחסים	** 0.292	** 0.512		
האם (אי) שירותך השפיע על נכונותך לקשירת קשרים חברתיים כיום?	** 0.165	** 0.129	** 0.142	
חברויות בזמן השירות	**0.462	** 0.227	** 0.218	** 0.368

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$

נראה כי יוצאי שירות אינם מייחסים בהכרח את נכונותם לשחזר חברויות חוצות גבולות חברתיים להשפעת השירות. מעניין לציין כי נשאלים יוצאי שירות לא שמרו על קשר במהלך הזמן עם חבריהם מתקופת השירות. בין שנתיים לחמש שנים לאחר השחרור, 26.4% לא שמרו על כל קשר עם חבריהם מתקופת השירות ו-22.4% שמרו על קשר במידה מועטה. שמירה על קשר עם חברים מתקופת השירות לא ניבאה חברויות בזמן הלימודים, ולא נמצאה קורלציה בין המשתנים. מגדר, מקום מגורים, מוצא, השתייכות דתית והכנסה ותפקיד צבאי, לא השפיעו על המשתנים שנבדקו. נדגיש: גם רמת הכנסה, גם מקום מגורים וגם סוג התפקיד הצבאי ויוקרתו לא השפיעו על הממצאים. כמו כן, לא נמצאו הבדלים משמעותיים בין ילידי הארץ לעולים ביחס למשתנים שנבדקו. שירות קרבי או שירות כקצינים לא השפיעו על קשירת קשרים חברתיים חוצי מגזר. נראה כי המשתנה המהותי ביותר המנבא חברויות הטרוגניות מבחינת רמת דתיות בעתיד, הוא עצם קיומם של חברויות כאלה בזמן השירות הצבאי.

¹² במדעי החברה מתאם הגבוה מ-0.4 נחשב לחזק.

¹³ ממצא נוסף הוא הקורלציה בין נכונות למערכת יחסים לבין הנכונות לשכירת דירה משותפת. עם זאת, הוא אינו מפתיע, שכן מי שפתוח לגור יחד ככל הנראה פתוח יותר גם לקשר זוגי.

נראה מכאן כי עצם החברות היא החשובה, ושמירה על קשר אינה מהותית בהקשר המחקרי הנוכחי. מסקנה זו דומה למסקנתם של קריספ וטרנר בנוגע לתפיסת האחר. מחשבה חיובית בנוגע לקשר חברתי משפיעה על התנהגות עתידית, גם ללא קשר למעשים קונקרטיים (Crisp and Turner, 2009). כלומר סטודנטים שבעבר קשרו קשרים חוצי מגזר, פיתחו תפיסה שעודדה אותם לשחזר חברויות אלו גם בעת לימודיהם יותר מאשר אלו שלא חוו קשרים אלו בעבר.

כאמור, ממצאי הסקר הדגישו את הצורך לדייק את הממצאים, ולפיכך נערך מערך איכותני.

ממצאי המערך האיכותני

המערך האיכותני עקב אחר המערך הכמותני, ונבנה מאותם שלושה אשכולות של שאלות, תוך מתן אפשרות למשיבים להרחיב את תשובותיהם. המערך האיכותני כלל 76 מרואיינים (N=76) מאותן אוניברסיטאות ומכללות שנכללו במערך הכמותני. מרבית המרואיינים היו בוגרי שירות צבאי (78%), היתר בוגרי שירות לאומי (11%) ואלה שלא שירתו (11%), יהודים ולא יהודים. קבוצת הלא משרתים הייתה קבוצת הביקורת הראשונית, ומשרתי השירות הלאומי הביקורת המשנית. כמו המדגם הכמותני, מרביתם היו רווקים בגילאים 23–27, ילידי ישראל, בין שלוש לחמש שנים משחרורם (אלו ששירתו שירות כלשהו).¹⁴ התפלגותם על-פי הקשת הסוציאל-אקונומית ומרכז מול פריפריה הייתה נורמלית, עם הטיה קלה כלפי מעלה.¹⁵ גם כאן התבקשו המרואיינים להגדיר את עצמם, והתפלגות מידת המחויבות הדתית הייתה 51% חילונים, 15% דתיים, 30% מסורתיים, ו-4% דת"שים.

גם המרואיינים לא הרבו לשמור על קשרים הדוקים עם חבריהם לשירות, אבל רובם ציינו שחברויות אלה היו משמעותיות עבורם, וניכר היה כי נזכרו בחבריהם לשירות בחיבה. כאשר נשאלו על חברויות הטרונגניות בעת לימודיהם ונכונותם לשחזר או לא לשחזר את חוויית החברות מתקופת השירות, טענו 19 מרואיינים שהגורם לנכונות לחברויות הטרונגניות אינו השירות אלא השפעת הבית שבו גדלו, בדומה לממצאי הסקר. לדוגמה "אני חושב שזה מאוד מאוד קשור לחינוך שקיבלתי מהבית [...] לעיצוב האישיות שלי במשך השנים" (זיו, מכללת ספיר, יוצא צבא, חילוני).

עם זאת, בהמשך הריאיון ולאחר דיונים כלליים בנוגע לשירותם, כאשר נשאלו חברי קבוצה זו "האם את/ה חש/ה שקיבלת משהו מהשירות שלך?", ציינו כמחציתם דווקא את ההזדמנות להכיר חלקים אחרים מהחברה הישראלית כחוויה משמעותית. למשל "[השירות השפיע עליי]

¹⁴ כל הציטוטים מובאים מתוך הראיונות המוקלטים. השמות כולם בדויים ופרטים מזהים שונו.
¹⁵ על פי אשכולות הלמ"ס, 29.73% היו מישובים באשכולות 1-4 (פריפריה), 60.81% היו מישובים באשכולות 5-7 (ביניים), 22.97% היו מישובים באשכולות 8-10 (גבוה). כלומר, במדגם האיכותני הייתה הטיה קלה כלפי מטה. על פי הכנסה, 31.58% היו מתחת או הרבה מתחת להכנסה הממוצעת במשק, 25% התגוררו במשקי בית בהם ההכנסה הייתה בדומה להכנסה הממוצעת במשק, ו-43.42% גרו במשקי בית בהם ההכנסה הייתה מעל הממוצע או הרבה מעל הממוצע במשק. מבחינה זו, ההטיה הייתה כלפי מעלה.

חבל על הזמן! [...] בתפיסת חיים שלי, בחשיבה. בלראות דברים. אני קיבוצניקית. לצאת מהקיבוץ [...] כאילו, הפגישה הראשונה של ההלם התרבותי היה בקורס [...] יש משהו בשירות הצבאי, זה שונה גם משירות לאומי, שיש איזושהי מסגרת שהיא מחייבת. בסוף כולנו עם מדים. כאילו [...] יש משהו שהוא אחר. יש חוויות שמצטברות לחיים" (טלי, מכללת עמק יזרעאל, יוצאת צבא, דתיה).

"עד הגיוס הסתובבתי רק עם אתיופים. פתאום פגשתי דרוזים וערבים. הודים. תימנים. דברים שלא הכרתי. זה דבר טוב. זה גורם לנו להכיר את מה שיש ומקרב אותנו. זה שמכירים, ולא מדירים, זה גורם לקירוב. אתה מכיר את התרבות ואת האדם שמולך יותר. יותר קל לי לפתח רגש ולהרגיש אמפתיה" (טסאו, המכללה האקדמית ספיר, מסורתי, יוצא צבא).

גם טלי וגם טסאו משתייכים למיעוטים בחברה הישראלית (הציונות הדתית והמגזר האתיופי, בהתאמה). למרות שבתחילה ציינו שהבית שבו גדלו חינוך אותם לפתיחות כלפי השונים מהם, שירותם הצבאי זכור להם כמקום שבו "פגשו" באמת את החברה הישראלית בכללותה. השירות זכור להם כחוויה שבו נחשפו לקבוצות שלא הכירו כלל לפני השירות.

מרואיינים חילונים ומסורתיים אמרו דברים דומים בנוגע למפגש עם בני קבוצות חוץ: "בזמן השירות אתה נפגש עם כל מיני סוגים של אנשים. אם תרצה או לא תרצה, אתה צריך לחיות איתם באחוה וברעות. וזה כנראה גורם לזווית ראייה שלך – על העולם, על החיים, על הדת – להיות יותר פתוחה. כי בסופו של דבר אתה חי עם האנשים האלה, ואתה לומד לקבל אותם. והם לומדים לקבל אותך, כמובן" (בני, מכללת עמק יזרעאל, יוצא צבא עם זיקה לדת).

מכאן שמרואיינים בני קבוצת הרוב ובני קבוצות המיעוט מרגישים שהשירות הצבאי אפשר להם להכיר את החברה הישראלית, ולכל הפחות לפתח אמפתיה כלפי בני קבוצות חוץ. גם אם הם אינם מייחסים את הנכונות לפתיחות לשירות באופן ישיר, ומעדיפים לייחס נטייה זו לחינוכם מבית, בפועל נראה כי הם חשים ששירותם הצבאי משפיע עליהם במובן זה. הוא לא בהכרח גרם להם "להיות פתוחים" (תכונה שעמה לדעתם באו לשירות), אך אפשר להם היכרות עם מגוון מגזרים שלא הכירו בחייהם האזרחיים.

הכרה בגבולות חברתיים

עם זאת, לצד ההיכרות עם מגזרים אחרים, דיברו המרואיינים על כך שהשירות הבהיר קשיים שעולים בשל חיים משותפים. 13 מרואיינים בוגרי שירות צבאי אמרו שלא יסכימו לשכור דירה עם אדם השונה מהם מבחינת מידת דתיות או התלבטו בכך.¹⁶ כשנשאלו מדוע, ציינו כמחציתם שהשירות המחיש להם את הפערים והקשיים, ושלאחר התנסות זו אין להם רצון לשחזר את החוויה. למשל "אין לי שום בעיה להיות חבר של מישהו דתי. פשוט [...] המגזרים

¹⁶ כלומר, כשנשאלו: "האם תהיה מוכן לזכור דירה עם חבר דתי (או חילוני)?", ענו "לא" או שהיססו. היו נשאלים נוספים שענו "כן" ולאחר מכן פרטו את הנסיבות שבהן יסכימו לשכירות משותפת.

הם הנושא הבעייתי [...] בצבא היה קשה להתנהל עם אורח חיים דתי של אנשים. זה כן מפריע. זה היה קשה" (דרור, אוניברסיטת בן-גוריון, יוצא צבא, חילוני).
 "יש קשיים [...] שאפילו לא תהיה מודע שהם אפילו קושי, והם עולים רק כשבאמת גרים ביחד. [...] זה, השירות באמת היה הפעם הראשונה שיצא לי לגור עם אנשים שהם חילונים" (נעמה, האוניברסיטה העברית, יוצאת צבא דתיה).

גם נעמה וגם דרור לא שללו חברות הטרונגית ואף היו להם חברים הטרונגיים כעת, בזמן לימודיהם. מדבריהם היה ברור כי ההתנסות של חיים משותפים בזמן השירות, המחישה להם את ההבדלים והקשיים כאשר משרתים יחד עם בני קבוצה שמתנהלת אחרת בנוגע לשבת ולכשרות, והם לא רצו לשחזר את החוויה. השירות המשותף עם בני קבוצת החוץ המחיש להם גבולות חברתיים, ולא גרם להם לציירם מחדש אלא דווקא לחזק אותם.

עם זאת, היו מרואיינים שלא פסלו מגורים משותפים ואף מרואיין דתי ומרואיין מסורתי שומר כשרות שבעת הריאיון שכרו דירה עם שותפים חילונים. באופן כללי, מרואיינים שהסכימו לשכור דירה עם שותפים בעלי מחויבות דתית שונה משלהם, דיברו על כך שהנקודה העיקרית מבחינתם תהיה היכולת להתנהל יחד. "כאילו, הנטייה שלי היא להגיד כן [לשכור דירה עם שותפה דתיה]. אבל [...] זה מאוד מאוד תלוי. נגיד, אני מעשנת. אני מעשנת בשבת, נגיד. זה מאוד מאוד תלוי. כל עוד יש איזה עמק שווה שאפשר להגיע אליו [...] [ובנוגע לכשרות] לא היתה לי בעיה, כי אני בעצמי שומרת" (ספיר, המכללה למנהל, יוצאת צבא מסורתית).

"אם נגיד בשבת אני יכול להדליק טלוויזיה, אז הכל בסדר. אם בשבת אני יכול [...] יכול להיות אני והוא יכול להיות הוא, אז כן. בכיף" (עופר, מכללת ספיר, יוצא צבא חילוני).
 מרואיינים שהסכימו למגורים משותפים בדרך כלל התנו זאת ביכולת לקבוע כללי התנהגות והתחשבות הדדית. ניכר היה כי מרואיינים ששירתו עם חברים הטרונגיים, מתייחסים לניסיון העבר שלהם בתשובותיהם. הם כבר לא התנהלו על-פי דעות קדומות, אלא על-פי ניסיונם ועל סמך ניסיון זה החליטו לאלו צעדים יהיו מוכנים ולאלו לא.

נכונות למערכת יחסים רומנטית חוצת מגזר

בנוגע למערכות יחסים חוצות מגזרים, ראשית ראוי להעיר ששמונה מהמרואיינים היו במערכות יחסים כאלה בעבר, ואחד היה בזוגיות כזאת בזמן הראיונות: "אני יוצא עם בחורה דתיה! ברוך השם [...] אנחנו מתחתנים בסוף אוגוסט!" (גיל, המכללה האקדמית עמק יזרעאל, יוצא צבא חילוני).

היו מרואיינים שהתנסו במערכות יחסים מסוג זה, והחליטו שהדבר אינו מתאים להם: "בעבר כבר קרה [שיצאתי עם בחורה דתיה]. כבר לא [צוחק] [...] היום לא [הייתי מוכן לחזור על

החוויה]. למה לא? כי [...] עברתי את זה כבר. אני יודע מה זה אומר. זה [...] זה להקשות במקום שגם ככה יש בו קשיים" (יואב, האוניברסיטה העברית, יוצא צבא חילוני). שלושה מרואיינים שהיו במערכות יחסים חוצת מגזרים בעבר לא פסלו ניסיון נוסף. בנקודה זו היה פער מסוים בין היחס למערכת יחסים למגורים עם שותפ/ה ממידת דתיות אחרת. ניכר היה כי המרואיינים פתוחים למערכות יחסים הטרוגניות אולי יותר מאשר למגורים משותפים, והייתה הנחה סמויה ש"האהבה מנצחת". נראה מכאן שבמובן זה השירות אינו הגורם המשפיע העיקרי בנוגע למערכות יחסים חוצות מגזרים, אלא הניסיון הוא שהשפיע על הנכונות, או על חוסר הנכונות לשחזר מערכות יחסים חוצות גבולות חברתיים.

בבחירת קבוצת הביקורת ביחס לשתי נקודות אלה (נכונות לשכירת דירה, נכונות למערכת יחסים), התברר שכמעט כל מי שלא שירתו כלל (שירות צבאי או לאומי), לא שללו מגורים משותפים. ואולם לרובם לא היו כלל חברים מבני קבוצות חוץ.¹⁷ משרתי (במחקר זה היו כולן משרתות) שירות לאומי בדרך כלל לא שללו שכירת דירה עם השונים מהם, או מערכות יחסים הטרוגניות.¹⁸ נראה כי העובדה ששירתו עם חילונים או מסורתיים (גם אם לא גרו יחד) גרמה להן לחוש שהפער אינו גדול וכי ניתן לגשר עליו. גם כאן, מי ששירתה עם בני קבוצות חוץ (בעיקר דתיות עם חילונים) נטתה לשחזר קשרים חברתיים גם בעת לימודיה והיו לה חברים וחברות חילונים.

עם זאת, אחת מהמרואיינות (שירות לאומי) הסבירה את הדברים באופן מעניין: "מישהי שהייתה בצבא, יודעת מה זה להיות כל הזמן בסביבת גברים חילונים ואולי זה גרם לה רתיעה, אולי היא הבינה בדיוק מה זה [...] מי שהייתה [בצבא], אומרת 'תודה רבה, אני [...] אני אחפש לי מה שמתאים לי'. ומי שלא, אומרת 'למה? יכול להיות שאולי כן'. יש דברים מאוד קוסמים בגבר חילוני! הוא כזה, יותר פתוח, הוא יותר מכיל, הוא לא מפחד מבנות, מהמין הנשי [...] [כאן באוניברסיטה] יצאתי עם מישהו חילוני. לא להרבה זמן. זה לא היה קשר מאוד עמוק, אבל הבנתי שכאילו [...] שזה לא מתאים לי [שרה, בוגרת שירות לאומי, אוניברסיטת בראילון, דתיה. הדגשות במקור].

כלומר שרה סברה שהעובדה ששירתה עם בני קבוצת חוץ, אך לא באופן אינטנסיבי, גרם לה לחשוב שאולי קשר קרוב אפשרי. בשירות הלאומי המפגש מתקיים באופן הדומה למפגשים במשק הישראלי: עבודה יחד בשעות מוגדרות, ולאחר מכן חזרה של כל אחד ואחת למקומם. לדעתה, מי שמשרת בצבא, וחי יחד עם בני מגזרים אחרים, מכיר באופן יותר מעמיק את המשרתים עימו והדבר משפיע על תפיסותיו לעתיד; דבר שקורה פחות בשירות הלאומי. היא עצמה סברה לאחר שירותה שהפערים אינם גדולים, והתברר לה בהמשך שהדברים אינם כפי שחשבה.

¹⁷ ארבעה מרואיינים לא יהודים מקבוצת הלא משרתים פסלו זוגיות אם מי שהיו שונים מהם במחויבות דתית (מאותה דת).

¹⁸ למעט מרואיינת יהודיה דתיה אחת ומרואיינת דרוזית ששללו מערכות יחסים הטרוגניות.

השירות כחוויה מורכבת

נוסף על התובנות בדבר השירות עם בני קבוצות חוץ, דיברו המרואיינים על חוויית השירות שלהם מזוויות שונות. לא כל המרואיינים ראו בשירותם חוויה חיובית. ואולם גם מי שראו בשירותם חוויה מורכבת או לא טובה, דיברו על כך שמדובר בחוויה חשובה מבחינתם. למשל "לא אגדיר את השירות כ"שמחה" [...] [זה היה] צעד נכון. צעד נכון. כן. ככה הייתי מגדיר את זה" (ברק, המכללה למינהל, סטודנט חילוני יוצא צבא).

מעניין לציין כי לסטודנטים (יהודים ולא-יהודים) שלא שירתו כלל היו תובנות לגבי חבריהם ללימודים שכן שירתו. למשל, כאשר נשאלו אם הם חושבים ששירות כלשהו משפיע (לחיוב או לשלילה) על המשרתים, ההשפעה הייתה ניכרת לקבוצת הלא משרתים. לדוגמה "היהודים שבכיתה שלנו באוניברסיטה, את מרגישה שיש להם כבר חוויה ויש להם משהו בחיים. וכבר [...] לא יודעת. הם באו אחרי זה ללימודים [...] אני מרגישה שאני קטנה יחסית אליהם. (הודא, אוניברסיטת בן-גוריון, מסורתית ללא שירות).

"אני רואה שזאת חוויית התבגרות, לשרת. אתה מחוייב למשהו. אתה צריך לקום. יש מסגרת. היום כשאני לא מגיע לשיעור, הוא [חבר ששירת בצבא] שואל אותי למה לא באתי. אני אומר שהיה לי קשה לקום. הוא אומר: אין דבר כזה! אתה מחוייב! אתה צריך לקום! אין דבר כזה. זה משהו שלומדים בצבא. הם [סטודנטים שלומדים עימו ושירתו] מתבגרים בצבא. יש להם את ה-responsibility. אז מה אם אתה עייף! אתה חייב לקום ולעשות!" (וליד, האוניברסיטה העברית, אתאיסט, לא שירת).

מבחינת מרואיינים אלו, חוויית השירות של המשרתים מקרינה גם על מי שלא שירתו. לא כולם סברו כי חוויית השירות הכרחית או חשובה, אבל בכל זאת הם זיהו שהיתה לשירות השפעה על המשרתים.

בדומה לכך, סטודנטית עולה חדשה שלא שירתה ציינה שכשהיא מסתכלת על ישראלים מהצד, ברור לה ששירות הוא דבר שמשפיע עליהם לטווח הארוך: "הם מדברים על השירות שלהם כל כך הרבה!! [...] זה [נוכח] מאוד!!! (היילי, אוניברסיטת חיפה, חילונית, לא שירתה, הדגשה במקור). היא העירה שלדעתה שירות מאפשר לישראלים מפגש עם השונים מהם, אבל שלדעתה המפגש אינו בהכרח משפיע לעומק:

"אני חושבת שזה [השירות] פתח להם את העיניים לדברים אחרים. [...] אבל אני לא יודעת אם זה מגיע מספיק מוקדם בשביל לשנות להם את הדעה. כי הם לא גדלו עד גיל 18 עם האנשים האלה. כאילו, אני, אני אפילו לא הייתי בבית ספר יהודי. הייתי בבית ספר רגיל [במדינה אחרת]. אז הייתי עם נוצרים כל החיים שלי [...] אולי זה [המפגש בשירות] too little too late (היילי, אוניברסיטת חיפה, חילונית, ללא שירות).

לכן בעיניה ההשפעה העיקרית של השירות על ישראלים אינה בהכרח בנקודה זו, אלא יותר שמדובר בחוויה משותפת שסביבה ניתן להתלכד. בדומה לכך, סטודנטית יהודיה שלא שירתה מסיבות רפואיות דיברה על תחושת הפגיעות שחשה בשל חוסר השירות, ועל כך שהיא מרגישה צורך להתנצל על חוסר שירותה, למרות שקיבלה פטור משירות נגד רצונה: "אם אני לא חולקת עם אנשים את הסיפור שלי [בנוגע לחוסר השירות], אז הם מניחים שאני משתמטת ושאני עוכרת ישראל. זה ההיפך המוחלט. כי נורא רציתי לשרת". (מירי, אוניברסיטת בן-גוריון, סטודנטית חילונית, לא שירתה).

נראה כי השירות נתפס כחוויה משמעותית לא רק על-ידי המשרתים עצמם, אלא גם על-ידי הצופים בהם מן הצד. עם זאת, נראה כי השפעותיה של חוויה מתבטאות בכיוונים חברתיים מגוונים, ולא בהכרח בעלות השפעה מעמיקה על מיתון פערים חברתיים דווקא.

תובנות בנוגע לתרומת השירות למשרתים

כאשר נשאלו המרואיינים מה לדעתם קיבלו מהשירות, הרבו לציין שהשירות סייע להם להתבגר, להיות עצמאיים, לגלות בעצמם כוחות ויתרונות אישיים נוספים. למשל "השירות הפך אותי לפחות אנוכי, באופן טבעי. כשאתה חלק ממהו, כשאתה חלק מקבוצה, אתה [...] לפעמים מוותר על דברים שאתה רוצה כי יש אנשים אחרים מסביבך. אני חושב שזה לימד אותי אחריות. להיות מפקד. לדאוג לחיילים שלך. כאילו, הרבה דברים מבחינת אישיות" (הראל, האוניברסיטה העברית, יוצא צבא חילוני).

כמו כן, מספר מרואיינים רב חשו שהשירות סייע להם להכיר מגזרים אחרים בחברה ובאופן כללי ליצור קשרים חברתיים שלא היו קושרים באזרחות, ושזאת הייתה הזדמנות להכיר את החברה הישראלית. לדוגמה "אני מאמינה שכל יום שעבר שם [בשירות] השתנינו באיזושהי צורה ועברנו שם דברים [צוחקת]. אתה מסתכל על אנשים ואומר לעצמך שיכול להיות שככה ביום-יום לא הייתי ניגשת ומתחברת אליהם, אבל עצם זה שאנחנו פה באותה סיטואציה, זה הביא לחיבור, שהוא טוב" (מור, מכללת ספיר, יוצאת צבא חילונית). ואולם מכלל הדברים נראה כי עיקר השפעת השירות היא בעצם ההיכרות, ולא בהכרח באיכותה. יוצאי צבא הרגישו שהשירות השפיע עליהם, בין היתר, דרך הכרת חלקים מגוונים בחברה הישראלית. עם זאת, נראה כי היא לא גרמה להם לשינוי מהותי. ההשפעה העיקרית הייתה בתחושתם הסובייקטיבית של יוצאי צבא: משרתים מרגישים שהשירות אפשר להם היכרות ותרום להם, אולם בפועל השפעה זו מוגבלת.

דיון וסיכום

ממצאי המחקר מעידים כי לפחות בכל הנוגע לשסע הדתי-חילוני בישראל – שירות צבאי עשוי להשפיע על יחסם של המשרתים לחברי קבוצות חוץ. השירות המשותף יכול לעודד

יוצאי צבא לשחזר את חברויות השירות שלהם גם בחייהם האזרחיים. כאמור, השפעתו העיקרית של השירות היא בתחושתם הסובייקטיבית של המרואיינים: הם מרגישים וחושבים שהשירות אפשר להם היכרות עם החברה הישראלית על שלל גווניה. בעקבות ההיכרות הם מבינים טוב יותר מה כוללת חברות חוצת מגזרים (במקרה זה: השסע הדתי-חילוני), והשירות המחיש להם את מגבלותיה של חברות זו. עם זאת, הם התייחסו לכך שהשירות תרם להם גם במישור האישי, ובנקודה זו הם רואים את עיקר השפעת השירות הצבאי. ממצאים אלו עלו בשני מערכי המחקר – הכמותני והאיכותני כאחד. נראה כי בניגוד לאופן שבו הדברים נתפסים גם בציבור וגם במחקר, השפעת השירות ברובד החברתי היא בעיקר בעצם ההיכרות ולא באיכותה: עצם קיום המפגש הוא החשוב. הוא יוצר רושם מסוים אצל המשרתים ורושם זה הוא שיוצר השפעה עתידית, בדומה למסקנותיהם של טרנר וקריספ (2009).

למרות כל האמור לעיל, השינוי התודעתי אינו גורם ליוצאי צבא לשרטט מחדש גבולות חברתיים באופן מלא. גם אם הנבדקים משוכנעים שהשירות השפיע, בפועל הדבר אינו בהכרח נכון: קיים פער בין התפיסה הסובייקטיבית של הנשאלים ובין התנהלותם למעשה. כלומר כתוצאה מהשירות, בניגוד לדעה הרווחת בדבר היותו של השירות הצבאי הזדמנות לגישור על פני שסעים, יוצאי צבא מבינים דווקא את מגבלות הקשר. עם זאת, ההבנה של מגבלות הקשר אינם גורמים לביטולו, אלא לשחזורו על אף מגבלותיו.

האם ייתכן שחוסר הנכונות למגורים משותפים נעוץ בהסבר פשוט יותר? היינו, שאנשים אינם אוהבים לצאת מאזור הנוחות שלהם באופן כללי, ולכן אולי מסכימים לחברות לא מחייבת אבל לא למערכות יחסים המחייבות שינוי מהותי? לרעיון זה ניתן להתייחס בשני רבדים: ראשית, סביר להניח כי צעירים בתקופה זו של חייהם מוכנים יותר לצאת מאזור הנוחות שלהם מאשר מבוגרים. גם אם הדבר תלוי במקרים רבים באופי אישי, ניתן להניח גמישות רבה יותר בגיל זה. חשוב להעיר שהיו נשאלים שהתנסו במערכות יחסים הטרואוגניות ושכירות משותפת, כך שהדבר לא היה מופרך כלל וכלל.

שנית, שאלת המגורים המשותפים ומערכות יחסים נועדו לבדוק נכונות ולא בהכרח מעשיות. היה ברור כי הנבדקים הרגישו שיש תשובה "נכונה" על שאלות אלה, ושפתיחות היא דבר חיובי ורצוי. כאמור, מי ששירתו בשירות לאומי או לא שירתו כלל נטו להסכים לשרטט מחדש את גבולותיהם החברתיים, מה שמעיד על כך שגם אם בפועל לא יישמו את הדברים ולא היו להם שותפים לדירה הטרואוגנים, הם סברו שיש תשובה "נכונה" בדיון (פתיחות היא דבר חיובי) והתאימו את עצמם לכך. זאת בניגוד חד ליוצאי צבא, שלמרות כל המוסכמות החברתיות בנושא והנטייה לקבל את הנרטיב המקובל של גישור על פני שסעים, הסתייגו משרטוט מחדש של גבולות. ניסיונם גרם להם לענות על שאלות אלה בכנות. הם הבינו מהי המשמעות של חיים משותפים, והדבר הקרין ישירות על תשובותיהם. כאשר הם הסתייגו משרטוט מחדש של גבולות חברתיים – ידעו לנמק זאת באופן מבוסס נסיון.

מה ניתן לומר לנוכח הממצאים ומהו החידוש של מחקר זה? נראה כי המחקר מצביע על כך שיש לשירות השפעה חברתית מסוימת. השירות המשותף עצמו הוא נקודת מוצא: הוא מאפשר מפגש והיכרות, אולם אינו בהכרח גורם לקשר מעמיק. ייתכן שעצם ההיכרות עשויה להיות מטרה ראויה כשלעצמה. ברם, היכולת לגרום לחלקים שונים בחברה הישראלית להיחשף אלה לאלה במסגרת השירות אינה מחוללת שינוי אמיתי, אך אולי יש להסתפק בכך.¹⁹ ייתכן שיש בכך גם אמירה בנוגע לאפשרות לקיום הדתה או חילון באמצעות הצבא: המפגש יכול להיות צעד או זרז לכיוון זה או אחר, אך ככל הנראה אין בו מספיק כדי לחולל תהליך עצמאי ומלא.

מנגד, הממצאים מצביעים על כך שיש להסתכל על מערכת היחסים בין צה"ל לחברה בישראל באור אחר. אם ההיכרות והמפגש הם חשובים ומהווים מטרה, יש להתאים חלקים מן השירות לכך. המציאות שבה מתקיימת הסללה בשירות והפרדות שונות (למשל מסלולים נפרדים לחרדים), מתנגשת עם הרצון במפגש. אם רצונו של צה"ל להמשיך ולהיות צבא העם, ואם רצונה של החברה הישראלית להמשיך ולעשות בצה"ל שימוש חברתי, יש לתת על כך את הדעת. במצב הנוכחי, השירות יוצר מפגשים באופן מסוים מאוד. בעידן שבו החברה הישראלית בוחנת לעומק את שירות החובה, על יתרונותיו וחסרונותיו, יש בכך חשיבות רבה. המחקר נתמך על ידי הקרן הלאומית למדעים, מענק מחקר 137/15. אני מודה למוריה גרינבוים, שני דיין ודפנה סופריך-פרומר, עוזרות המחקר בפרויקט זה, ולשמואל אבן זוהר על הייעוץ הסטטיסטי.

מקורות

בג"צים ונתונים

אליס מילר נ' שר הביטחון ואחרים, 4541.94
 פלונית נ' שר הביטחון 1284/99
 המל"ג, מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל: לקט נתונים- che.org.il/wp (2013)
 content/uploads/2016/10/2013.pdf

מקורות בעברית

אזולאי, נ. וקוטיק, נ. (2016). מעורבות חברתית של צה"ל – סקירה היסטורית (הרצאה בכנס אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל, כנס כנרת, 17-18 ינואר, 2016).
 בן-גוריון, ד. (1983). "צה"ל – בית היוצר של אומה לוחמת ויוצרת", **מערכות** 287 (יוני), עמ' 3.
 בן-ארי, א. ולומסקי-פדר, ע. (2003). "מ"עם במדים" ל"מדים שונים לעם", ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל, בתוך: מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים) **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**, אוניברסיטת חיפה ופרדס, חיפה, עמ' 255-286.
 הרמן, ת. ואחרים (2014), **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה. ישי, י. (2003). **בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל**, ירושלים: כרמל.
 ישראל, צ. ורוסמן, א. (2014). "מ'לוחם' ל'בן של אמא'?" החייל הישראלי בראי העיתונות", **עיונים בתקומת ישראל**, גיליון 24, דצמבר, עמ' 184-218.
 כהן, א. וזיסר, ב. (2003). **מהשלמה להסלמה: השסע הדתי-חילוני בפתח המאה ה-21**.

¹⁹ המחקר לא התייחס בשלב זה לתופעה של דתיים-לשעבר שאינם מזדהים עוד כדתיים במהלך שירותם. מטרת המחקר לא היתה לבדוק את השפעת השירות על מידת מחויבותם של משרתים לשמירת מצוות והאם השירות תורם או מערער דתיות בקרב המשרתים לעומת לא-משרתים.

כהן, א.(2002). "שסע ישן בעידן חדש: השסע הדתי-חילוני בעידן של שלום", בתוך: מירון בנבנישתי (עורך), הבוקר למחרת: עידן השלום – לא אוטופיה, ירושלים: מכון טרומן, האוניברסיטה העברית, עמ' 347 – 369.

כהן, ס. וסולימאן, א.(1995). "צה"ל: מצבא העם לצבא מקצועי", מערכות, 341 (מאי), עמ' 17-2.

כהן, ס.(2005). "לקראת כפיפות יתר של צה"ל?: שינוי מערכות היחסים בין הדרג האזרחי לבין הצבא בישראל", מערכות 404(דצמבר), עמ' 21-8.

נבו, ב. ושור י. (2002) החוזה בין צה"ל לחברה הישראלית: שירת החובה (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, פרוייקט צבא-חברה)

פרס, י. ובן־רפאל, א.(2006). קירבה ומריבה: שסעים בחברה הישראלית.

ריבנאי־בהיר, ש. ואבידר, מ.(2014). "בין המדינה וביני – מורכבות שיח השירות בקרב בני נוער בעידן של שינויים ערכיים", בין הזירות 12, עמ' 28–41.

- Allport G. W.(1954). The nature of prejudice. Reading: Addison-Wesley.
- Azarya, V. and Kimmerling, B.(1980). "New immigrants in the Israeli armed forces." *Armed Forces & Society* 6.3:455-482.
- Ben-Shalom, U., Lewin, E. and Engel, E.(2019). "Organizational processes and gender integration in operational military units: An Israel Defense Forces case study." *Gender, Work & Organization* 26.9:1289-1303.
- Bollen, K.A., and Hoyle, R.H.(1990). "Perceived Cohesion: A Conceptual and Empirical Examination." *Social forces* 69.2: 479-504
- Cohen, S.A.(2008). Israel and its army: From cohesion to confusion. Routledge.
- Cohen, S.A.(2012). "Religion as Nation-Binder and Nation-Divider: Interpersonal Relationships in the Israel Defense Forces," in: Religion, Politics, Society and The State (J. Fox, ed.), Paradigm, pp. 89-103.
- Colton, T.J.(1979). Commissars, commanders, and civilian authority: The structure of Soviet military politics. Harvard University Press.
- Crisp R.J. and Turner, R.N.(2009). "Can Imagined Interactions Produce Positive Perceptions?" *Reducing Prejudice Through Simulated Social Contact*, *American Psychologist* 64.4:231-240
- Ellemers, N.S. and Haslam, A.(2011). "Social Identity Theory," *Handbook of theories in social psychology*, 379-398.
- Gal, R.(1986). Unit Morale: From a Theoretical Puzzle to an Empirical Illustration—An Israeli Example 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 16(6), 549-564.
- Hornsey, M.J.(2008). "Social identity theory and self-categorization theory: A historical review." *Social and Personality Psychology Compass* 2.1: 204-222;
- Krebs, R.R.(2006). Fighting for rights: military service and the politics of citizenship. Cornell University Press.
- Krebs, R.R.(2004). "A school for the nation? How military service does not build nations, and how it might." *International Security* 28(4): 85-124.
- Lewin, E.(2016). The importance of national ethos in military victories. *Social Sciences*, 5(3), 45.
- MacCoun, R. et.al.(2006). "Does Social Cohesion Determine Motivation in Combat? An Old Question with an Old Answer," *Armed Forces & Society*, 32(4):646-654.
- MacCaoun, R. and Hix, W.(2010). "Unit Cohesion and Military Performance," *Sexual orientation and US military personnel policy: An update of RAND's 1993 study*. RAND, ch. 5.
- Matthews, M.D.(2015). *Headstrong: How Psychology is Revolutionizing War*, Oxford University Press.
- Rivnai-Bahir, S. & Avidar, M (2017). "Alternative vs. Canonical Discourses Regarding Military Service in Israel," *Res Militaris* 5.
- Tajfel, H.(2010). "Introduction," in *Social Identity and Intergroup Relations* (Henri Tajfel, ed.), Cambridge University Press.
- Turner, R.N.et.al.(2008). "A Test of the Extended Intergroup Contact Hypothesis: The Mediating Role of intergroup anxiety, Perceived Ingroup and Outgroup Norms, and Inclusion of the Outgroup in the Self," *Journal of Personality and Social Psychology*, 95.4:843-860.
- Yadgar, Y. and Liebman, C.(2009). "Beyond the religious-secular dichotomy: Masortim in Israel." *Religion or ethnicity*: 171-192.

**האנתפאדה השנייה והפתעה אסטרטגית: מקרה בוחן של מודיעין לריצוי
קברניטים**

ד"ר אבנר ברנע

עמית מחקר במרכז לחקר הביטחון הלאומי באוניברסיטת חיפה. חוקר בנושא ביטחון לאומי ומתמקד בנושאי מודיעין. בכיר לשעבר בשב"כ

תקציר

למחלוקת המודיעינית בשאלה אם האנתפאדה השנייה (אוקטובר 2000) הייתה פרי יוזמה של יאסר ערפאת והרשות הפלסטינית או שמא התפרצות ספונטנית שהפתיעה את שני הצדדים, השלכות רחבות שעד היום לא קיבלו התייחסות ראויה. עלפי הערכת מודיעין אחת, שהייתה מקובלת על רוב מקבלי ההחלטות ועיצבה במידה רבה את תגובת ישראל, ערפאת יזם את המהומות. עלפי הערכה אחרת, לה היו שותפים רבים מגורמי המקצוע באמ"ן ובשב"כ, ערפאת לא יזם את המהומות ובשלב הראשון אף ניסה לעצור אותן ולהרגיע את המצב. בהמשך, בעקבות תגובה קשה של צה"ל, הצטרף ורכב על הגל. אף-על-פי שצה"ל נערך למהומות בעקבות התסכול הפלסטיני מכישלון פסגת קמפ דייוויד ובשל הניסיון מאירועי יום הנכבה במאי 2000, העיתוי שבו פרצו וזליגתן לתוך "הקו הירוק" הפתיעו אותו ואת מקבלי ההחלטות.

המאמר טוען כי הערכת המודיעין לפיה ערפאת יזם את המהומות שגויה. בהצגתה כהערכה דומיננטית בפני מקבלי ההחלטות היו כרוכים לא רק כשלים מקצועיים, אלא גם כשלים אתיים.

מילות מפתח: האנתפאדה השנייה, הפתעה אסטרטגית, כישלון מודיעיני, יחסי מודיעין-קברניטי, ערביי ישראל

Israeli Intelligence, the Second Intifada and Strategic Surprise: A Case of 'Intelligence to Please'?

Abstract

This article takes on deciding the two-decade-old controversy among Israeli intelligence scholars and practitioners over what caused the outbreak of the Palestinian uprising in October 2000. The article reviews the different estimates produced by various Israeli intelligence agencies and explanations for the immediate causes of the swift escalation of protest and riots into a full-scale Israeli-Palestinian confrontation beginning in October 2000. The 'official' estimate adopted by the Israeli Intelligence (IMI) blamed Arafat for premeditating the eruption of violence. Adversely, the Israeli Security Agency (ISA) maintained that the eruption of riots was a popular response to accumulating grievances ignited by the visit to the Temple Mount by MK Ariel Sharon, the head of the opposition. Differences emerged not only among Israeli intelligence agencies but also among the IMI senior figures, though the dominant view presented to Prime Minister and Defense Minister Ehud Barak focused all along on Arafat as the culprit that pulled the strings behind the violent events.

האנתפאדה השנייה: פרוץ המהומות - השתלשלות האירועים

ב-29 בספטמבר 2000 פרצה האנתפאדה השנייה, ונמשכה עד 2005. בפיגועי טרור פלסטיניים במהלכה (מהם 138 פיגועי התאבדות) נהרגו 1,030 ישראלים ונפצעו 5,598 (המרכז למורשת המודיעין, 2005). כ-70% מההרוגים אזרחים, והשאר מקרב כוחות הביטחון. בצד

הפלסטיני 4,907 נהרגו (אתר בצלם, ללא תאריך), 4,100 בתים נהרסו וכ-6,000 פלסטינים נעצרו (לוי, 2020).

במבצע "חומת מגן" (2002) השתלט צה"ל על שטחים נרחבים ביהודה ושומרון (להלן: יו"ש) והביא להרס מכוון של מוסדות הרשות הפלסטינית. האנתפאדה דעכה בהדרגה עם בניית גדר ההפרדה, מותו של ערפאת (נובמבר 2004) ובחירתו של מחמוד עבאס (אבו מאזן) ליו"ר הרשות הפלסטינית במקומו בינואר 2005. כניסתו של האחרון לתפקיד הרגיעה את השטח, מאחר שהתנגד עקרונית לגילויי אלימות, ובשל הבחירות לרשויות המקומיות (2004–2005) שאילצו את חמאס לחדול כמעט לגמרי מהתקפות טרור. ההתנתקות מרצועת עזה ומצפון השומרון (2005) סימנה את סיום האנתפאדה.

ביולי 2000, כחודשיים וחצי לפני שפרצה, נערכה ועידת קמפ דייוויד בתיווכו של נשיא ארצות-הברית, ביל קלינטון, ובהשתתפות משלחת ישראלית בראשות ראש הממשלה אהוד ברק ומשלחת פלסטינית בראשות יו"ר הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת. המשלחות דנו בנושאי גבולות השטח שיימסר לפלסטינים, ובעתידה של ירושלים המזרחית כולל הר הבית. הצדדים לא הגיעו להסכם, אך החליטו להמשיך במשא ומתן.

ב-29 ספטמבר 2000, יום לאחר שראש האופוזיציה, אריאל שרון, עלה להר הבית, פרצו מהומות ביו"ש שזכו בהמשך לכינוי אנתפאדת אל-אקצה (המכונה האנתפאדה השנייה). בעימותים נפצעו כ-20 שוטרים וכעשרה פלסטינים (רואה וואקד, 2000). קציני משטרת ישראל סיכמו את מבצע האבטחה של שרון בהר הבית כהצלחה, והעריכו כי האירוע הסתיים. המשטרה לא צפתה את המהומות אחרי תפילות יום השישי בהר הבית (הראל ויששכרוף, 2014, עמ' 16, 18), והסתמכה על דברי ההרגעה של בכיר שב"כ ישראל חסון, בעקבות שיחתו עם ראש המודיעין המסכל הפלסטיני, ג'בריל רג'וב (הראל ויששכרוף, 2014, עמ' 16).

מהקלטות הדיונים במשטרת ישראל לפני שעלה שרון להר הבית, ושהוגשו לוועדת אור (ועדת החקירה הממלכתית שמינתה הממשלה בראשות השופט העליון אור), לא צוין כי מספר ימים לפני עליית שרון להר הבית שוחח חסון עם מפקד המודיעין הכללי ביו"ש, תופיק טיראווי, שבניגוד לעמדת רג'וב העריך כי ביקור בחצר הר הבית יביא לאלימות (שם, עמ' 14).

לתשובה לשאלה מדוע לא נמנעה עלייתו של שרון גרסאות שונות. ראש הממשלה ברק העיד בוועדת אור, כי התרשם שהביקור אושר עלידי כל הגורמים הרלוונטיים ולא צפו מהומות. לכן סבר שאין עילה להתערבות מצידו (ועדת אור, 2003 סעיף 144). בספר **ברק: מלחמות חיי**, ציין ברק כי: "התייעץ עם שב"כ שלא ראה בעיה לאשר" (כפיר ודור, 2015, עמ' 269), אולם בעדותו בפני ועדת אור לא אמר זאת במפורש.

ב-25 בספטמבר, יומיים לפני שעלה שרון להר הבית, ביקר ערפאת בלוויית כמה מיועציו בביתו של ברק לארוחת ערב. בתום הארוחה, שלפי דוברו של ראש הממשלה התנהלה "באווירה טובה וברוח חיובית" (ואקד ושדמי, 2000), פרשו ברק וערפאת לחדר נפרד ובו ביקש האחרון

מברק למנוע את ביקורו של שרון בהר הבית בציינו: "מדוע לא ביקר שרון בהר הבית כשהיה שר החוץ או הביטחון?". ברק השיב כי אין באפשרותו לעשות כן (הראל ויששכרוף, 2014, עמ' 15). לפי עדותו המוקלטת של השר שלמה בן עמי (בסרט הדוקומנטרי *Shattered Dreams of Peace*), הסתודדו ברק וערפאת במפגש בכוכב יאיר במשך כ-40 דקות ביחידות ("כמו זוג אוהבים"). בן עמי אף דיבר על שיחת הטלפון שיזמו (ברק וערפאת) עם קלינטון, ובה אמרו שיפעלו יחד להשגת הסכם.

עוד לפני היציאה לקמפ דייוויד קיבל ברק משב"כ הערכה שאם תיכשל הפסגה – יבעירו הפלסטינים את השטח (כפיר ודור, 2015, עמ' 251). ערפאת אף רמז לכך בדיונים בוועידה (שם, עמ' 270), אולם אין לדברים אישור משום מקור אחר, כולל לא בריאיון מקיף שנתן ברק ב-2020 לעיתון מעריב (מילשטיין, 2020). ב-27 בספטמבר הפיצה חטיבת המחקר באמ"ן הערכה ולפיה צפויות מהומות בהר הבית סביב הביקור, אך מסיבה לא ברורה האזהרה לא הגיעה בזמן אל מקבלי ההחלטות ולמשטרה (הראל ויששכרוף, עמ' 16).

ב-29 בספטמבר, יום לאחר ששרון עלה להר, אירעה ההתפרצות אלימה בסוף תפילת יום השישי. על רקע המתח והחרדה ששררו בקרב הפלסטינים מכישלון פסגת קמפ דייוויד (לנוכח ההצעות הישראליות-אמריקניות לחלוקת הריבונות בהר הבית בין ישראל והפלסטינים, ולמתן זכות תפילה ליהודים בהר הבית), נתפס ביקור שרון בהר כהתגרות מכוונת כדי לכפות עליהם את שלא הצליחה ישראל לעשות בוועידה. תגובת המשטרה, שהופתעה מפרוץ המהומות, הייתה קשה. במהלך האירוע נהרגו שבעה מתפללים ונפצעו כ-100. עוצמת המהומות הפתיעה את ראש הממשלה (כפיר ודור, 2015, עמ' 270). עם זאת, "לראש הממשלה ולמערכת הביטחון לא היה ספק שזו התקוממות עממית" (שם).

צה"ל ומשטרת ישראל לא היו ערוכים לטיפול בהפגנות הפלסטיניות בהיקף כה נרחב, והן התפשטו ליו"ש ולעזה. בהמשך נקט צה"ל יד קשה על-פי תוכנית שהוכנה מבעוד מועד – תוכנית "פלדה לוחטת" (פדהצור 2011), כולל שימוש נרחב באש חיה ולא בנשק לא קטלני לפיזור הפגנות (דרוקר, 2002, עמ' 329). השימוש באש חיה הביא להרוגים פלסטינים רבים, ותרם להתרחבות העימות ולרצונם של הארגונים הפלסטיניים להשוות את "מאזן הדמים". כל זאת, בצד היחלשותה של הרשות הפלסטינית שהחלה קודם לכן, ושפגעה במעמדו של ערפאת (כספית 2002). התגובה הקשה של צה"ל בשבועיים הראשונים של האנתפאדה באה לידי ביטוי בירי של כמיליון ו-200 אלף כדורים – כ-100 אלף כדורים ביום (פדהצור, 2011). מהירי נהרגו 30 פלסטינים ונפצעו מאות.

הערכות אמ"ן עם תחילת האנתפאדה היו זהירות. ב-30 בספטמבר 2000 הוציא קמ"ן פיקוד מרכז, אל"ם יוסי קופרווסר דיווח מודיעיני, ולפיו: "סביר שאין בכוונת הפלסטינים להביא להסלמה רבתי ומתמשכת מתוך מגמה שלא לפגוע בתהליך המדיני". בלקט שהפיץ ראש חטיבת המחקר, תא"ל עמוס גלעד באותו יום נכתב: "ערפאת מנצל את אירועי הר הבית

ליצירת עימותים מבוקרים כתפאורה לקידום עמדותיו בתהליך המשא ומתן [...] אין ערפאת מעוניין בהידרדרות לעימות כולל אשר עלול לשמוט את הקרקע מתחת לרגליו" (פדהצור, 2011). כלומר בשלב זה רח"ט מחקר עדיין לא העלה את התזה שהציג בהמשך בפני קובעי המדיניות, ולפיה ערפאת תכנן את פרוץ המהומות. בדיון באותו יום אצל סגן הרמטכ"ל אלוף משה (בוגי) יעלון, הדגיש רח"ט המחקר בשב"כ, ברק בן-צור (רח"ט מחקר, א"ב): "יש חומר מודיעיני 'קשה', ולפיו ערפאת הורה לעצור את האירועים ואפילו לירות במפגינים" (פדהצור, 2011, שרנצל, 2020).

הערכתו המתונה של גלעד השתנתה תוך ימים. ב-7 באוקטובר התקיים דיון אצל הרמטכ"ל, רא"ל שאול מופז, ובו קבע גלעד: "ערפאת הולך על מאבק מתוכנן. זה לא נכון שזה התפרצות, זה לא נכון שזה אי סדר, זה לא נכון שזה בלגן". בעקבות זאת, סיכם הרמטכ"ל: "מול הפלסטינים: יש להפעיל את התוכנית היזומה בשטח [תוכנית "פלדה לוחטת", א"ב], ובכלל זה הטלת סנקציות כלכליות על בכירי הרשות" (פדהצור, 2011). מדיניות האיפוק הקצרה הסתיימה, וכעת המטרה הייתה לצרוב בתודעת הפלסטינים כי ישלמו ביוקר על המהומות. לפי ראובן פדהצור, לאחר שעיין במסמכי אמ"ן מחקר, נראה כי הערכותיו של גלעד נפלו על אוזניים כרויות והותאמו לשרת את הקברניט (ברק, א"ב) במימוש מדיניותו מקמפ דייוויד, שלפיה אין לראות בערפאת פרטנר.

בעקבות ההידרדרות הביטחונית, וכאשר המהומות בהר הבית שודרו בשידור ישיר בערוץ אל ג'זירה והגיעו לכל בית ברשות הפלסטינית, איבדה האחרונה את השליטה בשטח, נוצרה אנרכיה וקבוצות חמושות פלסטיניות ביצעו פיגועי טרור רבים ביוזמות עצמאיות (לביא, 2011). בהמשך הצטרפו לאנתפאדה כל הארגונים הפלסטינים כולל הפת"ח (באמצעות התנזים, הגוף הצבאי של הפת"ח) הג'האד וחמאס, כאשר אליהם הצטרפו פעילים ממנגנוני הביטחון הפלסטיניים שביצעו פיגועי טרור נגד ישראל, ובעיקר פיגועי התאבדות. מזכ"ל פת"ח ביו"ש ומנהיג התנזים, מרואן ברגותי, ניצל את ההזדמנות להחזיר את פת"ח לתמונה כגורם מרכזי, בתחילה בפעולות מחאה ובהמשך בפעולות טרור של פעילי התנזים, כדי לא להשאיר את הזירה לחמאס. (סלע, 2020, בסקין 2020, Barghouti, 2002).

הלינץ' שביצעו פלסטינים בשני חיילי צה"ל בראמאללה ב-12 באוקטובר ליבה את האש, והתגובה הישראלית המסיבית שכללה הפעלת מסוקי תקיפה ומטוסי F-16 נועדה לקטוע את האלימות הפלסטינית באיבה, אך כשלה.

עם פרוץ האירועים בשטחים מיהרו קובעי המדיניות – מראש הממשלה, עבור לשריו וכלה ברמטכ"ל ובסגנו – לטעון בתקשורת שבפרוץ המהומות הושגה הוכחה מוצקה לכך שערפאת לא התכוון להגיע להסכם על חלוקת הארץ בין שני העמים, וכי יזם את האנתפאדה והחל לתכנן אותה לאחר שהגיע למסקנה שעדיף לכוון את המדינה הפלסטינית מתוך "מלחמת עצמאות" (דרוקר, 2002, עמ' 328). מכאן קצרה הדרך לגיבוש התזה שקבע ברק לאחר ועידת

קמפ דיוויד, שעיקרה שתי מילים: "אין פרטנר". בכירי צה"ל, ובראשם הרמטכ"ל וסגנו, אימצו גישה זו, בהתבסס על הערכת חטיבת המחקר באמ"ן (פדהצור, 2011). מאמר זה יראה כי עמדתו של גלעד נגדה את הערכות ראש הזירה הפלסטינית בחטיבה, אפרים לביא, ואת הערכותיהם של חוקרי אמ"ן ושב"כ. יתרה מכך, לפי ראש אמ"ן, אלוף עמוס מלכא, ההערכה שהוצגה על-ידי רח"ט מחקר לא הייתה מבוססת ובניגוד לדעתו (מלכא, 2004). ואולם למרות זאת זכתה הערכת גלעד לגיבוי הרמטכ"ל, הופצה בפורומים שונים, כולל בשיחות רקע עם עיתונאים (דרוקר, 2002, עמ' 328) וקיבעה במידה רבה את הנרטיב המרכזי בדעת הקהל הישראלית שהאנתפאדה הייתה מהלך פלסטיני יזום שנועד לקעקע את הסכמי אוסלו.

גורמי הרקע לפרוץ המהומות

עלייתו של שרון להר הבית מוגדרת כטריגר מרכזי לפרוץ המהומות, אולם בשטחים התרחשו אירועים נוספים שהכשירו את הקרקע לפרוץ האנתפאדה השנייה: **התסכול ברחוב הפלסטיני**: בקרב האוכלוסייה הפלסטינית שרר תסכול מתמשך, מאחר שמהסכם הביניים בספטמבר 1995 לא נמסרו שטחים לרשות, ולא מומשו הסכמים חתומים ממזכר וואי מ'1998 (בוצעה הפעימה הראשונה בלבד). סקרי דעת קהל של הסוקר הפלסטיני ח'ליל שקאקי מלמדים עד כמה נשחק מעמדו של יו"ר הרשות (לביא, 2010, עמ' 104). **המהומות בעקבות פתיחת מנהרת הכותל**: ב-23 בספטמבר 1996, מוצאי יום הכיפורים, הודיע ראש הממשלה בנימין נתניהו על פתיחת מנהרת הכותל – דבר שהביא לפרוץ מהומות בעקבות המהלך החד-צדדי של ישראל, שנעשה ללא תיאום עם הווקף שאחראי על הר הבית. ערפאת הגיב בקריאה לפלסטינים להגיב באלימות על מהלך זה. פתיחת המנהרה תפסה את צה"ל בלתי מוכן, ולהחלטת נתניהו לא קדמה עבודת מטה צבאית מסודרת (גל, 2016). המהומות בין הרשות לישראל נמשכו כשבוע ימים, ובמהלכן נהרגו 17 חיילי צה"ל וכ-100 פלסטינים. לאחר העימות גיבשו בצה"ל את תוכנית "שדה קוצים", שלמעשה בוצעה בעקבות המהומות באוקטובר 2000. היא עודכנה, ושמה שונה ל"ברזל לוהט" לאחר אירועי מאי 2000. **מהומות יום ה"נכבה"**: ב-15 במאי 2000 – יום ה"נכבה" – החלה שביתת מסחר כללית. בהמשך פרצו מהומות ביו"ש, שהתפשטו לרצועת עזה וכללו חילופי אש בין המשטרה הפלסטינית לחיילי צה"ל. המהומות שככו לאחר תגובה קשה של צה"ל, ובמהלכן נהרגו שמונה פלסטינים ונפצעו כ-250. מקרב כוחות צה"ל נפצעו מספר חיילים (דרוקר, 2014). בעקבות האירועים החליט הרמטכ"ל, רא"ל שאול מופז, להתכונן לקראת עימות עתידי. **נסיגת צה"ל מלבנון, מאי 2000**: ברגותי, אמר ב-2001: "הנסיגה של ישראל מלבנון אכן הייתה אחד הגורמים התורמים לאנתפאדה [...] אם בלבנון זה הושג ממש בן-לילה, הנסיגה מראמאללה לתל-אביב צריכה לקחת לא יותר משלושה לילות [...] המחשבה של דור פלסטיני חדש שלם מושפעת מהניסיון של אחינו בחזבאללה ומהנסיגה של ישראל מלבנון" (ברץ, 2020).

ההתפרעויות בקבר יוסף: ב־1 באוקטובר אירעו התפרעויות במתחם קבר יוסף בשכם, ובמהלך הקרב שהתפתח במקום דימם למוות שוטר מג"ב, מדחת יוסף. בעקבות התקרית הופסק שיתוף הפעולה הביטחוני בין ישראל והרשות הפלסטינית, וחוסר האמון בין הצדדים החרף.

האנתפאדה השנייה – התקוממות ספונטנית או יוזמה של ערפאת?

הערכת עמוס גלעד

משנת 2000 נצרבה בתודעת הציבור בישראל ובקרב מקבלי ההחלטות הדעה, כי ראש הרשות הפלסטינית יזם את האנתפאדה השנייה, וכי המודיעין הישראלי ידע על כוונתו מראש והתריע בפני ראש הממשלה. הדברים מקבלים ביטוי בין היתר בספרי הזיכרונות של אלוף (מיל') עמוס גלעד (שיפר, 2019) ושל הרמטכ"ל לשעבר רא"ל (מיל') משה (בוגי) יעלון (יעלון, 2018, עמ' 115). לפי גלעד: "אמרתי שערפאת מתכנן לפתוח בעימות בספטמבר 2000 [...] באמצעות הבערת השטח. לא יכול לפרט אבל מדובר במידע אמין" (שיפר, 2019, עמ' 92). המקור למידע זה לא זוהה, ולא נמצא לכך סימוכין. חוקרי המודיעין באמ"ן ובשב"כ שעסקו בנושא אינם יודעים במה מדובר (שרנצל, 2020, בן ארי, 2020).

הערכות דרג העבודה באמ"ן מחקר

ביוני 2000 גיבשו באמ"ן הערכה בדבר כוונות ערפאת. במסמך שכותרתו "ערפאת על סף הכרעה: בין הסדר למשבר", נאמר בין השאר: "ערפאת מתקרב לצומת הכרעה, אך דבק בעמדות היסוד שלו [...] אין הכרח שכישלון במשא ומתן יוביל לעימות אלים. שיקולים מגוונים עשויים להביא את ערפאת להסכים ל'סידורים זמניים', שיאפשרו את הכרזת המדינה (בהסכמה ישראלית-אמריקנית), נוסף על קבלת נתח טריטוריאלי משמעותי ומחויבות ישראלית להמשך המשא ומתן לפרק זמן קצוב ועל בסיס החלטה 242" (פדהצור, 2011). לפני שיצא ברק לקמפ דייוויד, קיבל משב"כ הערכה שאם תיכשל הפסגה – יבעירו הפלסטינים את השטח (כפיר ודור, 2015, עמ' 251). ישראל שרנצל, בכיר בחטיבת המחקר בשב"כ, ציין כי הועברה הערכה לברק בדבר אפשרות למהומות, אך לא צוין כי הרשות הפלסטינית היא זאת שתיזום אותם (שרנצל, 2020).

לאחר שובו מקמפ דייוויד שלח ראש הממשלה התרעה לשב"כ להתכונן למהומות. גם לצה"ל הועבר מסר דומה (שרנצל, 2020). מדובר באירוע ללא תקדים שבו הצרכן הראשי של המודיעין הוא למעשה גם המתריע הראשי. בתום הועידה היו חודשיים שקטים, ובהם ניסיונות לחדש את המשא ומתן עם הפלסטינים. הערכת חטיבת המחקר באמ"ן לפני פרוץ המהומות הייתה שלאחר כישלון פסגת קמפ דייוויד אין לרשות הפלסטינית עניין באלימות. היא מעוניינת בהמשך המשא ומתן המדיני, רואה בו אפיק מרכזי וחוששת שהידרדרות תפגע יותר בדימויה במערכת הבין-לאומית (פדהצור, 2011, אלדר, 2004, לביא, 2011). אפילו הרמטכ"ל מופז,

שלאחר פרוץ המהומות הוביל קו מיליטנטי נגד הפלסטינים, קבע אחרי קמפ דיוויד כי: "בשלב זה הפלסטינים לא מעוניינים בעימות" (פדהצור, 2011).

ב-24 באוגוסט 2000 התקיים דיון בחטיבת המחקר בשב"כ, שם ציין ראש החטיבה, בן צור, כי: "עמוס גלעד, איתו דיברתי ממש עכשיו, חושב שהעימות הוא כמעט דטרמיניסטי וזו רק שאלה של זמן". אחד מפקודיו (של גלעד, א"ב) השיב: "אנחנו חולקים עליו" (שם). משתמע כי כחודש לפני פרוץ האנתפאדה, עמדת חוקרי חטיבת המחקר בשב"כ ובאמ"ן היו זהות, בשונה מעמדתו של גלעד כי ערפאת מתכוון ליזום עימות. בשב"כ כתבו מסמכים ברוח זאת באותה תקופה (שרנצל, 2020); כך אף כתבו בחטיבת המחקר באמ"ן (לביא, 2011).

שנים אחדות לאחר שוך האנתפאדה עלתה השאלה: האם המהומות לאחר עליית שרון להר הבית היו ספונטניות או יזומות? מי שהעלה את הסוגיה היה ראש הזירה הפלסטינית בחטיבת המחקר בפרוץ האנתפאדה השנייה, אל"ם אפרים לביא, שטען: "ההערכה של אמ"ן שהועברה לדרג המדיני הייתה שערפאת יצא לעימות צבאי שתכנן ויזם, כחלק מתוכנית אסטרטגית שנועדה להכריע את ישראל, [והיא] נתפסה אצל הקברניט [ראש הממשלה ברק, א"ב] והדרג הצבאי כמהימנה" (לביא, 2008, עמ' 107). לדברי לביא, ההערכה המקצועית של החוקרים בזירה הפלסטינית הייתה שונה: האנתפאדה פרצה מלמטה כביטוי לתסכול מצטבר בחברה הפלסטינית, וערפאת "רכב" על הגל כדי לבלום את הביקורת מבית ולכפות על ישראל להגמיש את עמדותיה במשא ומתן המדיני. לביא קבע כי ההערכה של ברק ש"אין עם מי לדבר ואין על מה לדבר" הייתה מוטעית. לטענתו, כאשר ישראל פעלה על יסוד הערכת "אין פרטנר", היא ביטלה למעשה כל הבחנה בין חמאס לפת"ח ויצרה ריק שלטוני שאימת בסופו של דבר את ההערכה. לדבריו, במקום להציג ולהעריך את יכולתו של היריב ואת כוונותיו, כדי לתת לקובעי המדיניות כלים מיטביים לקבלת החלטות, הפכה חטיבת המחקר לכלי שרת במערכת התעמולה של הפוליטיקאים (לביא, 2008).

לביא טען (אלדר, 2009) שראשי אמ"ן יישרו קו עם הציפיות של הדרג המדיני, לעיתים בניגוד להערכות הכתובות של דרגי העבודה בחטיבת המחקר, ודרש לקיים בירור יסודי של הכשלים באמ"ן בהקשר לאנתפאדה השנייה. לטענתו, התפתחה באמ"ן תרבות של דיבור בשני קולות: אחד, התורה שבעלפה לצריכת הדרג המדיני; השנייה, התורה שבכתב לצורכי פנים. לפי לביא, הדבר אפשר לראש אמ"ן, עמוס מלכא, ולראש חטיבת המחקר, עמוס גלעד, לטעון "אמרנו לכם" ולכסות עצמם מכל כיוון שבו תפתח המציאות.

בהערכות שחיברה חטיבת המחקר של אמ"ן לא נאמר שערפאת אינו מתכוון להגיע להסדר, ושכוונתו האמיתית לחסל את ישראל. נהפוך הוא. לפי פדהצור, מסמכי חטיבת המחקר קבעו שערפאת דווקא מתכוון למצות את התהליך המדיני. מיד לאחר פרוץ האנתפאדה העריכו בחטיבת המחקר שערפאת לא יזם אותה (פדהצור, 2011), ושניסה לבלום את האלימות בכמה הזדמנויות כפי שהעריכו בשב"כ (שרנצל, 2020). לדעת פדהצור, אם גלעד הציג לראש

הממשלה ולבכירי הקבינט עמדה שונה – היא הייתה הערכתו: "תורה שבעל פה", כפי הגדיר זאת אחד מפקודיו בחטיבת המחקר (הכוונה לאפרים לביא, ראה לעיל, א"ב). ההערכות שהציג גלעד לממשלה לא גובו במסמכים, ולא התבססו על מידע בדוק (פדהצור, 2011).

בנובמבר 2000 השלים יוסי בן ארי, קצין מודיעין ותיק, מחקר על המודיעין בפרוץ האנתפאדה השנייה בחודש שלפני פרוץ המהומות, על סמך המידע שהיה ברשות גורמי המודיעין. במאמר שפרסם בעיתון "הארץ" (בן ארי, 2020) מסקנתו הייתה: "בכל החומר המודיעיני לא איתרתי כל סימן לתכנון מוקדם של האלימות ביוזמת ערפאת, או ביוזמת אחרים במחנה הפלסטיני. נהפוך הוא – במהלך שתי היממות שלאחר ההתלקחות ניסה ערפאת להרגיע את הרוחות, וחשש מפני אובדן שליטה. רק משהבין כי כפיית הרגעה עלולה לגרום למלחמת אחים, להתמוטטות מוסדות הרשות, לחורבן כוחות הביטחון ולאובדנו האישי – בחר לרכוב על גב הנמר, והצטרף לכאוס הכללי.

הדוח הופץ בתפוצה מוגבלת בקהילת המודיעין, ולא הובא לידיעת הדרג הביטחוני-מדיני". בן ארי ציין את אחריות ראש חטיבת המחקר דאז, עמוס גלעד: "קצין דומיננטי ובעל נוכחות שהתיישר עם הנרטיב בתקופת ראש הממשלה אהוד ברק: 'אין פרטנר', ולאחר מכן בתקופת אריאל שרון: 'ערפאת רוצח'. הוא [גלעד, א"ב] הדהד מסרים אלה ובכך מחק את הקולות המודיעיניים האחרים" (שם). בן ארי תהה בנוגע ליושרה המקצועית של ראשי המודיעין דאז, שכשלו ושל אחרים שלא הביעו את דעתם ולא עמדו עליה עד כדי התפטרות מתפקידם. לפי בן ארי: "ועדת כהן, שחקרה את פרשת הטבח במחנות הפליטים סברה ושתילה במלחמת לבנון הראשונה, החמירה מאוד עם אלוף יהושע שגיא, ראש אמ"ן דאז, שלשיפוטה נמנע מלהילחם על דעתו בנוגע לאסון הצפוי עם כניסת הפלנגות למחנות הפליטים. בכך הציבה תקן ברור ליושרה המקצועית הנדרשת". (2020א)

בתגובה למאמר (בן ארי, 2020), טען יוסי קופרווסר, קמ"ן פיקוד מרכז בעת האירוע: "אם בן ארי חיפש ידיעה בה ערפאת מנחה בצורה מסודרת על יציאה למערכת טרור אז הוא באמת לא מבין את התחום [...] רבים פספסו את ההתרעה, בעוד גלעד כרח"ט מחקר, ואנוכי, כקמ"ן הפיקוד, למרות שלא תיאמנו בינינו כלל, הבנו לאן מושך ערפאת ולפחות הפיקוד גם נערך לכך [...] אין ספק שערפאת הכין את מערכת הטרור מראש, גם אם לא ידע מתי היא תיפתח כי זה היה תלוי בנסיבות". (קופרווסר, 2020) בן ארי עמד על דעתו: "לא היה כל מידע אינדיקטיבי לכך שערפאת תכנן והכין מהלך כזה" (2020א), והעלה אפשרות שהייתה זו נבואה שהגשימה את עצמה (שם). מתגובת קופרווסר משתמע שלא הייתה ברשותו ידיעה ספציפית ולפיה ערפאת יזם את האנתפאדה השנייה, ברוח הדברים שאמר גם גלעד ובניגוד לדעת רבים בקהילת המודיעין שטענו שהמהומות פרצו באופן ספונטני. בתגובתו המעיט קופרווסר מהבנת שב"כ את המתרחש בקרב הפלסטינים. הוא ציין כי מודיעין פקמ"ז דיבר חודשים לפני האירוע על ההיערכות הפלסטינית לבצע מהומות, והתעלם שהדברים עומדים בסתירה למידע ולפיו

ביום שלאחר פרוץ המהומות, ב־30 בספטמבר הפיץ דוח ולפיו אין בכוונת הפלסטינים להסלים את המהומות (ראה עמ' 3 לעיל).

יזיד צאיע', חוקר פלסטיני שיושב בלונדון, כתב שרק לאחר השלב הראשון של האנתפאדה החליט ערפאת לנצלה למטרותיו (Sayigh, 2001). גם אישיות בכירה באש"ף, מוחמד נוּפּל, טען כי אחרי ביקור שרון בהר הבית הייתה החלטה של הרשות הפלסטינית להגן על מסגד אל־אקצא, אך לא ליזום מהומות (Nowfal, 2002 Dahoh- Halevy, 2013).

עמדת ראש אמ"ן עמוס מלכא

ראש אמ"ן, אלוף עמוס מלכא, טען בריאיון ל"הארץ" כי עמוס גלעד הטעה את קובעי המדיניות, וסילף את הערכות המודיעין באוזני הדרג המדיני (אלדר, 2004). לדברי מלכא, גלעד שכנע את הצמרת המדינית בתפיסה שגויה ולפיה "אין פרטנר" פלסטיני. לטענתו, לתפיסה שהפיץ גלעד לא היה בסיס בשום מסמך שיצא מגופי המודיעין (כפי שטוענים גם לביא, בן ארי ושרנצל, ראו לעיל). גלעד הגיב לדברי מלכא: "אם אני שם בכף אחת של המאזניים את ההתבטאויות בעל־פה, ובכף השנייה את ההערכות הכתובות – חד־משמעית המאזניים יכריעו לטובת ההתבטאויות בעל־פה. מה שהמנהיגים מושפעים זה מההתבטאויות בעל־פה כי הם לא קוראים" (אלדר, 2004).

ב־30 ביוני 2004 פרסם מלכא מאמר נוסף בשם "שכתוב בדיעבד", ובו ציין: "אין עדות חד־משמעית לכך שערפאת הצית את האש בספטמבר 2000", וכי: "סביר יותר שהאש פרצה מלמטה" (מלכא, 2004). לדבריו, גלעד הצליח להנחיל את תפיסת ה"אין פרטנר" לצמרת המדינית. עוד הוסיף: "בכל תקופת כהונתי כראש אמ"ן לא היה אפילו מסמך אחד של חטיבת המחקר שנתן ביטוי להערכה שגלעד טוען שהוצגה בפני ראש הממשלה". גלעד טען בתגובה שדברי מלכא הם "טענות הבל", ואמר: "לצערי העמוק מאוד, הערכת המודיעין הזאת התבררה כמוצדקת". גלעד תמה: "איפה היה מלכא ארבע שנים?", והוסיף: "הוא [מלכא, א"ב] נכנס למודיעין לתקופה קצרה. מאחוריי עשרות שנות ניסיון עם ערפאת. אני מכיר אותו מכל הזוויות. זה לא רק מידע, אלא גם היכרות עמוקה. הקדשתי אלפי שעות להבנת האיש הזה". (בכורניר, 2004) הרמטכ"ל לשעבר מופז אמר: "גלעד נתן הערכות מהימנות, והטענה כי אין פרטנר פלסטיני הוכיחה עצמה שוב ושוב בשנים האחרונות" (שם). גלעד לא ציין על איזה מידע התבססה הערכתו כי ערפאת יזם את האנתפאדה, ולא התייחס לטענות של ראש הזירה הפלסטינית באמ"ן מחקר, אפרים לביא (אלדר, 2004, שרנצל, 2020, בן ארי, 2020) שהיו מוכרות לו. הערכות אמ"ן מחקר ושב"כ היו הפוכות משל גלעד (שרנצל, 2020, לביא, 2008, לביא, 2010).

בנוגע לעמדתו של מלכא, לא ברור כיצד קרה שעמדתו השונה מזו של גלעד, כפי שציין גם לביא (אלדר, 2004), לא נשמעה בצה"ל ובפני ראש הממשלה. בן ארי מציין כי על־פי החומרים

שאליהם נחשף בבדיקתו (בן ארי, 2020), הדרג המדיני וגורמי צה"ל הקשיבו יותר לגלעד בגין ניסיונו והמוניטין רב-השנים שלו.

עמדת שב"כ

דעת ראשי שב"כ בנוגע לפרוץ האנתפאדה השנייה ברורה – יו"ר הרשות הפלסטינית לא יזם אותה. להערכת הארגון היו אלה מהומות שפרצו באופן ספונטני, וערפאת הופתע כפי שהופתעה ישראל. ד"ר מתי שטיינברג, ששימש יועץ לראש השב"כ גרס: "האנתפאדה לא הייתה פרי של החלטה מגבוה, אלא תוצאה של הלך רוח שהשתלט על הציבור הפלסטיני. שררה אצל הפלסטינים תחושה של מבוי סתום, כתוצאה מכישלון ועידת קמפ דייוויד. מצבם האישי, הכלכלי והחברתי הלך והורע. מערכות הרשות כשלו. השחיתות פשתה. הנסיבות המבניות הללו, שרחשו מתחת לפני השטח, המתינו רק לזרז שיוציאם מהכוח לפועל [...] ההערכה המוטעית הגשימה את עצמה" (בר סימן טוב ואחרים, 2005).

עמדות ראשי שב"כ בעניין פרוץ האנתפאדה השנייה מוזכרות בספרו של דרור מורה שומרי הסף (מורה, 2014) ובסדרה דוקומנטרית באותו שם ששודרה ב-2013, ובה רואינו שישה ראשי שב"כ לשעבר על תפקידם. אבי דיכטר, שהיה ראש שב"כ בפרוץ האנתפאדה אמר (שם, עמ' 263): "אני לא מכיר בחומרים המודיעיניים מעבר למציאות שהייתה, סימנים מעידים שהולכים לקראת אנתפאדה. גם הפלסטינים לא ידעו שהולכת לפרוץ אנתפאדה". דיכטר דיבר על העימות בין שב"כ לאמ"ן בעניין זה ואמר: "בינינו לאמ"ן היה ויכוח שנמשך עד מבצע 'חומת מגן' ב-2002. בחטיבת המחקר של אמ"ן טענו שהאנתפאדה הייתה מהלך יזום על-ידי גורמי הפת"ח ביו"ש ואולי גם בעזה, ואנחנו טענו שאין לזה שום תימוכין מודיעיניים, זה הכול ספקולציות. ב'חומת מגן' נעצרו על-ידי שב"כ כל מחוללי האנתפאדה, שישבו וסיפרו בחקירות איך התחילה האנתפאדה, איך הם מצאו עצמם מופתעים. איך הם ראו שהם מובלים לתוך אנתפאדה, איך הם תפסו את השור בקרניו כדי להרוויח נכסים בדיוק כמו שמרואן ברגותי עשה [...] כשחקרנו את האנשים הם סיפרו לנו איך הם נגררו פנימה. איך הם התחילו לחבר שמות ומונחים. אני זוכר שהיה מישהו בכיר מאוד בחטיבת המחקר של אמ"ן שאמר 'טוב ששב"כ חוקר. הוא יכול לכוון את החקירות שלו כדי שתתמוכנה בתזה שלו'. זו הייתה אמירה אומללה, והיא בוודאי לא מכבדת את האיש שאני מכיר ומכבד מאוד". (שם, עמ' 265) דברי דיכטר כווננו כנראה לעמוס גלעד, שהיה אז הדמות הבכירה ביותר בחטיבת המחקר. מאוחר יותר התיישר שב"כ עם עמדת צה"ל שערפאת איננו עוד פרטנר להסדר מדיני, וב-15 באוקטובר 2000 העביר לברק חוות דעת ולפיה "ערפאת מהווה סכנה גדולה לביטחון מדינת ישראל. נזקי היעלמותו קטנים מנזקי המשך קיומו" (דרוקר, 2002, עמ' 330). עם זאת, הוויכוח בין שב"כ לאמ"ן על השאלה האם פרוץ המהומות היה ספונטני כפי שטען שב"כ, ובין הערכת ראש חטיבת המחקר באמ"ן כי הן היו יוזמה של ערפאת, נמשך לאחר מכן.

יובל דיסקין, שהיה אז סגנו של דיכטר, אמר: "האווירה בציבור הפלסטיני, וגם בישראלי במידה רבה, הייתה שאנחנו הולכים לעימות בלתי נמנע. אני לא יודע אם אתה זוכר את התקשורת באותה תקופה. כולם התכוונו לאנתפאדה, ניבאו והנבואה הגשימה את עצמה [...] היו גם אירועים בקבר יוסף, הפעם צה"ל החליט שהוא ייערך להתפרצות. אף אחד לא חשב שניכנס פה לחמש-ששבע שנים של פיגועי התאבדות ומעגל דמים כל כך גדול" (שם, עמ' 263–264).

דיסקין הוסיף ודיבר על תהליכים פנימיים ביהודה ושומרון שיצרו תסיסה נגד ערפאת: "ערב האנתפאדה השנייה היו בחירות ביו"ש, וברגותי ניצח. ערפאת הפך את תוצאות הבחירות כי ברגותי היה מבחינתו אופוזיציונר. ברגותי נשאר מתוסכל, ולכן לא במקרה הוא זה שהוביל את אירועי האנתפאדה השנייה ולא ערפאת". דיסקין ציין כי: "בניגוד למה שאומרים המומחים הגדולים, ערפאת לא הניע את האנתפאדה. הוא "רכב על הגל" בשלב מאוחר יותר. צעירי ארגון הפת"ח התחילו את המהומות, וערפאת היה מופתע בשלבים הראשונים ממה שקורה ברחובות. הוא אפילו ניסה, לא בכל כוחו, אבל ניסה לבלום את האירועים בשבועיים-שלושה הראשונים. באיזשהו שלב הוא החליט להצטרף אליהם ורכב על הגל בצורה מאוד יפה". בדברים שנשא דיסקין במכינת "בני דוד" בעלי ב-2006 חזר על דבריו שערפאת לא יזם את האנתפאדה: "שטפו את מוחותינו בהערכות שקריות. עובדה שהערכותיו של המעריך הלאומי, עמוס גלעד, השתלטו כליל וקבעו את העמדה הרשמית של ישראל" (לוי, 2006).

עמי אילון, שעמד בראש השב"כ בין השנים 1995–2000, אישר כי לא היה שום מסמך מודיעיני שקבע כי ערפאת תכנן מראש את האנתפאדה. "ההיפך הוא הנכון", אמר: "ידוע לי כי מסמכים שנתפסו במבצע 'חומת מגן' ונותחו על-ידי חטיבת המחקר של השב"כ מוכיחים שהאנתפאדה הפתיעה אפילו את בכירי פת"ח, כולל מרוואן ברגותי וכדורא פארס, שהיו מאוד קרובים לערפאת. רק מספר ימים אחרי שהיא פרצה, הם נפגשו כדי לבחון כיצד לנצל אותה לצרכים מדיניים. ברגותי לקח עליו להוביל את פעילות התנזים עד שנעצר". (אלדר, 2009) אילון טען בהרצאה בשם "החלום ושברו – ניתוח תהליך השלום הישראלי-פלסטיני", כי "אנתפאדת אל-אקצא היא בראשיתה תופעה עממית בלתי מתוכננת, שאינה פועלת על-פי מטרה מדינית מוגדרת. ההתקוממות מכוונת נגד ישראל, נגד התהליך המדיני כולו ואף נגד הרשות הפלסטינית" (בר סימן טוב ואחרים, 2005, עמ' 21).

פרופ' עמנואל סיון, מגדולי המזרחנים בישראל, חיזק עמדה זאת במאמרו ב"הארץ": "מידידים ותלמידים שהשתתפו במבצע 'חומת מגן' וספיקחו למדתי, כי מהחקירות עלה בבירור כי בעשרת הימים הראשונים לאחר עליית שרון להר הבית היו מהומות ספונטניות לחלוטין, כתגובה רגשית של פעילות השטח למראה הקלגס של מלחמת לבנון רומס את קדשי האסלאם" (סיון, 2004).

עמדת שב"כ היא שפרוץ המהומות הפתיע גם את ערפאת, הוא ניסה לעצור אותן ולהרגיע, אך אחרי מספר ימים הוברר לו כי הדבר בלתי אפשרי וכפיית דעתו עלולה להביא למלחמת אחים ולכן בחר "לרכב על הגל". גם זאת עשה בהיסוס בתקופה הראשונה, כפי שאף ציין בזמן אמת ראש חטיבת המחקר בשב"כ בדיון אצל סגן הרמטכ"ל ב-30 בספטמבר (פדהצור 2011).

סיכום

הנרטיב הנפוץ בישראל ולפיו ערפאת יזם את האנתפאדה אינו נכון. אין מדובר בטעויות בהערכת המודיעין, אלא בעמדה שהייתה שנויה במחלוקת בקרב גורמי המקצוע, ולמרות זאת הוצגה בפני מקבלי ההחלטות והתקבלה על דעתם. היא שימשה בסיס להחלטות שהתקבלו בישראל, ולמהלכים מדיניים שהחריפו את המצב ושירתו את הדרג המדיני. הערכת המודיעין ולפיה ערפאת תכנן מראש את האנתפאדה התאימה לברק, וסייעה בחיזוק הקונספציה שלו לאחר ועידת קמפ דייוויד ש"אין פרטנר" כל עוד ערפאת מנהיג את הפלסטינים.

בקרב החוקרים בגופי המחקר של שב"כ ואמ"ן הייתה הסכמה שהאנתפאדה נחשבה להתפרצות עממית וספונטנית, ולאחר כשבוע עד עשרה ימים רכב ערפאת על גבה ואיבד את השליטה על ההתרחשויות בה. ניכר פער משמעותי בין ההערכות שביטאו החוקרים על סמך החומר המודיעיני שעמד לרשותם, ובין תדרוכי עמוס גלעד שהשפיעו על הדרג המדיני וצה"ל (אלדר, 2004).

לגרסת גלעד, שנתמכה על ידי קמ"ן פקמ"ז, יוסי קופרווסר (שהחליף בהמשך את גלעד כרח"ט מחקר), והועברה בעל-פה לדרג המדיני, לא נמצאו תימוכין בהערכות חוקרי המודיעין ובחומרי המודיעין השונים (לביא, 2011, בן ארי, 2020, שרנצל, 2020). לא ברור עד כמה התחשב ברק בהערכות המודיעין, ויש טענה (בן, 2003) כי ברק לא היה קשוב למודיעין והעדיף את הערכותיו של בכיר שב"כ לשעבר, יוסי גינוסר, שהיה בקשרים הדוקים עם בכירי הרשות הפלסטינית ובראשם ערפאת. לטענה זו לא נמצאו סימוכין.

הוויכוח בין בכירי אמ"ן לשעבר, מלכא, גלעד ולביא, מצביע על סתירות פנימיות בהערכות הרשמיות של אמ"ן בנוגע לפלסטינים. חשיבותו אינה רק במישור ההיסטורי – כיצד התקבעה הערת המודיעין של ישראל באירוע שהשלכותיו ניכרות עד היום – אלא גם ביחס לאתיקה המקצועית של אמ"ן והדרך שבה הוצגו הערכותיו למקבלי ההחלטות. בכירי אמ"ן, בניגוד לבכירי השב"כ, דיברו בשני קולות: "תורה שבכתב", ולפיה ערפאת לא עמד מאחורי פרוץ המהומות; ו"תורה שבעל-פה" שתלתה את המהומות במנהיג הפלסטיני. האחרונה תאמה יותר את עמדות הדרג המדיני, ונתנה לו גיבוי מודיעיני. הטענות להטעיית מקבלי ההחלטות בנוגע לנסיבות פרוץ האנתפאדה השנייה לא זכו לבדיקה ולדיון רציני.

לשאלה האם המודיעין הישראלי כשל בהערכת הסיכוי של התפרצות פלסטינית ועיתויה, ולא המליץ למקבלי ההחלטות למנוע את עליית שרון להר הבית, יש שתי תשובות: האחת, כפי

שנמסרה בעדותו של ברק בפני ועדת אור, ולפיה הניח כי הכול תואם עם גורמי הביטחון. השנייה, שברק כלל לא ביקש את עמדת שב"כ בעניין זה. נראה כי השב"כ לא התריע בפני ברק, מאחר שלא העריך שיתפתחו מהומות. ואכן חסון מהשב"כ העריך כי לא יפרצו מהומות (עמ' 4 לעיל), וגם ראש שב"כ דיכטר אמר שלא היו סימנים מעידים לאנתפאדה (עמ' 11 לעיל). נראה כי פרוץ האנתפאדה השנייה הייתה תוצאה של כישלון ועידת קמפ דייוויד, נוסף על מצבם הכלכלי והחברתי של הפלסטינים והשחיתות הגואה. כולם יחד המתינו רק לזרז שיוציאם לפועל; עליית שרון להר הבית הציתה את האש. גורמים בכירים באמ"ן מילאו תפקיד אקטיבי שנועד לסייע לדרגי הצבא ולהנהגה המדינית הישראלית לממש מדיניות, ללא קשר להערכת גופי המחקר המקצועיים. ראשי חטיבת המחקר פיתחו את תיאוריות ה"אין פרטנר" ואת "ערפאת תכנן ויזם את האנתפאדה", וקידמו אותה, אף שידעו שאין זו דעתם המקצועית של אנשי המחקר בתחום הפלסטיני באמ"ן ובשב"כ, ובפועל גימדו הערכה זו.

מקורות

- אלדר, ע' (2004). ראש אמ"ן לשעבר מלכא: האלוף עמוס גלעד סילף הערכות אמ"ן על הסיבות לאנתפאדה, **הארץ**, 10 יוני. נלקח מתוך <https://www.haaretz.co.il/misc/1.973003>
- אלדר, ע' (2009). עופרת יצוקה אמ"ן לא צפה, **הארץ**, 9 ינואר.
- אלדר, ע' (2001). איך רג'וב כמעט עצר את האנתפאדה? **הארץ**, 22 מאי, נלקח מתוך: <https://www.haaretz.co.il/misc/1.703026>
- בכורניר, ד' (2004). "גלעד: לצערי, הערכותיי בעניין ערפאת התבררו כמוצדקות" YNET, 10 יוני. נלקח מתוך <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2930071,00.html>
- בכר, א' (2020). **שב"כ במבחן**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 45.
- בן, א' (2001). אמ"ן כתועמלן של הממשלה, **הארץ**, 6 פברואר. נלקח מתוך <https://www.haaretz.co.il/misc/1.859640>
- בן ארי, י' (2020). השלד בארון של האנתפאדה השנייה, **הארץ**, 27 ספטמבר.
- בן ארי, י' (2020). שיחה שקיים כותב המאמר עם בן ארי ב-25 אוקטובר.
- בן עמי, ש' (2004). חזית ללא עורף - מסע אל גבולות תהליך השלום, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 319. ראה גם: בצלם (אין תאריך). הרוגים מפרוץ האנתפאדה השנייה. נלקח מתוך <https://www.btselem.org/hebrew/statistics/fatalities/before-cast-lead/by-date-of-event>
- בסקין, ג' (2020). ריאיון טלפוני עמו שהתקיים ב-1 נובמבר.**
- ברגמן, ר' (2002). והרשות נתונה, תל אביב ידיעות ספרים, עמ' 227.**
- ברסימן טוב, י' לביא, א', מיכאל, ק' ברטל, ד' (2005). **העימות האלים הישראלי פלסטיני 2000-2004 המעבר מיישוב סכסוך לניהול סכסוך**. מכון ירושלים לחקר ישראל, מס' 101, עמ' 21
- ברנע, א' (2019). האם ניתן לפרוץ את תקרת הזכוכית של דיסציפלינת המודיעין האסטרטגי? **בין הקטבים**, 20-21, עמ' 177-196
- ברנע, א' (2019). **את זאת לא צפינו**, הוצאת רסלינג, 2019.
- ברץ, ר' (2020). מצפון נפתחה הרעה. תל אביב: **מקור ראשון**, 15 מאי. נלקח מתוך <https://www.makorrishon.co.il/opinion/229249>
- גל, ש' (2016). מנהרות הכותל מי נתן את ההמלצה?, **מאקו**, 24 ספטמבר. נלקח מתוך https://www.mako.co.il/news-military/security-q3_2016/Article-465345c8eba5751004.htm
- דרוקר, ר' (2002). **חוקירי, אהוד ברק במבחן התוצאה**, תל אביב, הוצאת ידיעות, עמ' 328.
- דרוקר, ר' (2014). לא למדו כלום מהאנתפאדה השנייה. **הארץ**, 23 נובמבר. נלקח מתוך <https://www.haaretz.co.il/opinions/.premium-1.2492548>
- דרוקר, ר' (2015). ארדן דבר עם סגלוביץ. **הארץ**, 30 אוגוסט. נלקח מתוך <https://www.haaretz.co.il/opinions/1.2718830>
- המרכז למורשת המודיעין (2005). ארבע שנות עימות אלים בין ישראל לפלסטינים - סיכום ביניים. נלקח מתוך https://www.terrorism-info.org.il/Data/articles/Art_286/H_286_1305340511.pdf

- הראל, ע', יששכרוף, א' (2014). **המלחמה השביעית: איך ניצחנו ולמה הפסדנו במלחמה עם הפלסטינים**, תל אביב, הוצאת ידיעות, עמ' 18.
- הרכבי, י' (1987). **סבכים בין המודיעין לקברניט**, אצל צבי עופר ואבי קובר (עורכים), **מודיעין וביטחון לאומי**, הוצאת מערכות מרד הביטחון.
- ואקד, ע' שדמי, ת' (2000). **אופטימיות בשני הצדדים לאחר פגישת ברק-ערפאת**. YNET, 26 ספטמבר, נלקח מתוך <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-134248,00.html>
- ועדת אור, ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000, 2003. נלקח מתוך <http://uri.mitkadem.co.il/vaadat-or>
- זוהר, ג' (2008). **טוב שכן קרוב? התמודדות קהילית המודיעין בזירה הפלסטינית**. בספרם של עמוס גלבווע ואפרים לפיד, **מלאכת מחשבת**, הוצאת ידיעות ספרים.
- יעלון, מ' (2018). **דרך ארוכה קצרה**, תל אביב, ידיעות ספרים.
- כספית, ב' (2002). **"שנתיים לאנתפאדה — פרק א', פרק ב', מעריב (6 ספטמבר, 13 ספטמבר)**.
- כפיר א', דור, א' (2015). **ברק: מלחמות חיי**. אור יהודה: כנרת זמורה ביתן.
- לביא, א' (2008). **טוב שכן קרוב? אתגרי המודיעין בזירה הפלסטינית**. בספרם של עמוס גלבווע ואפרים לפיד, **מלאכת מחשבת**, הוצאת ידיעות ספרים.
- לביא, א' (2011). **מי נתן את ההכשר? הארץ, 19 אוקטובר**. נלקח מתוך <https://www.haaretz.co.il/literature/1.1526343>
- לביא, א' (2008). **עבודת המודיעין בזירה הפלסטינית הערכה ביקורתית**. **מבט מל"מ**, המרכז למורשת המודיעין, גיליון 52, עמ' 30-33.
- לביא, א' (2010). **התמודדות ישראל עם האנתפאדה: בחינה ביקורתית**. **עדכן אסטרטגי**, כרך 13, גיליון 3, אוקטובר.
- לוי, ג' (2020). **20 שנה לאנתפאדה השנייה**. **הארץ**, 25 ספטמבר.
- לוי, ג' (2006). **התגלות בעלי, הארץ, 11 בפברואר**, נלקח מתוך <https://www.haaretz.co.il/opinions/1.1082033>
- מורה, ד' (2014). **שומרי הסף**, תל אביב, תל אביב, ידיעות ספרים.
- מילשטיין, א' (2020). **אהוד ברק בראיון ענק במלאת 20 שנה ליציאה מלבנון**, **מעריב**, 30 אפריל, נלקח מתוך <https://www.maariv.co.il/news/politics/Article-762639>
- מלכא, ע' (2004). **שיכתוב בדיעבד**. **ידיעות אחרונות**, 30 יוני.
- נבו, ז' (2016). **מפקד המחוז התריע, שר הביטחון לא עודכן**, ראש השב"כ קיבל טלפון ברגע האחרון, וראש אמ"ן שמע למחרת בבוקר ברדיו: פתחנו את מנהרת הכותל. **ידיעות אחרונות**, 22 ספטמבר. נלקח מתוך <https://www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-4858422,00.html>
- סיון, ע' (2004). מה שמותר לאלוף, הארץ, 14 יוני**.
- סלע, א' (2020). **זו דעתו של פרופסור אברהם סלע**, בשיחה עם כותב המאמר מה- 15 אוקטובר 2020. לדעתו, **"לאיש בפת"ח, לא לערפאת ולא לברע'ותי**, לא הייתה כוונה **"להרוס את ישראל"** או שבאיזה מצב שהוא לאיים על עצם קיומה כפי שטענו רבים, כולל הרמטכ"ל יעלון שדיבר על איום אסטרטגי. ההנחה של ברע'ותי כמו של ערפאת ורבים אחרים בפת"ח הייתה שיש להפעיל לחץ על ישראל, וגם זה, לא בהכרח באלימות וטרור, אלא בכלים של האנתפאדה הראשונה: מרי אזרחי, שביתות והפגנות, זריקת אבנים וחסימת צירי תנועה".
- פדהצור, ר' (2011). **תזה בדיעבד**. **הארץ**, 28 אוקטובר. נלקח מתוך <https://www.haaretz.co.il/magazine/1.1533202>
- פלדמן, י' (2007). **אני אשם, אנחנו אשמים**. **הארץ**, 20 דצמבר. נלקח מתוך <https://www.haaretz.co.il/misc/1.1466548>
- קופרווסר, י' (2020). **תגובה למאמרו של יוסי בן ארי**. **אתר גיאואסטרטגיה**, הרשת החברתית טלגרם, ב- 29 ספטמבר.
- רואה, ע' וואקד, ע' (2000). **ביקור שרון בהר הבית**. YNET, 28 ספטמבר.
- שטיינברג, מ' (2020). **הכי נוח לתלות את האשם בערפאת, הארץ, 31 אוקטובר**, נלקח מתוך <https://www.haaretz.co.il/misc/writers/WRITER-1.1801143>
- שיפר, ש' (2019). **המתריע, שיחות עם האלוף במיל**. **עמוס גלעד**, תל אביב: הוצאת ידיעות ספרים.
- שרנצל, י' (2020). **בתשובה לשאלות של כותב המאמר שהתקבלו ב-22 אוקטובר**.
- Barghouti, M. (2002). **Want Security? End the Occupation**, **Washington Post**, January 16.
- Barnea, A. (2019) **"Strategic intelligence: a concentrated and diffused intelligence model"**, **Intelligence and National Security**, DOI: 10.1080/02684527.2020.174700.
- תיאורטית בין הפתעה ספונטנית ודיפוזיית הפתעה יזומה ומאורגנת.

- Dahl, E. (2013). **Intelligence and Surprise attack**, Washington, DC, Georgetown University Press, P. 7.
- Dahoh- Halevy, 'Testimonies about the responsibility of the Palestinian Authority.' See also in Nawfal, Al-Intifada: Infijar. 81.
לפיו "כשלו מודיעיני הוא כשלו לזהות ולמנוע מתקפה של צבא, טרור או אויב אחר"
- Gentry, J. (2020). The New Politicization of the U.S. Intelligence Community, **International Journal of Intelligence and Counterintelligence**, Vol. 33. Issue 4, 639-665.
- Mitchell Report, Sharm El-Sheikh Fact-Finding Committee Report, 2001, http://eeas.europa.eu/archives/docs/mepp/docs/mitchell_report_2001_en.pdf
- Nawfal, M. Al-Intifada: Infijar `Amaliyyat al-Salam [The Intifada: Explosion of the 2002 Peacemaking]. Amman: al-Ahliyya lil-Nashr wal-Tawzi.
- Report on the U.S. Intelligence Community Prewar Intelligence Assessments on Iraq, July, 7, 2004, https://fas.org/irp/congress/2004_rpt/ssci_iraq.pdf
- Report on the U.S. Intelligence Community's Prewar Intelligence assessment on Iraq. (2004). https://fas.org/irp/congress/2004_rpt/ssci_iraq.pdf
- Sayigh, Y. "Arafat and the Anatomy of revolt." *Survival*, 43:3, (2001). 47-60.
- Sela, A. (2007). Civil Society, the Military, and National Security: The Case of Israel's Security Zone in South Lebanon, **Israel Studies**, volume 12, number 1, 52-78.
- The Macalester Sela, A. (2009). Difficult Dialogue: Oslo Process in Israeli Perspective, **International**, Vol. 23, Spring, p. 129.
(<https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/oslo>), Shattered Dreams of Peace
- The Commission on the Intelligence Capabilities of the United States Regarding Weapons of Mass Destruction, March 31, 2005, https://www.nytimes.com/packages/pdf/politics/20050331_wmd_report.pdf

לא מלחמה ולא שלום: התמודדות ישראל במסגרת העימות באזור האפור עם איראן וחזבאללה

מר עומר דוסטרי

דוקטורנט בתחום צבא וביטחון במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בראילן, וחוקר במכון ירושלים לאסטרטגיה ולביטחון

תקציר

בעשור האחרון גדלה מעורבותם של שחקנים שונים במסגרת העימות באזור האפור. עימות זה מוגדר כמרחב תפיסתי בין שלום ומלחמה, שבו מתנהלות פעולות החורגות מסף התחרות הרגילה, אך אינן חורגות – באופן מכוון – מסף של עימות צבאי ישיר בקנה-מידה נרחב. תכליתו של העימות להשיג יתרונות מדיניים, כלכליים וצבאיים בזירה הבינלאומית או האזורית, במעין תחרות גיאורפוליטית, ולהימנע במקביל מתגובות צבאיות מהיריבים. מטרת מאמר זה להציע גיבוש של תיאוריה כוללת וסדורה באמצעות המשגה ואפיון של העימות באזור האפור, תוך ניתוח יישומי של מקרה בוחן הנוגע לעימות העקיף בין ישראל לאיראן ולחזבאללה.

מילות מפתח: אזור אפור, לוחמה היברידית, אסטרטגיית כפייה, תפיסת ביטחון, רוויזיוניזם, סטטוס-קוו

Neither war nor peace: Israel contest in the Gray-Zone Conflict against Iran and Hezbollah

Abstract

Over the past decade, the use of "Gray-Zone conflict" by various actors in the international arena has increased. The Gray-Zone conflict defined as a conceptual strategic space between peace and war, in which actions take place beyond the threshold of peace, but do not deviate - deliberately - from a threshold of direct military confrontation on a large scale. The aim of this conflict approach is to achieve political, economic and military gains in the international or regional arena, and at the same time, to avoid igniting military responses from opponents. The research objectives are theoretical and empirical. The theoretical objectives of the study are to present a comprehensive theory by conceptualizing the terms of the Gray-Zone conflict. In addition, on the empirical level, the study will analyze the involvement of Israel in the Gray-Zone against Iran and Hezbollah.

מבוא

בעשור האחרון המערכת העולמית עדה לניסיונות הולכים וגוברים של שחקנים המבקשים לשנות את מאזן הכוחות העולמי. שחקנים אלה מאתגרים הן את יחסי העוצמה במערכת הבינלאומית הנוכחית והן את הנורמות והערכים הבינלאומיים שהתקבעו ברובם על-ידי מדינות המערב, בעיקר לאחר מלחמת העולם השנייה ולאחר תום המלחמה הקרה, התפשטות נאט"ו והתחזקותה. עם זאת, ניכר כי שחקנים אלה מעדיפים להימנע ככל הניתן מלקחת חלק באופן ישיר במלחמה רחבה וכוללת (Gat, 2017; Pinker, 2011; Van Creveld, 1991), בין היתר בשל הנזק הצבאי והכלכלי הצפוי להיגרם להם מעימות צבאי, במיוחד אם מדובר ביריבים החזקים מהם מבחינה צבאית וטכנולוגית. בתוך מציאות מורכבת זו, החלו שחקנים שונים לפעול נגד שחקנים אחרים באופן הדרגתי וברמה שאינה חוצה את סף המלחמה הגלויה, במטרה לשנות את הסדר הבינלאומי הקיים בהתאם לאינטרסים ולהעדפות שלהם, בלי לגרור תגובה צבאית ישירה. עלייתם והתחזקותם של שחקנים מאתגרים אלה, תרמה בין היתר לערעור מאזן הכוחות העולמי ולהגברת הקיטוב במערכת. בהיעדר מושגים תיאורטיים

קיימים, ולתיאור המציאות המתפתחת הבאה לידי ביטוי בתוקפנות בעצימות נמוכה, נטבע המושג "אזור אפור". האמצעים השונים המופעלים במסגרת העימות באזור האפור מאופיינים בעמימות ובחתימה נמוכה, המספקים לדרג המדיני יכולת אסטרטגית של "מרחב הכחשה" (Plausible Deniability). אמצעים אלה כוללים הפעלת עוצמה קינטית (כירורגית, חשאית ומוגבלת): לוחמת סב"ר, פעולות מדיניות-דיפלומטיות, פעולות כלכליות, מאמצי תודעה ושימוש בשליחים.

נושא העימות באזור האפור אמנם מוכר בקרב חוקרים ואסטרטגים, אך נעדר דיון אנליטי סדור של מאפייניו, ואין בנמצא הבחנה תיאורטית בין דגמיו השונים. למשל בעוד הציפייה הבסיסית היא כי שחקנים מאתגרים, המזוהים עם תפיסות אנטי מערביות, ינסו לשנות את מאזן הכוחות במסגרת העימות בשל נחיתותם הצבאית, הכלכלית והטכנולוגית – אין זה ברור כלל שגם שחקנים בעלי יתרון ביחסי העוצמה, המזוהים עם תפיסות מערביות, ישתתפו בעימות מסוג זה. זאת, מכיוון ששחקנים יציבים וחזקים יותר יכולים להישען על יתרונם היחסי כדי להרתיע ולא לפגוע את יריביהם באמצעות איום או שימוש בלוחמה צבאית ישירה וקינטית, האורכת זמן קצר ותוצאותיה והשלכותיה חדמשמעיות יותר. חרף זאת, המאמר הנוכחי יוצא מנקודת הנחה כי גם שחקנים אלה, השואפים לשימור הסטטוס-קוו במערכת העולמית או האזורית, דוגמת ישראל או ארצות-הברית, בוחרים להשתתף בעימות באזור האפור. בדרך זו הם מבקשים לממש אינטרסים לאומיים, תוך שהם נמנעים מהסלמה, ממבצעים צבאיים רחבי-היקף וממלחמות, ומההשלכות רבות המשמעות שלהם, בעיקר בעבור דמוקרטיות (Luttwak, 2001).

העדפת שחקנים שונים לפעול במסגרת העימות באזור האפור אינה מבטלת באופן מוחלט אפשרות לפתיחת מלחמה - בין אם בשל הידרדרות של עימות באזור האפור למצב של מלחמה, ובין אם מתוך בחירה מלכתחילה של שחקן לפתוח בה. מטרת העימות באזור האפור יכולה להיות צמצום מהותי של האפשרות לפתיחת מלחמה, או לחלופין שימוש באזור האפור לצרכי הונאה ומהלכים טרום-מלחמתיים נוספים שתכליתם להשיג יתרונות מקדימים לקראת המלחמה או שיפור הסיכויים לנצח בה (כמו השימוש שעשתה רוסיה באזור האפור לפני המלחמה עם גיאורגיה ב-2008, או לפני המלחמה עם אוקראינה ב-2022). הסיכויים ששחקן יבחר להתמודד במסגרת העימות באזור האפור, וימנע ככל הניתן מפתחת מלחמה, גבוהים יותר באופן משמעותי במקרה שמדובר בשני שחקנים מדינתיים העונים להגדרה של מעצמה עולמית. בהתאמה, הסיכויים של שחקן לפתוח במלחמה ישירה או להידרדר ממצב של עימות באזור האפור, גבוהים יותר באופן משמעותי כשמדובר בשחקן מדינתי העונה להגדרה של מעצמה עולמית (וברמה פחותה יותר, מעצמה אזורית) המסוכסך עם שחקן חלש יותר ממנו,

כגון שחקן מדינתי שאינו עונה על הגדרה של מעצמה (אזורית או עולמית) או שחקן תת־מדינתי.

מרכיב ההרתעה הוא חלק חיוני בתהליך קבלת ההחלטות של השחקן, בבואו לבחור האם לפעול במסגרת העימות באזור האפור או לפתוח במלחמה. למשל במקרה של מלחמת רוסיה-אוקראינה ב־2022, הצהיר נשיא ארצות־הברית, ג'ו ביידן, כשלושה חודשים לפני הפלישה הרוסית, כי אין בכוונת ארצות־הברית לשלוח כוחות אמריקניים לאוקראינה (Copp, 2021), גם לא במקרה הדורש הצלת אזרחים אמריקנים הנמצאים במדינה (Finn, 2022). אפשר כי הצהרות אלה החלישו באופן משמעותי את ההרתעה האמריקנית מול רוסיה, ולמעשה ייתרו את הצורך של מוסקווה לפעול באזור האפור. אפשר כי זו הסיבה שבעטיה בחר נשיא רוסיה, ולדימיר פוטין, לפתוח במלחמה ישירה נגד אוקראינה. שונה הדבר מכיבוש חצי האי קרים על־ידי רוסיה ב־2014, שהיה למעשה הפעם הראשונה ממלחמת העולם השנייה שמדינה כבשה שטח של מדינה אחרת. ניתן להניח כי מציאות זו הובילה את פוטין לפעול במסגרת האזור האפור, שכן לא ידע כיצד יגיבו ארצות־הברית ובעלות בריתה במערב.

יתר על כן, חרף בחירת רוסיה לפתוח במלחמה ישירה בגיאורגיה ובאוקראינה – תחת האפשרות לפעול נגד מדינות אלה במסגרת העימות באזור האפור – הרי שהאסטרטגיה הצבאית שנקטה רוסיה לפני המלחמה בשני המקרים ניתנת לאפיון כעימות באזור האפור. כך גם את מטרות המלחמה ואת הפעולות הצבאיות של רוסיה. למשל בנאום פתיחת המלחמה שלו נגד אוקראינה הצהיר פוטין כי מדובר ב"מבצע צבאי מיוחד" ולא במלחמה, וכי מטרותיו הן להציל את האוכלוסייה האתנית־רוסית מפני "טיהור אתני" בחבל דונבאס, לפרז את אוקראינה מאמצעי לחימה וממערכות הגנה מערביים, לסכל את ההשפעה "הזרה" על המדינה ולטהר את המערכת המדינית והפוליטית באוקראינה מתהליך ה"נאציפיקציה" שעבר עליה לדבריו (Osborn and Nikolskaya, 2022).

עוד לפני פתיחת המלחמה כללה האסטרטגיה הרוסית הונאה מדינית (Lynch, 2022), תרגילים צבאיים ואיסוף כוחות סמוך לגבולות אוקראינה (Harris and Sonne, 2021), מבצעי תודעה והשפעה (Barnes, 2022) ולוחמת סב"ר (Tucker, 2022) – סדרת פעולות מאורגנות ואחודות המאפיינות עימות באזור האפור.

בסיכומו של דבר, הגם שרוסיה בחרה שלא לפעול במסגרת העימות באזור האפור בסכסוך האחרון עם אוקראינה, ניתן לראות כי היא עדיין ביצעה לא מעט מהלכים כדי "לגדר" (Hedge) עצמה מפני סיכונים ואפשרויות להרחבת המלחמה לזירה האזורית או העולמית, ולהגביל את המלחמה לסף עצימות נמוך יחסית.

המעורבות בעימות באזור האפור אינה בלעדית לשחקנים מדינתיים. ארגונים לא מדינתיים שונים החלו להתפתח והגיעו למעמד של שחקנים תת־מדינתיים, כמו חזבאללה וחמאס (ולנסי, 2015; ; Blanford, 2017; Dingel, 2013; Dostri and Michael, 2018; Natil, 2015; ; Norton, 2007) או שחקנים היברידיים כמו ארגון "המדינה האסלאמית" (Berti, 2016; Troy,). החשש מפגיעה של שחקנים תת־מדינתיים בנכסים כלכליים ופוליטיים חיוניים צמצם את השימוש של חלקם באמצעים של לחימה סדירה ובפעולות טרור קלסיות, ומעבר לאסטרטגיות של עימות באזור האפור. זאת מתוך רצון להמשיך ולממש את האינטרסים שלהם, תוך הימנעות מתגובה צבאית חזקה של שחקנים מדינתיים. שחקנים אלה, לעתים קרובות שליחים של מעצמה עולמית או אזורית, החלו להשתמש במה שמאמר זה מגדיר כשליחי משנה (Sub-Proxy). השלוח במקרה זה הופך במקביל לשליח. ואולם מכיוון ששליח זה שונה במאפייניו (דפוס הפעולה, המטרות והאמצעים) מן השליח המדינתי, נדרש להגדיר תופעה זו בנפרד.

המאמר מעלה שתי תרומות מרכזיות הנוגעות לחקר העימות באזור האפור: ברמה התיאורטית, המחקר ירחיב את ההבנה על אודות תופעה חשובה בעולם הסכסוכים הבין־לאומיים, באמצעות דיון סביב נושא העימות באזור האפור, תוך בחינת עקרונות אסטרטגיית הכפייה. הדיון האמפירי יציע מבט יישומי של העימות כפי שמתקיים בזירה מרכזית כמו המזרח התיכון, על מאפייני הסביבה הביטחונית־אסטרטגית.

העימות באזור האפור – הגדרות ומאפיינים

המונח "עימות באזור האפור" מתייחס למרחב שבין שלום ומלחמה, ובו פעולות לוחמניות שאינן חוצות את סף המלחמה, אך לא מוגדרות כפעולות הנעשות בין שתי מדינות במצב של שלום. העיסוק בתופעה החל להתעצם בקרב נבחרי ציבור, חוקרים ועיתונאים בעיקר לאחר כיבוש חצי האי קרים על־ידי רוסיה בחודשים פברואר־מרס 2014 (Belo, 2020; Matisek, 2017; ; Pettyjohn and Wasser, 2019; Wirtz, 2017 Dayspring, 2015; ; Palmer, 2015; Hamilton, 2018). בהקשר זה חשוב להדגיש כי המושג לוחמה היברידי (ודוק, יש לשים לב להבדל בין מלחמה ללוחמה, ובין שתיהן ובין עימות) מתייחס לתופעה אחרת, השונה מהעימות באזור האפור. לוחמה היברידי היא תופעה שבה שחקן מסוים עושה שימוש משולב בפעולות צבאיות סדירות וגלויות, ובפעולות צבאיות לא סדירות וגלויות (גרילה ובחלק מהמקרים גם בטרור) במהלך מלחמה או עימות צבאי תחום בזמן ובשטח, ובעצימות גבוהה (Ehrhart, 2017: 268; Fridman, 2017; Hoffman, 2018; Stoker Whiteside,). לעומת זאת, עימות באזור האפור מתייחס לסדרה כוללת, מתמשכת והדרגתית, לאו דווקא רציפה בזמן או תחומה בשטח, של מאמצי כפייה (הרתעה, אילוף, קביעת עובדות

בשטח) הבאים לידי-ביטוי במאמצים צבאיים (סדירים ולא סדירים, גלויים ולא גלויים) ולא צבאיים (גלויים ושאינם גלויים) ברמת עצימות נמוכה, במסגרת רחבה הכוללת הפעלת כלל מרכיבי העוצמה הלאומית (ביטחוניים ואזרחיים) של השחקן.

צוות "הערכה אסטרטגית רב-שכבתית" במחלקת ההגנה האמריקנית הגדיר את האזור האפור כ"מרחב תפיסתי בין שלום ומלחמה, שבו מתנהלות פעולות שהן בדרך כלל מעורפלות או לא מיוחסות, החורגות מסף התחרות הרגילה, אך אינן חורגות – באופן מכוון – מסף עימות צבאי ישיר בקנה מידה גדול" (Canna and Popp, 2017: 12). אצ'ברייה מגדיר את הלוחמה באזור זה כ"שימוש בכוח צבאי שאינו מגיע לכדי מלחמה ממשית, אך גם אינו ברמה של שלום". לוחמה זו, לדידו, מתרחשת במרחב או פער שמקדים מערכות צבאיות מסורתיות, וממוקמת תפיסתית מתחת לסף של סעיף 5 של נאט"ו (שמשמעותו כי מדינה חברה בנאט"ו, המותקפת צבאית על-ידי מדינה מסוימת, תזכה להגנה צבאית מצד יתר החברות בארגון), ומתחת לרמת האלימות ההכרחית שתוכל להוביל או להצדיק הצעת החלטה במועצת הביטחון של האו"ם (Echevarria, 2015: 16-17). נוסף על הפעולות שביצעה ומבצעת רוסיה ברחבי העולם (בעיקר בגיאורגיה ובאוקראינה), אפשר לציין לדוגמה עימות באזור האפור בהקשר של פעילות סין באזור ים סין הדרומי וים סין המזרחי, ובפרט מול טיוואן (Belo, 2020; Erickson and) (Martinson, 2019; Wirtz, 2017).

באופן דומה, בהתייחסותה לאתגרי העימות באזור האפור, מפקדת המבצעים המיוחדים [SOCOM] של הכוחות המזוינים של ארצות-הברית מגדירה את התופעה כ"קשרי גומלין תחרותיים בין ובתוך שחקנים מדינתיים ולא מדינתיים, הנמצאים תפיסתית בין מלחמה מסורתית ובין שלום" (U.S. Special Operations Command White Paper, 2015: 1). פעולות באזור האפור מוגדרות כ"שימוש מכוון של יריב אחד, או מספר יריבים, ביסודות של עוצמה, כדי להשיג מטרות ביטחוניות באמצעות פעולות שהן לרוב עמומות ולא מיוחסות, החורגות מסף התחרות הרגילה, אך לא חורגות בכוונה מסף של לוחמה פתוחה וישירה". הפעולות באזור האפור אפוא אינן מתמקדות בתחומים צבאיים בלבד, אלא ביסודות אחרים של עוצמה לאומית. אופי הפעולות באזור האפור לרוב אינו ישיר, והן ממומשות במקרים רבים באמצעות שליח. חרף הבחירה המכוונת בלוחמה מסוג זה מתוך מטרה להימנע ממלחמה, גם בלוחמה זו עלולים להגיע שחקנים לכדי עימות נרחב. מכיוון שפעולות באזור האפור בדרך כלל עמומות, יש סיכון ברור להסלמה אם צד אחד מבצע חישוב מוטעה בהערכתו את כוונות האחר (Canna and Popp, 2017: 7).

לפעולות באזור האפור משמעויות והשלכות רחבות, שכן הן מאתגרות או מפרות חוקים, נורמות ומנהגים בין-לאומיים. פעולות אלה עשויות להתרחש בשלוש דרכים עיקריות: אתגור הבנות משותפות, אמנות ונורמות בין-לאומיות, תוך הימנעות מהפרות ברורות של החוק

הבין-לאומי; הפרות של נורמות וחוקים בין-לאומיים בדרכים שמטרתן להימנע מעונשים הקשורים להפרות שלהם; שימוש של מדינות בארגונים קיצוניים אלימים, ובשחקנים לא מדינתיים כשליחים, במטרה לשלב יסודות של עוצמה לצורך קידום אינטרסים ביטחוניים מסוימים (Canna and Popp, 2017: 12). עם זאת, חשוב לציין כי העובדה ששחקנים באזור האפור נמנעים מלהפר את הכללים והנורמות במערכת הבין-לאומית באופן גלוי ובוטה, ומחפשים דרכי עקיפה, עשויה להיות מפורשת דווקא כביטוי לחוזקם של אותם חוקים ונורמות.

בצד ההגדרות של העימות באזור האפור, מתקיים דיון בקהילת המחקר האסטרטגי-צבאי בנוגע למאפייני לוחמה זו. חוקרי האזור האפור מחזיקים בכמה תפיסות תיאורטיות משותפות בנוגע למאפייני התופעה. ההסכמה הראשונה נוגעת למאפיין היסוד של העימות כתופעה המתקיימת בממד שבין שלום ומלחמה. על-פי התפיסה הזאת, העימות אינו נחשב למצב של שלום, אך נותר מתחת להגדרות המקובלות של המלחמה המוכרת מבחינת החוק הבין-לאומי (Allison, 2018; Echevarria, 2016: 12; Fox and Rossow, 2017: 5; Mazarr, 2015: 5). ההסכמה השנייה גורסת כי העימות הוא אוסף פעולות או מדיניות מכוונת ומתוכננת, שמטרתו לאתגר את המערכת העולמית ולשנות את הסטטוס-קוו בה. החוקרים בתפיסה זו טוענים כי העימות מבקש לנצל במפורש פערים במבנים המוסדיים והביטחוניים של מדינות המערב, במטרה לעצב מחדש את הסדר הבין-לאומי, כולל שינויים בנורמות, במוסדות, ובאינטרסים המדינתיים (Fox and Rossow, 2017: 3; Freier et al, 2016: 4; Hicks, Matlaga) and Schaus, 2018: IV-2; Leed, 2015: 134; Mazarr, 2015: 14).

הסכמה שלישית מתייחסת לשימוש בטקטיקת ההסלמה ההדרגתית על-ידי השחקנים בעימות, במקום לנסות להשיג תוצאות והישגים מידיים. לפי גישה זו, העימות לא נועד להשיג מטרות מוגבלות בלבד, אלא סך פעולות מצטברות שמטרתן לשנות את המציאות האסטרטגית במסגרת התחרות הכוללת בין השחקנים השונים. גישה הדרגתית זו משבשת את ההרתעה והיציבות של השחקנים המאותגרים (שיפטן, 2018: 42; Freier et al; Fox and Rossow, 2017: 5; Mazarr, 2015: 36-39; al, 2016: 4). ההסכמה הרביעית עוסקת באופי המוגבל של העימות, ובשימוש המשולב של שחקנים בטקטיקות לחימה סדירה ולא סדירה בו. אלה כוללים בין היתר אמצעים צבאיים מוגבלים, אמצעים צבאיים-למחצה – כגון שימוש במיליציות, חברות אבטחה פרטיות, או שליחים המאפשרים לתוקף מרחב הכחשה – ואמצעים לא צבאיים כגון לוחמה כלכלית, לוחמה משפטית, לוחמת מידע ולוחמת סב"ר (שיפטן, 2018: 39; Fox and Rossow, 2017: 5; Freier et al, 2016: 4; Mazarr, 2015: 36-39).

לצד ההסכמות בנושאים בסיסיים המאפיינים את העימות באזור האפור, חוקרים ואסטרטגים חלוקים בדעותיהם בנוגע לשאלת מטרות העימות באזור האפור ואופיו. בעוד חלק מהחוקרים

שונים תופסים את העימות כאמצעי טקטי בלבד להשגת מטרה – אסטרטגית או טקטית – אחרים מתייחסים לאזור האפור כסביבה אסטרטגית שלמה, הכוללת תת-אסטרטגיות שונות ורמה נוספת של טקטיקות. חוקרים אחרים משלבים בין הגישות. דיון זה הוא בעל חשיבות עבור מקבלי ההחלטות הן ברמה התיאורטית והן ברמה האמפירית, שכן כדי לגבש אסטרטגיה יעילה נדרשת הבנה מעמיקה של הסביבה האסטרטגית. באמצעות דיון מעמיק ומקיף אפשר לקבוע האם שחקן מסוים מתאים עצמו להתמודדות הנכונה עם סביבת הביטחון המודרנית. כדי לפתור בעיה, יש צורך לזהות ולהגדיר אותה לפני כן, אחרת שחקן מסוים נאבק במטרה לא רלוונטית, או נעזר בכלים לא רלוונטיים. הגדרת אופי הלוחמה מבחינה רעיונית – על סמך ממצאים אמפיריים – עשויה לתרום לגיבוש תפיסת ומדיניות ביטחון לאומי מותאמות ומעודכנות, שתשפיענה בהתאמה על הצורך הנכון והמתאים בחלוקת המשאבים במסגרת סדרי העדיפויות הלאומיים. אם מדובר בתופעה אסטרטגית-צבאית (Military Strategy), על השחקן לבצע התאמות ולהשקיע יותר בתכנון ובגיבוש דוקטרינות צבאיות, התעצמות וטקטיקות חדשניות; אם מדובר בתופעה של אסטרטגיה רבת (Grand Strategy), על השחקן להתאים את כלל תפיסת ומדיניות הביטחון הלאומי שלו, כולל התאמות בתחומים המשיקים לביטחון.

החוקרים מתחלקים לשלוש אסכולות בנוגע לאפיון העימות באזור האפור. לפי האסכולה הראשונה, העימות נתפס בעיקר באופן טקטי, כמערכת משולבת של שימוש בכלים של עוצמה לאומית ותת-לאומית, במטרה להשיג מטרות אסטרטגיות מוגדרות (Hoffman, 2015: 26) או אף שימוש טקטי עוד יותר, כמו לוחמה פוליטית שבה נעשה שימוש בכלים של לוחמה לא סדירה (Cockrell, 2017: 41; Belo, 2019: 2-4; Elder and Levis, 2017: 89; Braw, 2018) הימנעות מעימות ישיר (Fitton, 2016: 110-111). האסכולה השנייה תופסת את האזור האפור כסביבה ביטחונית יותר (Global Security Environment), המתמקדת במטרת השחקנים המתגרים – עיצוב הסדר העולמי והמציאות האסטרטגית (Burkhart and Woody, 2017: 21;) (Kapusta, 2015: 25; Mazarr, 2015: 14, 36; Holmes and) מפני שינוי (Holmes and) (Yoshihara, 2017: 323). חוקרי האסכולה מתייחסים לעימות באזור האפור כאל מצב הנמצא מעבר לתחרות האסטרטגית הרגילה בימי שלום, ולא כסוג מסוים של עימות צבאי (Corn,) (Smitson 59, 353-354, 2019) ואף כ"התקוממות עולמית המתגרת את המשטר היסודי של המערכת והסדר הבינלאומיים, המבוססים על מדינות הלאום הדמוקרטיות והמתועשות" (Smitson 59, 353-354, 2019). חוקרים אחרים באסכולה זאת מדגישים את המעבר למערכת בין-לאומית רב-קוטבית, שמשמעותה מתן מרחב פעולה רב יותר לשחקנים מתגרים (Deutsch and Singer, 1964; Kupchan, 2012; Petito, 2016). חלקם מתייחס לעימות באזור האפור כאוסף סביבות הכוללות עימותים, אך הם מסייגים וטוענים כי התופעה נתונה, ויחסית לשחקנים מסוימים, ואינה תופעה עולמית כוללת (Coffman, Givens and Shumaker, 2016).

(7)

האסכולה השלישית משלבת בין שתי התפיסות, ומתמקדת הן באמצעים והן במטרות (אך עדיין לא רחבות כמו באסכולה הראשונה). לפי אסכולה זו, האזור האפור הוא מרחב תפיסתי שבו שחקנים עושים שימוש בשילוב היברידי של פעולות סדירות ולא סדירות, מתוך כוונה לממש את מדיניות החוץ שלהם ולהשיג מטרות לאומיות. התעלמות החוקרים מהסדר העולמי הקיים משווה לניתוחם אופי אסטרטגי-טקטי, אך לא סביבתי-ביטחוני (McCarthy, Moye and Venable; 2019: 1, 5). אחדים התרכזו בהיבט של הסכנה לדמוקרטיה של מדינות המערב עלידי העימות באזור האפור (Hicks, Matlaga and Schaus, 2018: IV-2) בעוד אחרים צמצמו עוד יותר את ההתייחסות למטרות העימות, והתמקדו בניתוח התופעה על מדיניות הביטחון של ארצות-הברית בהקשר של העימות העקיף שלה עם רוסיה, תוך התעלמות מהסדר העולמי והתופעה הרחבה (Oakley, 2019: 62).

חרף המחלוקת, מרבית החוקרים סוברים כי האזור האפור הוא תופעה בעלת מטרות סביביות-ביטחוניות, יותר מאסטרטגיות צבאיות או טקטיות, אף כי מרביתם אינם מתעלמים מהפעולות ומהאמצעים המזוהים עם התופעה.

העימות באזור האפור כמרכיב בתפיסת הביטחון של ישראל

באופן כללי, ישראל מעוניינת להימנע ממלחמות ומבצעים צבאיים נרחבים בשל הצורך להתמקד בבניין המדינה היהודית, ובביטחון וברוחת אזרחיה. גם אם נגזר עליה להילחם מדי פעם, ישראל מקפידה לרווח את פרקי הזמן בין המלחמות כדי להתפנות למטרותיה הלאומיות. האתגר הניצב בפני ישראל במאבקים שבין המלחמות הוא למצוא מענה לאתגרים שמציבים בפניה אויביה, כך שישלב בין שני צרכים מקבילים: צמצום רמת האלימות המופנית נגדה לרמה נסבלת, והמשך פיתוח וביצור המדינה. הסיכול המתמשך בפרקי הזמן שבין המלחמות מחזק את האפשרות להידרדרות למלחמה מחד גיסא. ואולם ישראל מעדיפה, כשהתנאים מאפשרים זאת, לפעול נגד אויביה לפני שיכולותיהם יגיעו לכדי מימוש ולנסות לסכלן, מאשר להגיע למלחמה שבה הן תבואנה לידי ביטוי בעיתוי ובנסיבות שיבחר האויב מאידך גיסא. למשל במהלך השנים ניצלה ישראל שיגורי רקטות או פעולות אדהוק של חמאס מרצועת עזה, כדי לתקוף תשתיות צבאיות שלה, ובהן מפעלים לייצור רקטות ואמל"ח, מנהרות טרור ומחסני תחמושת, כחלק מסיכול ההתעצמות הצבאית של חמאס (במקום לתקוף כענישה או הרתעה בלבד). תוך הניסיון המתמיד להימנע ממלחמת ברירה – החלה ישראל ליישם אסטרטגיות ופעולות שניתן לאפיין אותן, על-פי הספרות המחקרית, כעימות באזור האפור.

ישראל אימצה, בין היתר, מדיניות שיטתית של עמימות והימנעות מנטילת אחריות למגוון הפעולות שביצעה (שיפטן, 2018. עמ' 106). אסטרטגיית העמימות מאפשרת לה להשיג את עדיה הסיכוליים וההרתעתיים, ועדיין להימנע ממלחמה, תוך שהיא דואגת לצמצם את

יכולות האויב למקרה שתפרוץ מלחמה עתידית (שיפטן, 2018. עמ' 107). דוגמאות לכך הן יציאתה של ישראל ביוני 1981 למבצע צבאי לשלילת נשק גרעיני מעיראק; השמדת הכור הגרעיני של סוריה בספטמבר 2007; ביצוע פעולות חשאיות (באמצעות לוחמת סב"ר וחיסול מדענים) - לפי פרסומים בעיתונות הבין-לאומית - שמטרתן לעכב את תוכנית הגרעין הצבאי של איראן; ומאות תקיפות ופעולות חשאיות למניעת העברת נשק אסטרטגי מאיראן, דרך סוריה, לחזבאללה בלבנון, ולמטרת צמצום התבססותה הצבאית של איראן בסוריה (שיפטן, 2018. עמ' 106).

לצד אסטרטגיית העמימות, ישראל פועלת במגוון כלים ודרכים כדי להשיג את יעדיה בפרקי הזמן שבין המלחמות, תוך יישום מדיניות ביטחון לאומית בעלת היגיון אסטרטגי אחוד, לרוב מתואם ומסונכרן. במקביל לשימוש בפעולות צבאיות חשאיות ועקיפות, ישראל מפעילה מאמצי תודעה ומבצעי השפעה, לוחמת סב"ר ושימוש בשליחים. המשמעות – היא משתמשת בסוכנויות ממשלתיות ובמשרדי ממשלה שונים ורבים, לצורך תכלול, מיקוד והוצאה לפועל של מדיניות הביטחון הלאומי שלה.

שורת התבטאויות של גורמים רשמיים בכירים בישראל מעידה אף היא על מעורבותה בעימות באזור האפור. למשל בריאיון לתחנת כאן רשת ב' ב-14 בפברואר 2019, בהיותו שר החינוך וחבר ועדת השרים לענייני ביטחון לאומי, אמר נפתלי בנט כי הפעילות להוצאת איראן מסוריה לא נעשית רק באופן צבאי-קינטי, והיא "פעילות רב-ממדית שכוללת חנק כלכלי באמצעות העיצומים האמריקניים [...] פעילות מדינית ליצירת מנופי לחץ, וגם את הפן הצבאי. חלק מזה זה גם הפן הציבורי, ובשילוב הזה צריך להתנהל בצורה מאוד מושכלת. [...] יש שילוב מסוים, גם דרך דיפלומטיה ציבורית, דרך כלים ביטחוניים, כלים כלכליים" (ריאיון רדיו בכאן רשת ב', 2019). ב-18 במאי 2020 חזר בנט על הדגש הרב-ממדי של הפעילות הישראלית נגד אויביה: "העצמנו את מספר התקיפות נגד כוחות איראן וקדס בסוריה. [...] עלינו להגביר את הלחץ המדיני, הכלכלי, הצבאי, הטכנולוגי, ולפעול בעוד ממדים" (Haaretz, 2020).

בנאום שנשא ראש הממשלה לשעבר, בנימין נתניהו, ב-3 בינואר 2019, ציין את שיתוף הפעולה של ישראל עם שחקנים שונים בזירה הבין-לאומית במסגרת שימוש בפעולות שונות נגד איראן: "הוא [נשיא ארצות-הברית בזמנו, דונלד טראמפ, ע"ד] פועל נגד איראן במישור הכלכלי, ואנחנו כאן (פועלים נגדה במישור הצבאי" (Keinon, 2019). במאמר שכתב לעיתון ישראל היום ב-14 ביולי 2021, סיפר נתניהו על המאבק בתוכנית הגרעין הצבאי של איראן בזירה המדינית: "פעלנו במשך שנים לשכנע את דעת הקהל האמריקנית ומנהיגים חשובים בארצות-הברית להיאבק בתוכנית הגרעין האיראנית, ולהטיל על איראן עיצומים משתקים.

פעולותינו תרמו לכך שהממשל האמריקני הקודם פרש מהסכם הגרעין המסוכן עם איראן, והטיל עליה סנקציות משתקות אף יותר [...] לא הסתפקנו רק בפגישות עם מנהיגי מדינות, אלא ליוונו פגישות אלה במסע שכנוע בתקשורת העולמית ומעל אינספור במות בין-לאומיות חשובות. את עמדת ירושלים תחת הנהגתנו שמעו בכל בירות העולם: בווינגטון, במוסקבה, בבייג'ין, בדלהי, בטוקיו, וגם בריאד ובאבו-דאבי. וכן, גם באיראן. ועוד איך באיראן" (Netanyahu, 2021).

ב-25 במרס 2021 במסגרת ריאיון הסביר ראש אגף אסטרטגיה ומעגל שלישי בצה"ל, אלוף טל קלמן, כי ישראל מנהלת תחרות גיאופוליטית עם אויבתה העיקרית, איראן, וכי תחרות זו דורשת מישראל מאמצים בתחומי פעולה שונים ומגוונים: "באיראן זה לא עניין של הכרעה. זאת תחרות. ולכן המרכיבים שצריך לטפל בהם הם לא רק צבאיים. [הם, ע"ד] גם דיפלומטיים, כלכליים, תודעתיים ועוד. זה גודל האתגר [...] תחרות אסטרטגית זה לא לחשוב למחר בבוקר, אלא ארוך-טווח. זה דורש לסנכרן את כל המאמצים הלאומיים, שחלקם לא מנוהלים בצה"ל אלא בגופים אחרים" (לימור, 2021).

ב-1 באוקטובר במסגרת ריאיון סיפר ראש אמ"ן, אלוף תמיר הימן, על שיתוף הפעולה בין הארגונים והמשרדים הממשלתיים השונים, במאבק של ישראל באויביה. לדבריו, ישראל מנהלת "שורה ארוכה מאוד של מבצעים גלויים וחשאיים [...] ומאחוריהם עומד אמ"ן [...] בשיתוף-פעולה עם ארגונים נוספים כמו שב"כ ומוסד. רק שיתוף פעולה הדוק ואינטימי שכזה [...] הביא לתוצאות מרשימות". בריאיון הבהיר הימן כי ישראל פועלת נגד אויביה לא רק בפן הצבאי אלא גם בזירה הכלכלית, לצורך מאבק בהעברות כספים ומימון הפעילות נגד ישראל באזור, באמצעות הקמת גופי פעולה משותפים לצה"ל ולשב"כ (דבורי, 2021א).

המב"ם כמרכיב אסטרטגי למימוש מדיניות האזור האפור של ישראל

המעורבות של ישראל במסגרת העימות באזור האפור מתאימה לתפיסת הביטחון שלה, ותואמת את מדיניותה להשגת האינטרסים הלאומיים שלה. ואולם, מדיניות זו עבור ישראל היא חרב פיפיות בשל השימוש הנגדי שמבצעים יריביה המאתגר את יכולתה היסודית להגן על עצמה. תפיסת הביטחון של ישראל נשענת על ארבעה יסודות: הרתעה, התרעה, הכרעה והגנה. אסטרטגיית האזור האפור מאתגרות כל אחד מעמודי יסוד אלה (Berman and Friedman, 2017. p. 40). השילוב של מרכיבי העימות באזור האפור – שימוש בשליחים, פעילות צבאית עקיפה, לוחמת סב"ר, מאמצי השפעה ותודעה ועוד – אינו אתגר שצבאות מדינתיים סדירים מתוכננים להתמודד מולו.

מבחינת ההרתעה, הפעולות בעימות באזור האפור מכוונות להישאר מתחת לקו האדום של היריב כך שהשחקן יכול לצמצם באופן משמעותי או לבטל את ההרתעה של יריבו. נוסף על כך, הפעולות של השחקן שוחקות את הקווים האדומים של היריב, ופוגעות בהרתעה. מבחינת

ההתרעה – האסטרטגיה ההדרגתית של האזור האפור אינה סוג האיום שמערכות ההתרעה מתוכננות לזהות. מבחינת ההכרעה - לעתים קרובות לא קיים כוח צבאי ברור שאפשר לנצח אותו בשדה הקרב. ההגנה של ישראל נועדה בעיקר להגן מפני איומים מצבאות סדירים או לא סדירים ומפני לוחמת סב"ר, אך אין אסטרטגיית הגנה כוללת נגד מבצעים הדרגתיים המאפיינים את העימות באזור האפור (Berman and Friedman, 2017. p. 41).

מצד אחד, ישראל מרוויחה מהשימוש באסטרטגיות של עימות באזור האפור, ככל שהדבר תלוי ביוזמה מצדה; מצד אחר היא חשופה, מובכת ומאותגרת מבחינת מרכיבי היסוד הביטחוניים שלה, כאשר היא נתקלת בדיוק באותן אסטרטגיות בשימוש יריביה נגדה. דבריו של אלוף קלמן יכולים לסכם היטב דיון זה: "המרכיבים הסטנדרטיים של התרעה, הכרעה והגנה לא רלוונטיים למדינה עם 80 מיליון איש שנמצאת 1,000 קילומטר ממך [איראן, ע"ד]. מדובר בתחרות אסטרטגית ארוכת-טווח, שמחייבת אותנו לחשיבה אחרת מאשר מול מדינה שנמצאת על הגבול שלנו [...] מול מדינה ששוכנת על הגבול, אני בונה את הכוח, מתכונן למלחמה, לפעמים פועל במב"ם כדי לסכל, ואני שומר על אחיזה מודיעינית מאוד גדולה מתוך כוונה להכריע במלחמה [...] כשאתה נמצא בתחרות אסטרטגית עם מדינה, אתה לא הולך למקום של הכרעה. מה שאתה מנסה להשיג זאת עליונות בכל נקודת זמן – עליונות שתשיג הרתעה משמעותית שגם תייצר לך ביטחון וגם תרתיע את הצד השני מלפעול נגדך" (לימור, 2021).

במסגרת התמודדותה נגד אויביה בעימות באזור האפור, ישראל פועלת במגוון תחומים של עוצמה לאומית: פעולות צבאיות חשאיות; מאמצי תודעה ומבצעי השפעה; לוחמת סב"ר; ושימוש בשליחים. במקרים מסוימים נעשה שימוש בפעולות דיפלומטיות. הארגונים הפועלים במסגרת העימות באזור של ישראל הם בעיקר משרד ראש הממשלה והסוכנויות הכפופות לו - המוסד והשב"כ, משרד החוץ, וצה"ל. מבין אלה, הארגון המהותי ביותר במימוש מדיניות האזור האפור של ישראל הוא צה"ל, באמצעות יישום המב"ם שלו ארבע מטרות מרכזיות: צמצום איומים קיימים ומתהווים, והתעצמות האויבים; הרחקת המלחמה הבאה, ויצירת תנאים טובים יותר לניצחון במלחמה עתידית; תחזוק וחיזוק ההרתעה – עלידי שימור והעצמת הישגי המערכה הקודמת, בשורת יעדים או מטרות משנה; שימור חופש הפעולה של צה"ל, וצמצום חופש הפעולה של האויב (אסטרטגיית צה"ל 2015, אסטרטגיית צה"ל 2018).

המערכה מתרחשת בקצבים שונים. לכן היא מחייבת את הדרג הפיקודי מצד אחד לקבל החלטות באופן מידי ומהיר במסגרת הבט"ש, באמצעות בניית תמונת מצב ושימוש בכלים זמינים. מצד אחר, המב"ם מצריכה לקבל החלטות בתהליך חשיבה אסטרטגי וכולל יותר, המיועד לטווח הבינוני-ארוך, ובו תכנון והפעלת מאמצים ומבצעים שהכנתם מתמשכת חודשים רבים (שבתאי, 2012). אופן הפעולה במב"ם התקפי ויזום, אך מהותה הגנתית

וסיכולית, כך שהיא מתנהלת מתחת לסף המלחמה. הפעילות במב"ם מתמשכת, מתקיימת בכל זירות וממדי הלחימה מחוץ לגבולות ישראל, עלפי הערכת המצב והמודיעין המאפשר, וכחלק מרעיון שלם של המטכ"ל (אסטרטגיית צה"ל 2015; אסטרטגיית צה"ל 2018). עם זאת, בהיותה כלי אסטרטגי בעל השפעה על מדיניות הביטחון הלאומית הכוללת, המב"ם מחייבת תכנון משותף, מסדר ומתכלל לא רק בצה"ל – בהובלת המטכ"ל – אלא ברמה הלאומית על-ידי הממשלה (שבתאי, 2012). ככזו, המב"ם מאופיינת בתכנון משותף ובחיבור בין מהלכים ביטחוניים-צבאיים "קשים" (בעיקר פעולות לחימה) ובין הפעלת מאמצים "רכים" – פעולות לא אלימות – כחלק מצמצום היכולות והלגיטימציה של האויב (אסטרטגיית צה"ל, 2015; שבתאי, 2012). כך, הפעלת אמצעים "קשים" כוללת פעולות קינטיות (תקיפות באמצעות הפצצות של כלי טיס, שיגורי טילי קרקע-קרקע, חיסולים ממוקדים) וכן פעולות במרחב הסב"ר, הטכנולוגיה והאלקטרוניקה. הפעלת אמצעים "רכים" כוללת פעולות בתחומים כלכליים, משפטיים, דיפלומטיים ותודעתיים – למשל ניהול מערכה להשחרת האויב, וגיוס דעת הקהל הבין-לאומית נגדו (אסטרטגיית צה"ל, 2018).

פעילות ישראל נגד איראן במסגרת העימות באזור האפור

בהתאם למאפייניה ולפעולות הנעשות במסגרתה, ניתן אפוא לזהות ואף להגדיר את המב"ם כמרכיב או כאסטרטגיה העיקריים של ישראל במסגרת העימות באזור האפור. ישראל מפעילה, בין היתר, מאמצי תודעה ומבצעי השפעה, תקיפות סב"ר, מבצעי מודיעין חשאיים, שימוש בשליחים, ופעילות צבאית חשאית ועקיפה. בהקשר של התקיפות הצבאיות, חשוב לציין כי הפעלת עוצמה קינטית היא חלק מובנה במסגרת העימות באזור האפור, הגם שלא מדובר במלחמה או מבצע צבאי. ואולם השימוש בו מבוצע בעוצמות מדודות, ממוקד במטרות מסוימות, ובחשאי.

מבצעי ההשפעה ומאמצי התודעה של ישראל מאופיינים בעיקר בשני סוגי פעילות – פעולות גלויות ופעולות חשאיות – כאשר שתי הפעולות מכוונות לקהלי יעד שונים. הפעולות החשאיות נעשות ברובן על-ידי מחלקת התודעה בצה"ל, (לשעבר המל"ת), ואילו הפעולות הגלויות נעשות באמצעות מערך דובר צה"ל ומשרדי הממשלה בהובלת משרד ראש הממשלה. בעוד משרד ראש הממשלה ודובר צה"ל מבצעים פעילות תודעה גלויה ומזוהה, המבוססת על עובדות; מחלקת התודעה פועלת באופן חשאי ומשתמשת גם באמצעים של הונאה ואף זיוף לקידום המטרות והאינטרסים של ישראל. ייתכן מצב שבו מחלקת התודעה רותמת את מערך דובר צה"ל למשימות מסוימות. למשל מחלקת התודעה יכולה לבקש מדובר צה"ל לפעול באופן גלוי באירוע או בזירה מסוימים, במקביל לפעילות חשאית של המחלקה (קוטלר, 2019).

מבצעי השפעה במלחמת לבנון השנייה

באוגוסט 2006, במהלך מלחמת לבנון השנייה, הוטלו מדי לילה כרוזים על שטח לבנון (סך הכול מיליוני כרוזים במהלך המלחמה) שמטרתם להשחיר את דמותו של מזכ"ל חזבאללה, חסן נצראללה, לקעקע את תדמית חזבאללה כמגן העם הלבנוני (לכן פורסמו בכרוזים שמות תושבים לבנונים שנפגעו), ולהזהיר את תושבי דרום לבנון משהייה באזורים שבהם צה"ל פועל. נוסף על כך, צה"ל עודד תושבים לשתף פעולה עם ישראל ולמסור מידע על פעילות חזבאללה בקרבבתם (לשם כך הוקם במיוחד אתר אינטרנט, ופורסם מספר טלפון שבו אפשר היה לשוחח עם נציגי צה"ל בערבית); פרץ למערכת הטלפונים הסלולריים הלבנונית, וקרא לאזרחים להשמיע את קולם נגד פעולות חזבאללה הגורמות להמשך התקיפות הישראליות; השתלט על תדר השידור של תחנת הרדיו והטלוויזיה אל-מנאר, השייכת לחזבאללה, והעביר מסרים המציגים את חזבאללה כפגיע – תוך שיבוש יכולת העברת מסרי התעמולה של הארגון (רווה, 2019). בין היתר הטיל צה"ל ברחבי לבנון עץ ריח בצורת עץ הלבנון (המסמל את המדינה) כשדמותו של נצראללה נראית מסתתרת מאחורי העץ, ומופיע הכיתוב: "נצראללה, עזוב אותנו בריח טוב" (פתגם לבנוני). המטרה הייתה לעצב את התודעה של האוכלוסייה הלבנונית ולפיה צרותיה נגרמות בשל מעשיו של נצראללה, המשתמש במדינה לצרכיו ומסתתר מאחוריה (כספית, 2017).

מבצעי השפעה במבצע "מגן צפוני"

במהלך מבצע "מגן צפוני" (2018–2019) חשף צה"ל סרטון וידאו שבו נראית יחידת ההנדסה של פצ"ן מזרימה בטון נוזלי לפתח המנהרה בצד הישראלי של הגבול, בעוד הבטון יוצא מן העבר השני של הגבול ומציף את הרחוב בכפר כילא הלבנוני. המבצע תוכנן חודשים מראש, כאשר הרמטכ"ל דאז, רא"ל גדי איזנקוט, הטיל על דובר צה"ל להכין את ההיבט התודעתי, התקשורתי והדיפלומטי של אירוע החשיפה. בדו"ץ הוקם צוות שהיה שותף סוד לעצם קיום המנהרות, ולתכנון המבצע להשמדתן. הצוות קיבל חומרים מאמ"ן, והכין אותם בצורה שתובן לציבור הרחב. כשהחל המבצע הופצו החומרים במרחב המקוון, ובפרט ברשתות החברתיות בשפה העברית, הערבית, האנגלית, הספרדית והצרפתית (קוטלר, 2019; Colonel O and Vatikay, 2018).

מבצעי השפעה בכל הנוגע לתוכנית דיוק הטילים של חזבאללה

ב-27 בספטמבר 2018 חשף בנאומו בעצרת האו"ם ראש ממשלת ישראל דאז, בנימין נתניהו, תמונות לוויין וחומרים מודיעיניים המעידים כי חזבאללה מנסה להקים שלושה אתרים לייצור ולהסבת טילים מדויקים, ליד שדה התעופה הבין-לאומי של בירות (Ahronheim, 2018). קדמה לכך הכנה של מערך דו"ץ המשלבת בין התחום המודיעיני והתקשורתי-הסברתי (רובין, 2020). מיד לאחר נאומו פרסם דובר צה"ל ברשתות החברתיות ובאתר האינטרנט שלו, את תיעוד תשתית הטילים המדויקים שאותה ניסה חזבאללה לבנות באתרים שונים (Gross, 2018). ב-29

באוגוסט 2019 חשף צה"ל ברשתות החברתיות ובאתרי החדשות הישראליים והבין-לאומיים פרטים נוספים על פרויקט דיוק הטילים של חזבאללה בלבנון, כולל פרסום שמות האנשים המובילים את הפרויקט, ובהם שלושה איראנים ובכיר בחזבאללה (Gross, 2019a). ב-3 בספטמבר 2019 הפיץ מערך דו"ץ תמונות לוויין וסרטון הסברתי החושף כי חזבאללה הקים אתר המיועד לייצור ולהסבת טילים מדויקים סמוך לעיירה נבי שית (Ahronheim, 2019a). בבוקר החשיפה פרסם דו"ץ בערבית פוסט בפייסבוק ובו קטע מנאום נצראללה שבו טען כי "אין לנו מפעלים לייצור טילים מדויקים". לאחר מכן הופיעה כיתובית: "אתה בטוח? עקוב אחרינו" (Caspit, 2019).

פעילות במרחב הסב"ר

בעשור האחרון יוחסו לישראל כמה תקיפות סב"ר מהותיות. למשל בנובמבר 2010 הודיעה איראן כי בוצעה מתקפת סב"ר נגד מתקן העשרת אורניום בנתנז באמצעות נוזקת "סטקסנט". הנוזקה, שהכילה כ-15 אלף שורות קוד, הייתה בעלת יכולת לתכנת מחדש בקר לוגי מתכנת (Programmable Logic Controller). היא פעלה לשינוי מהירות הסרכזות ולהתחממותן עד כדי הריסתן של בין 1,000–6,000 מהן. לצד זאת, היא כללה מערכת להסוואת החבלה (Nakashima and Warrick, 2012). במאי 2012 הודיעה איראן כי זיהתה מתקפת סב"ר באמצעות נוזקת "להבה" (Flame), שהייתה תוכנת ריגול. על-פי גורמים מערביים רשמיים, הנוזקה פותחה בשיתוף פעולה בין ישראל וארצות-הברית, ומטרתה הייתה לאסוף מודיעין על תוכנית הגרעין של איראן באמצעות מיפוי רשתות מחשבים במדינה וניטור מחשבים של גורמים בכירים בה. תוכנת הריגול מסוגלת לאסוף מידע מקבצים, לשנות מרחוק הגדרות במחשבים, להדליק מיקרופונים במחשבים, לעשות צילומי מסך ולהעתיק שיחות בתוכנות מסרים מידיים. לפי חברת אבטחת המידע "קספרסקי", הנוזקה החלה לפעול באיראן כבר ב-2010 (Reuters, 2012). ב-5 בנובמבר 2018 האשימה איראן את ישראל בביצוע מתקפת סייבר שכוונה נגד תשתיות ומערכות תקשורת במדינה (Reuters, 2018a). ב-9 במאי 2020 דווח בכלי תקשורת בין-לאומיים וישראליים כי ישראל תקפה מחשבים בנמל שהיד רג'אי בעיר באנדר עבאס בדרום איראן. המתקפה הישראלית הובילה לכאורה לקריסת המחשבים המכוונים את תנועת כלי השייט והמשאיות בנמל הסמוך למצר הורמוז, בעל החשיבות האסטרטגית במפרץ הפרסי (Nakashima and Warrick, 2020).

מבצעי מודיעין חשאיים

חיסולי מדענים ומהנדסים הקשורים לתוכנית הגרעין הצבאי של איראן אחד האמצעים המובהקים ביותר של ישראל לשיבוש תוכנית הגרעין של איראן ולדחייתה, הוא מבצעי מודיעין חשאיים, הנעשים בחתימה נמוכה. במסגרתם, בוצעו חיסולים לא

מיוחסים של מדענים, מהנדסים ואנשי מקצוע הקשורים לתוכנית. ב-15 בינואר 2007 נטען כי ישראל הרעילה את ארדשיר חוסיינפור, מדען בכיר שעבד בכור הגרעיני באספהאן (Melman, 2017). ב-12 בינואר 2010 נטען כי ישראל חיסלה מדען גרעין בכיר, פרופ' מסעוד עלי מוחמדי, באמצעות פיצוץ מטען שהוטמן באופנוע סמוך לביתו (Cowell, 2010). בנובמבר 2010 נטען כי ישראל חיסלה את פריידון עבאסי-דוואני, פיזיקאי שעבד בתוכנית הגרעין של איראן, באמצעות פיצוץ מטען נפץ שהוצמד למכוניתו על-ידי אופנוען חולף. באותו היום חוסל באותה דרך עמיתו מהאוניברסיטה, מג'יד שהריארי (BBC, 2010).

ב-23 ביולי 2011 דווח על התנקשות בדרייוש רזאינז'אד, דוקטור לפיזיקה שהיה ככל-הנראה מעורב בתוכנית הגרעין האיראנית (Shane, 2011). ב-11 בינואר 2012 חוסל מדען גרעין איראני ומי שכיחן בסגן מחלקת הרכש במתקן להעשרת אורניום בנתנו, פרופ' מוסטפא אחמדי רושאן, באמצעות מטען נפץ שהוצמד למכוניתו מאופנוע חולף (Fassih and Solomon, 2012). ב-27 בנובמבר 2020 חוסל סמוך לטהראן ראש תוכנית הגרעין האיראנית, גנרל מוחסן פח'ריזאדה, באמצעות כלי רכב אוטונומי שכלל הפעלה-מרחוק של מטעני נפץ ויריות במקלע (Farrell, 2021).

חיסול קצינים בכירים במשמרות המהפכה של איראן

מכיוון שמשמרות המהפכה של איראן הן שהובילו את תוכנית הגרעין הצבאי, ישראל ראתה הכרח לפגוע בשורות פעילי הארגון ומנהיגיו, ונגד יכולותיו, במסגרת מבצעי מודיעין חשאיים הנעשים בחתימה-נמוכה. בינואר 2012 חוסל רזה עלי פימאני, קצין בצבא איראן (דרגה המקבילה לדרגת סרן בצה"ל), על-ידי שני אופנוענים בעיר חורמבאד. באותו החודש מתו בזה אחר זה ארבעה קצינים בכירים במשמרות המהפכה שהיו מעורבים בתוכנית הגרעין האיראנית, כתוצאה מאירועי שבץ מוחי והתקפי לב מסתוריים. תחילה מת וופא עפאריאן, מפקד בכיר בתחום הלוחמה האלקטרונית במשמרות המהפכה. מיד אחריו נפטר משבץ מוחי עבאס מהר, בכיר באוניברסיטת אימאם חוסיין בטהרן, ששמה נקשר כחלק מתוכנית הגרעין של איראן. ימים ספורים לאחר מכן נפטר מהתקף לב אחמד סיאפזאדה, ראש האוניברסיטה הגבוהה של משמרות המהפכה, ומת משבץ מוחי מנסור טורקא, מפקד בכיר במשמרות המהפכה (Cohen, 2012). ב-3 באוקטובר 2013 חוסל ליד העיר קראג' הנמצאת צפון-מערבית לטהראן, מפקד מטה לוחמת הסייבר במשמרות המהפכה, מוג'טבה אחמדי, על-ידי שני מתנקשים רכובים על אופנוע (McElroy, 2013).

פגיעה פיזית בתשתיות ובמתקני גרעין באיראן

בשני העשורים האחרונים יוחסו לישראל פעולות חשאיות ולא מיוחסות הקשורות לפגיעה פיזית בתשתיות ובמתקנים הקשורים לתוכנית הגרעין הצבאי של איראן. ב-28 בנובמבר 2011 דווח על פיצוץ שגרם לנזק במתקן להעשרת אורניום באספהאן (Frenkel and

(Tomlinson, 2011). ב-11 בדצמבר 2011 אירע פיצוץ בחלק סודי של מפעל לייצור פלדה במחוז יאזד במרכז איראן, הקשור לתוכנית הגרעין שלה (Katz, 2011). ב-15 באוגוסט 2012 טענה איראן כי התרחשו פיצוצים נפרדים במתקני הגרעין בנתנז ובפורדו, שהשביתו את קווי העברת החשמל למכונות הקשורות לסרכזות (Bennett, 2012). בליל 5 באוקטובר 2014 אירע פיצוץ בבסיס פרצ'ין הכפוף למשרד ההגנה האיראני, שבו נהרסו שני מבנים (Sanger, 2014). ב-26 ביוני 2020 אירע פיצוץ בבסיס צבאי ומרכז לפיתוח אמצעי לחימה בעיר פרצ'ין (Fassih, 2020). ב-2 ביולי 2020 התרחש פיצוץ במתקן הגרעיני בנתנז, שהוביל לגרימת נזק משמעותי למתקן להעשרת אורניום (Bergman, Fassih and Pérez-Peña, 2020). ב-11 באפריל 2021 דיווחה איראן על פיצוץ נוסף במתקן העשרת האורניום בנתנז, פחות מיממה לאחר שהכריזה על הפעלת סרכזות מתקדמות. הפיצוץ הרס לחלוטין את מערכת החשמל הפנימית במתקן הצנטריפוגות התת-קרקעי, וגרם לפגיעה באספקת החשמל למתקן (Bergman, Fassih and Gladstone, 2021).

פגיעה בתוכנית הטילים הבליסטיים של איראן

הפגיעה בתוכנית הטילים הבליסטיים של איראן היא חלק מהמערכה הכוללת נגד תוכנית הגרעין הצבאי של איראן, שכן המטרה בסופו של דבר היא להרכיב ראשי קרב גרעיניים על אותם טילים בליסטיים. לכן, על-פי פרסומים בתקשורת הבין-לאומית, ישראל פעלה במסגרת מבצעי המודיעין החשאיים והלא מיוחסים שלה נגד מטרות אלה. ב-15 בנובמבר 2007 התרחשה סדרת פיצוצים בבסיס פרצ'ין של התעשייה הצבאית האיראנית, שבו מאוחסנים טילי שיהאב ונערכות הדמיות ממוחשבת של הפעלת פצצה גרעינית (Iran Watch, 2007). באוקטובר 2010 נהרגו 18 אנשי משמרות המהפכה בפיצוץ בבסיס הטילים האיראני, האימאם עלי, שבו מאוחסנים בין היתר טילי שיהאב 3 (Yong, 2010). ב-12 בנובמבר 2011 אירעה סדרת פיצוצים בבסיס של משמרות המהפכה הממוקם מערבית לטהראן. בפיצוצים נהרג גנרל חסן טהראני מקדם, שהיה מבכירי תוכנית הטילים האיראנית של משמרות המהפכה, ויחד איתו נהרגו לפחות 16 אנשי צבא נוספים. על-פי פרסומים, הבסיס משמש את החטיבה האחראית על שיגורי הטילים שיהאב-3 ושיהאב-4, ובאתר נערכו ניסויים בטכנולוגיה מתקדמת של שיגור טילים עם דלק מוצק (Vick, 2011).

שיבוש הברחות נפט מאיראן לבעלות בריתה

מבצעי המודיעין החשאיים של ישראל כללו סיכול שיטתי ולא מיוחס של הברחות נפט דרך הים מאיראן לסוריה, באמצעות פגיעה ב-12 ספינות לפחות. לפי גורמים אמריקניים, התקיפות נועדו לשבש את העברת התמורה על הנפט, העוברת לחזבאללה ומתורגמת לרכישת אמל"ח. ב-11 במרץ 2021 דווח כי ישראל פגעה בשנים האחרונות ב-12 ספינות לפחות שהובילו נפט מאיראן לסוריה (Faucon, Lubold and Schwartz, 2021). ב-19 במרץ 2021 דווח

כי מספר התקיפות נגד ספינות איראניות שנכתב בוול סטריט ז'ורנל הוא חלקי, וכי התקיימו עשרות תקיפות כאלה (הראל, 2021). בנובמבר 2019 הכריזה איראן כי שלוש ספינות נפט שלה הותקפו באותה שנה באזור הים האדום, בטווח של שישה חודשים. ב-10 באוגוסט 2021, פורסם כי ישראל תקפה 12 ספינות איראניות בים האדום ובים התיכון בשנים 2019-2021 (Ghaderi, 2021).

שימוש בשליחים

על-פי פרסומים שונים בתקשורת, במשך עשורים ישראל עושה שימוש בארגון הגרילה האיראני מוג'אהדין ח'לק, המתנגד למשטר האייתולות באיראן, ופועל מתוך עיראק. לפי גורמים רשמיים בארצות-הברית, הפעולות החשאיות שמבצעת ישראל נגד תוכנית הגרעין הצבאי של איראן, מבוצעות על-ידי חברי הארגון, שמקבלים מימון, אימונים וחימוש מישראל (Center for Rock and Williams, 2012; Risen, 2012). הקשר בין ישראל למוג'אהדין ח'לק החל עוד בשנות ה-90 של המאה ה-20 (Cohen and Rezaei, 2014). לפי דיווחים, החל מ-2002 עבד הארגון עם המוסד כדי לאתר ולחשוף את תוכנית הגרעין הצבאי של איראן (Hommerich, 2019).

ישראל אף עבדה בשיתוף פעולה עם קבוצות מורדים בסוריה. ב-2019 הודה באופן רשמי רא"ל (מיל) גדי איזנקוט, כי ישראל סיפקה נשק לקבוצות מורדים בגולן הסורי, לצורך הגנה עצמית (Gross, 2019b). לפי לוחמים במיליציות סוריות המתנגדות למשטר אסד, ולאנשי תקשורת בעלי קשרים לקבוצות מורדים בסוריה, ישראל העניקה סיוע צבאי ל-7-12 קבוצות מורדים בסוריה, המזוהות עם צבא רוסיה החופשי, עד אוגוסט 2018. הסיוע התבטא בנשק (רובי סער, מכונות ירייה, ועמדות מרגמה), חימוש וכספים לרכישת נשק בשוק השחור. כמו כן, ישראל סייעה למורדים בציוד רפואי, בתרופות, במזון ובמוצרים לתינוקות. למשל במטרה להקים אזור חיץ בגבולה על-מנת למנוע נוכחות של מיליציות שיעיות וחזבאללה, העניקה ישראל סיוע חשאי לקבוצות המורדים פרסאן אל-ג'ולאן ("אבירי הגולן") ולפרקאת אחראר נווא ("החטיבה לשחרור נווא"), הפעולות סמוך לרמת הגולן. הסיוע כלל העברת כספים ועזרה הומניטרית. כמו כן, ישראל תקפה באמצעות ארטילריה וכלי טיס בלתי מאוישים מטרות הקשורות לפעילי "המדינה האסלאמית" במהלך קרבות של הארגון נגד קבוצות מורדים סורים, סמוך לגבול ישראל-סוריה (Tsurkov, 2018a; Tsurkov, 2018b). דובר קבוצת המורדים "פרסאן אל-ג'ולאן" אמר לעיתון וול סטריט ז'ורנל כי "ישראל עמדה לצדנו באופן הרואי" וכי "לא היינו שורדים אלמלא הסיוע הישראלי" (Jones, Ma'ayeh and Raydan, 2017; Tsurkov, 2018b). לפי דיווחים בתקשורת, ישראל אף העבירה מידע מודיעיני למורדים, שאפשר לחסל את בכיר חזבאללה, סמיר קונטאר, בדצמבר 2015 (פרי, 2019).

ישראל מנהלת ומתחזקת קשרים גם עם לוחמים כורדים בעיראק, לצורך ביצוע פעולות התקפיות עליהם. כך, יוצאי יחידות מובחרות בישראל מבצעים הדרכות בחבל הכורדי בעיראק. סוכני המוסד מאמנים לוחמים כורדים ומעניקים להם סיוע הומניטרי. נוסף על האימונים, ישראל מספקת לכורדים ערוצי תקשורת למדינות המערב, ובמיוחד לארצות-הברית. ישראל אף רוכשת באופן חשאי נפט בשווי מיליארד דולר בשנה מהחבל הכורדי בעיראק. חברות ישראליות השקיעו בפרויקטים בתחומי האנרגיה, הפיתוח והתקשורת בכורדיסטאן העירקית, נוסף על מתן הדרכות ביטחוניות. על-פי דיווחים שפורסמו בכלי תקשורת באיראן ובכלי תקשורת של השיעים בעיראק, ישראל הקימה בסיס צבאי סמוך לבירת האוטונומיה הכורדית ארביל. עוד דווח כי חלק מהתקיפות המיוחסות לישראל בעיראק בוצעו על-ידי לוחמים כורדים (דבורי, 2021; Hersh, ; Howard Michael and Urquhart, 2005; Hersch, ; 2004).

פעילות צבאית עקיפה

בשנים 2017–2020 תקף צה"ל באופן חשאי ולא מיוחס כ-1,000 מטרות של איראן וחזבאללה בסוריה, כחלק מהמב"ם, במטרה לצמצם את ההתבססות של איראן במדינה, למנוע הקמת חזית איראנית או של חזבאללה בגולן ולסכל העברת אמל"ח מתקדם מאיראן וסוריה לחזבאללה בלבנון (Kubovich, 2020). בשנים 2020–2021 יוחסו לישראל בתקשורת הישראלית והבין-לאומית עשרות תקיפות בסוריה נגד יעדים של איראן, המיליציות השיעיות המזוהות איתה ויעדי חזבאללה. כך לפי הערכות בצה"ל, כ-70% מהניסיון של איראן להבריח אמל"ח מאיראן, מעיראק ומסוריה ללבנון ב-2021 סוכלו בהצלחה באמצעות תקיפות ישראליות (Kubovich, 2021).

לישראל יוחסו אף תקיפות נגד יעדים של איראן והמיליציות השיעיות המזוהות עימה בשטח עיראק. ביוני 2018 דווח כי כ-50 לוחמים במיליציות שיעיות ויועצים איראניים נהרגו בהתקפה שבוצעה בגבול סוריה-עיראק. גורם אמריקני רשמי מסר לכלי התקשורת האמריקני CNN כי התקיפה בוצעה על ידי ישראל (Starr, Browne and Liebermann, 2018). ב-19 ביולי 2019 פורסם כי ישראל תקפה מהאוויר בסיס במחוז צלאח אדין בעיראק השייך ל"כוח הגיוס העממי". ארצות-הברית הכחישה שהייתה זו פעולה אמריקנית (Bergman and Rubin, 2019). ב-22 ביולי 2019 פורסם כי ישראל תקפה את בסיס "אשראף" במחוז דיאלא בעיראק. על-פי דיווחים, התקיפה כוונה נגד יועצים איראניים ונגד משלוח של טילים בליסטיים שהגיע לפני כן מאיראן (Asharq Al-Awsat, 2019). ב-25 באוגוסט 2019 דווח כי ישראל אחראית לתקיפת שני כלי רכב באזור מעבר אל-קיאם בשטח עיראק, השייכים לגדוד 45 של "כוח הגיוס העממי". בתקיפה חוסל בין היתר מפקד כוח לוגיסטי ביחידת הרקטות של קטאיב חזבאללה (France 24, 2019).

ניתן אפוא לטעון כי ישראל מנהלת נגד איראן וחזבאללה מדיניות ביטחון מוסדרת, כוללת, ובעלת היגיון אסטרטגי אחוד. כלל הפעולות – הצבאיות והלא צבאיות, הסדירות והלא סדירות, החשאיות והישירות – נעשות במסגרת אחת מתמשכת שאותה ניתן לכנות עימות באזור האפור.

מסקנות

מקום המדינה ועד שנות ה-80 של המאה ה-20 התאפיינו הסכסוכים והעימותים בין ישראל ושכנותיה – מצרים, ירדן וסוריה – במאפיינים צבאיים-הסכמיים. כך התאפיין גם המאבק בין ישראל לארגוני הטרור בלבנון, ביהודה ושומרון וברצועת עזה במהלך העשורים האחרונים (הגם שרובו התממש באופן איסימטרי). מנגד, משנות ה-2000 ישראל מתמודדת עם האיום העיקרי והיסודי עליה מכיוון איראן, במסגרת תחרות אסטרטגית ועימות צבאי עקיף. מאפייני עימות זה תואמים להתנהלות של ישראל נגד ארגון חזבאללה בלבנון מסיום מלחמת לבנון השנייה ב-2006. העימות העקיף בין ישראל ובין איראן וחזבאללה תואם להגדרות ולמאפיינים של מה שמוכר כיום כעימות באזור האפור. בעוד תחרות מעצמתית או אסטרטגית כוללת אך ורק אמצעים "רכים" (מבצעי השפעה ומאמצי תודעה, לוחמה כלכלית, לוחמה משפטית, ושימוש בכלים של מדינאות ודיפלומטיה) או תוקפניים בעצימות נמוכה (תקיפות סב"ר), ו"לוחמה היברידית" מתייחסת לשילוב השימוש בפעולות צבאיות סדירות ולא סדירות בפרק זמן ובמיקום תחום, הרי שהעימות באזור האפור מאופיין באופן אחר. הוא כולל מרכיבים משמעותיים של שימוש בעוצמה קינטית, אך חשאית, לא מיוחסת וממוקדת. כמו התחרות המעצמתית או האסטרטגית, העימות באזור האפור מצריך תיאום, תכלול וסנכרון של משאבים ומאמצים לאומיים, המוביל למימוש מדיניות אחודה וסדורה, בעלת היגיון אסטרטגי. ניתן, אפוא, לאפיין את התנהלות מדינת ישראל במסגרת העימות באזור האפור בהתאם לסעיפים הבאים:

1. פעולות צבאיות ישירות ועקיפות, ומבצעי מודיעין חשאיים, נגד איראן ובעלות בריתה (לרבות חזבאללה) לצורך הגנה, סיכול והרתעה. זאת תוך מתן דגש לניסיון למנוע מלחמה או עימות ישיר.
2. תקיפות סב"ר נגד תשתיות פיזיות לסיכול איומים צבאיים, ונגד יעדים לא פיזיים במרחב סב"ר, כדי לסכל, להעניש ולהרתיע את איראן ובעלות בריתה.
3. שימוש במאמצי תודעה ומבצעי השפעה נגד איראן וחזבאללה כדי לעצב את מפת האיומים המופנים כלפי ישראל ולהשיג לגיטימציה לפעולותיה בכלל ובעימות באזור האפור בפרט.

מניתוח מקרה-הבווח של העימות בין ישראל ובין איראן וחזבאללה, עולה כי ישראל פועלת באסטרטגיה של הגנה פעילה, תוך הפעלת אסטרטגיות-משנה (או טקטיקות) של אילוף (Art

and Cronin, 2003; Freedman, 1998; George and Simons, 1994; George, Hall and Simons, 1971; Herring, 1995; Huth and Russet 1984; Lauren, 1972; Minasyan, 2012; (Schelling, 1966; Stein, 1992), סיכול, ענישה והרתעה.

מקורות

- "אסטרטגיית צה"ל". אתר צבא ההגנה לישראל (אוגוסט 2015).
<https://www.idf.il/media/5679/%D7%90%D7%A1%D7%98%D7%A8%D7%98%D7%92%D7%99%D7%99%D7%AA-%D7%A6%D7%94%D7%9C.pdf>
- "אסטרטגיית צה"ל". אתר צבא ההגנה לישראל (אפריל 2018).
<https://www.idf.il/media/34416/strategy.pdf>
- "בנט: 'שואפים להיות המפלגה הגדולה ביותר לצד נתניהו'". ריאיון רדיו של שר החינוך וחבר ועדת השרים לענייני ביטחון לאומי, נפתלי בנט, ב"כאן רשת ב'", 14 בפברואר 2019.
<https://soundcloud.com/kan-bet/ptmqlln8s6uu>
- דבורי, ניר. "האלוף תמיר הימן ראש אמ"ן בריאיון ל-N12". N12, 1 באוקטובר 2021.
https://www.mako.co.il/news-n12_magazine/2021_q3/Article-61e326e9b313c71026.htm
- דבורי, ניר, "פיצוצים סודיים וקשרים מחתרתיים: הברית החשאית של ישראל נגד אירן". N12, 17 ביולי 2021.
https://www.mako.co.il/news-n12_magazine/2021_q3/Article-32002044754aa71027.htm?sCh=31750a2610f26110&pld=173113802
- כספית, בן. "סודי ביותר: מפקד מערך המבצעים המיוחדים של צה"ל בראיון ראשון". מעריב, 4 בפברואר 2017.
<https://www.maariv.co.il/news/military/Article-573485>
- לימור, יואב. "אלוף פיקוד איראן: 'לישראל יש יכולת להשמיד כליל את תוכנית הגרעין של איראן'". ישראל היום, 25 במארכ 2021.
<https://www.israelhayom.co.il/article/864503>
- פרי, נעמה. "חשיפת 'עובדה': הקשר הסורי - הסיפור האמיתי". mako, 23 במאי 2019.
https://www.mako.co.il/tv-ilana_dayan/2019/Article-f4561d9aad5ea61027.htm
- קוטלר, הדרי צאלה. "הטובים לדיגיטל: מאחורי חדר המלחמה הצה"לי שמתרחש בכלל ביוטיוב, בפייסבוק ובטוויטר". גלובס, 10 במאי 2019.
<https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001284933>
- רובין, שי. "החלטנו להילחם בריון של השכונה – איראן". ישראל דיפנס, 11 בינואר 2020.
<https://www.israeldefense.co.il/he/node/41434>
- רווה, סער. "סיפור הקמת המרכז למבצעי תודעה בצה"ל". מודיעין הלכה למעשה 4 (אפריל 2019): 180-165.
<https://www.idf.il/media/51811/%D7%92%D7%99%D7%9C%D7%99%D7%95%D7%9F-4.pdf>
- שבתאי, שי. "תפיסת המערכה שבין המלחמות". מערכות 445 (2012): 27-24.
- שיפטון, דן. "הגיונה האסטרטגי של המערכה שבין המלחמות". בין הקטבים 15 (2018): 122-99.

<https://www.idf.il/media/30558/%D7%93%D7%9F-%D7%A9%D7%99%D7%A4%D7%98%D7%9F.pdf>

Ahronheim, Anna. "Hezbollah setting up precision missile site in Lebanon's Bekaa Valley." The Jerusalem Post; September 4, 2019a.

<https://www.jpost.com/middle-east/hezbollah-setting-up-precision-missile-site-in-lebanons-bekaa-valley-600515>

Ahronheim, Anna. "Netanyahu outs Hezbollah's precision missile projects sites on U.N. stage." The Jerusalem Post; September 28, 2018.

<https://www.jpost.com/arab-israeli-conflict/netanyahu-outs-hezbollahs-precision-missile-projects-sites-on-un-stage-568248>

Allison, Todd. "Deterrence in the Gray Zone: Old Theory to Counter New Strategies." Policy Brief 4, no. 2 (2018).

<https://pdfs.semanticscholar.org/1c21/e67873a827759961dfb3c0a8ecf4daed4329.pdf>

Art, Robert, and Patrick Cronin. "The United States and Coercive Diplomacy." Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 2003.

Barnes, Julian. "U.S. Exposes What It Says Is Russian Effort to Fabricate Pretext for Invasion." The New York Times, February 3, 2022.

<https://www.nytimes.com/2022/02/03/us/politics/russia-ukraine-invasion-pretext.html>

Belo, Dani. "Conflict in the absence of war: a comparative analysis of China and Russia engagement in gray zone conflicts." Canadian Foreign Policy Journal 26, no. 1 (2020): 73-91

Bennett, Dashiell. "Iran Says Two Nuclear Sites Were Hit by Explosions." The Atlantic, September 18, 2012

<https://www.theatlantic.com/international/archive/2012/09/iran-says-two-nuclear-sites-were-hit-explosions/323546/>

Bergman, Ronen, and David Sanger. "How Israel, in Dark of Night, Torched Its Way to Iran's Nuclear Secrets." The New York Times, July 15, 2018.

<https://www.nytimes.com/2018/07/15/us/politics/iran-israel-mossad-nuclear.html>

Bergman, Ronen, Farnaz Fassihi, and Richard Pérez-Peña. "Iran Admits Serious Damage to Natanz Nuclear Site, Setting Back Program." The New York Times, July 5, 2020.

<https://www.nytimes.com/2020/07/05/world/middleeast/iran-Natanz-nuclear-damage.html>

Bergman, Ronen, Farnaz Fassihi and Rick Gladstone. "Blackout Hits Iran Nuclear Site in What Appears to Be Israeli Sabotag." The New York Times, April 13, 2021.

<https://www.nytimes.com/2021/04/11/world/middleeast/iran-nuclear-natanz.html>

Berman, Lazar and Yaniv Friedman. "The Suppressed Sword: Legitimacy Challenges in Gray Zone Conflict." in Conflicts in the Gray Zone: A Challenge to Adapt, edited by Almos Peter Kiss, 38-53. The Hungarian Defence Forces General Staff Scientific Research Centre, 2017.

<http://real.mtak.hu/78934/1/grayzoneconfer.pdf>

Berti, Benedetta. "What's in a name? Re-conceptualizing non-state armed groups in the Middle East." Palgrave Commun 2 (2016): 1-8.

<https://www.nature.com/articles/palcomms201689.pdf>

- Blanford, Nicholas. "Hezbollah's Evolution From Lebanese Militia to Regional Player." The Middle East Institute's Policy Paper 4 (2017).
https://www.mei.edu/sites/default/files/publications/PP4_Blanford_Hezbollah.pdf
- Braw, Elisabeth. "Modern Deterrence: Preparing for the Age of Grey-Zone Warfare." RUSI Newsbrief 38, no. 10 (2018): 1-3.
- Burkhart, Daniel and Alison Woody. "Strategic Competition: Beyond Peace and War." Joint Force Quarterly 86 (2017): 20-27.
https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-86/jfq-86_20-27_Burkhart-Woody.pdf
- Canna, Sarah and George Popp. "Panel Discussion on the Gray Zone in Support of USSOCOM." The US Department of Defense's Strategic Multilayer Assessment (SMA) program (2017).
http://nsiteam.com/social/wp-content/uploads/2017/06/U_Final_SMA_SOCOM-Gray-Zone-Panel-Discussion-v2.pdf
- Caspi, Ben. "Hezbollah, Israel losing red lines." Al-Monitor; September 4, 2019.
<https://www.al-monitor.com/originals/2019/09/israel-lebanon-hezbollah-hassan-nasrallah-netanyahu-idf.html>
- Center, Rock, and Brian Williams. "Israel teams with terror group to kill Iran's nuclear scientists, U.S. officials tell NBC News." NBC News, February 9, 2012.
<https://www.nbcnews.com/news/world/israel-teams-terror-group-kill-irans-nuclear-scientists-u-s-flna241673>
- Cockrell, Collins. "Gray Zone Warfare: German and Russian Political Warfare 1935-1939." (Master's Thesis, U.S. Army Command and General Staff College, 2017).
<https://pdfs.semanticscholar.org/7574/6ae0a0bf5eee5170bbe1ee8ccc56cc2de9d0.pdf>
- Coffman, Sean, Jeff Given and Rob Shumaker. "Perception is Reality: Special Operations Zone." (Master Thesis, Naval Postgraduate School, 2016). Forces in the Gray
https://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/49435/16Jun_Coffman_Shumaker_Givens.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Cohen, Dudi. "4 Revolutionary Guards men died in a week." Ynet, January 24, 2012.
<https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4180278,00.html>
- Cohen, Ronen, and Farhad Rezaei. "Iran's Nuclear Program and the Israeli-Iranian Rivalry in the Post Revolutionary Era". British Journal of Middle Eastern Studies 41, no. 4 (2014).
- Colonel, O, and Yarden Vatikay. "When the Intelligence Officer and the Public Diplomat Meet." In The Cognitive Campaign: Strategic and Intelligence Perspectives, edited by David Siman-Tov and Yossi Kuperwasser, 165-175. Tel-Aviv: Institute for National Security Studies, 2019.
<https://www.inss.org.il/wp-content/uploads/2019/10/Vatikay-and-O.pdf>
- Copp, Tara. "Biden Rules Out Sending Troops to Ukraine, at Least for Now." Defense One, December 8, 2021.
<https://www.defenseone.com/threats/2021/12/biden-rules-out-sending-troops-ukraine-least-now/187386/>
- Corn, Gary. "Cyber national security: Navigating Gray Zone Challenges In and Through Cyberspace." in Complex Battlespaces: The Law of Armed Conflict and the Dynamics of

- Modern Warfare, edited by Winston S. Williams and Christopher M. Ford, 345-354. Oxford University Press, 2019.
- Cowell, Alan. "Blast Kills Physics Professor in Tehran." The New York Times, January 12, 2010.
<https://www.nytimes.com/2010/01/13/world/middleeast/13iran.html>
- Dayspring, Stephen. "Toward a theory of hybrid warfare: the Russian conduct of war during peace." (Master's Thesis, U.S. Naval Postgraduate School, 2015).
https://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/47931/15Dec_Dayspring_Stephen.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Deutsch, Karl and David Singer. "Multipolar Power Systems and International Stability." World Politics 16, no. 3 (1964): 390-406.
- Dingel, Eva. "Hezbollah's Rise and Decline? How the Political Structure Seems to Harness the Power of Lebanon's Non-State Armed Group." Security and Peace 31, no. 2 (2013): 70-76.
- Dostri, Omer and Kobi Michael. "The Hamas Tightrope: Between Political Institutionalization and Armed Struggle." Strategic Assessment 21, no 2 (2018).
<https://www.inss.org.il/wp-content/uploads/2018/11/Michael-Dostri.pdf>
- Echevarria, Antulio. "How Should We Think about 'Gray-Zone' Wars?." Infinity Journal 5, no. 1 (2015): 16-22.
- Echevarria, Antulio. Operating in the Gray Zone: An Alternative Paradigm for U.S. Military Strategy (Carlisle, Pennsylvania: U.S. Army War College Press, 2016).
<https://pdfs.semanticscholar.org/0f53/a733bf45f5deb4be567d5c8e3fbc449b94fd.pdf>
- Ehrhart, Hans-Georg. "Postmodern warfare and the blurred boundaries between war and peace." Defense & Security Analysis 33, no. 3 (2017): 263-275.
- Elder, Robert and Alexander Levis. "A Gray Zone Challenge: Intent and Military Response." In Conflicts in the Gray Zone: A Challenge to Adapt, edited by Almos Peter Kiss, 89-108. Budapest, Hungary: The Hungarian Defence Forces General Staff Scientific Research Centre, 2017.
- Eric, Herring. Danger and Opportunity: Explaining International Crisis Outcomes (Manchester: Manchester University Press, 1995).
- Erickson, Andrew, and Ryan Martinson. China's Maritime Gray Zone Operations. (Annapolis, MD: Naval Institute Press, 2019).
- Farrell, Stephen. "Iranian nuclear scientist killed by one-ton automated gun in Israeli hit: Jewish Chronicle." Reuters, February 10, 2021.
<https://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-scientist-idUSKBN2AA2RC>
- Fassihi, Farnaz, and Jay Solomon. "Scientist Killing Stokes U.S.-Iran Tensions." The Wall Street Journal, January 12, 2012.
<https://www.wsj.com/articles/SB10001424052970204257504577153980963513686>
- Fassihi, Farnaz. "Huge Explosion Near Iran's Chief Military Base Shakes Residents." The New York Times, June 25, 2020.
<https://www.nytimes.com/2020/06/25/world/iran-explosion.html>

- Finn, Teagane. "Biden warns Americans in Ukraine to leave, says sending troops to evacuate would be 'world war'". NBC News, February 11, 2022.
<https://www.nbcnews.com/politics/white-house/biden-warns-americans-leave-ukraine-russia-troops-world-war-rcna15781>
- Fitton, Oliver. "Cyber Operations and Gray Zones: Challenges for NATO." Connections 15, no. 2 (2016): 109-119.
- Fox, Amos and Andrew Rossow. "Making Sense of Russian Hybrid Warfare: A Brief Assessment of the Russo–Ukrainian War." Land Warfare Papers, no. 112 (2017).
<https://www.ausa.org/sites/default/files/publications/LWP-112-Making-Sense-of-Russian-Hybrid-Warfare-A-Brief-Assessment-of-the-Russo-Ukrainian-War.pdf>
- Freedman, Lawrence. Strategic Coercion: Concepts and Cases (Oxford: Oxford University Press, 1998).
- Frenkel, Sheera, and Hugh Tomlinson. "Second Blast "Aimed at Stopping Tehran's Nuclear Arms Plans'." The Times, November 30, 2011.
<https://www.thetimes.co.uk/article/second-blast-aimed-at-stopping-tehrans-nuclear-arms-plans-zbd2pwwjcht>
- Freier, Nathan et al. Outplayed: Regaining Strategic Initiative in the Gray Zone. (Carlisle, Pennsylvania: U.S. Army War College Press, 2016).
<https://info.publicintelligence.net/USArmy-Outplayed.pdf>
- Fridman, Ofer. "Hybrid Warfare or Gibrinaya Voyna? Similar, But Different." RUSI Journal 162, no. 1 (2017):42-49.
- Gat, Azar. The Causes of War and the Spread of Peace: But Will War Rebound? (Oxford: Oxford University Press, 2017).
- George, Alexander, and William Simons. Limits of Coercive Diplomacy (Boulder: West view Press, 1994).
- Gross, Judah. "IDF chief finally acknowledges that Israel supplied weapons to Syrian rebels." The Times of Israel, January 14, 2019b.
<https://www.timesofisrael.com/idf-chief-acknowledges-long-claimed-weapons-supply-to-syrian-rebels/>
- Gross, Judah. "IDF releases photos of alleged Hezbollah missile sites near Beirut airport." The Times of Israel, September 27, 2018.
<https://www.timesofisrael.com/idf-releases-photos-of-alleged-hezbollah-missile-sites-near-beirut-airport/>
- Gross, Judah. "'Watch out': In tacit threat, IDF reveals details of Iran-Hezbollah missile plot." The Times of Israel, August 29, 2019a.
<https://www.timesofisrael.com/in-tacit-threat-idf-reveals-details-of-iran-hezbollah-precision-missile-project/>
- Hall, David, Alexander George, and William Simons. The Limits of Coercive Diplomacy: Laos, Cuba, Vietnam (Boston: Little Brown, 1971).
- Hamilton, Robert. "August 2008 and Everything After: A Ten-Year Retrospective on the Russia-Georgia War." Foreign Policy Research Institute (2018).

<https://www.fpri.org/wp-content/uploads/2018/10/final-bssp-1-hamilton.pdf>

Harris, Shane and Paul Sonne. "Russia planning massive military offensive against Ukraine involving 175,000 troops, U.S. intelligence warns." The Washington Post, December 3, 2021.

https://www.washingtonpost.com/national-security/russia-ukraine-invasion/2021/12/03/98a3760e-546b-11ec-8769-2f4ecdf7a2ad_story.html

Hersh, Seymour. "Plan B: As June 30th approaches, Israel looks to the Kurds." New Yorker, June 20, 2004.

<https://www.newyorker.com/magazine/2004/06/28/plan-b-2>

Hicks, Kathleen, John Schaus and Michael Matlaga. "Zone Defense: Countering Competition in the Space between War and Peace," Report of the 2018 Global Security Forum Experts Workshop - Center for Strategic and International Studies (2018).

https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/event/181126_Gray_Zone_Defense.pdf?Rjr8vOrmbfbTE6mch.4U3NtnEB2ceR8X

Hoffman, Frank. "Examining Complex Forms of Conflict Gray Zone and Hybrid Challenges." Prism 7, no. 4 (2018): 30-47.

Hoffman, Frank. "The Contemporary Spectrum of Conflict: Protracted, Gray Zone, Ambiguous, and Hybrid Modes of War." In 2016 Index of U.S. Military Strength: Assessing America's Ability to Provide for the Common Defense, edited by Wood Dakota, 25-36. (Washington, DC: The Heritage Foundation, 2015).

https://s3.amazonaws.com/ims-2016/PDF/2016_Index_of_US_Military_Strength_ESSAYS_HOFFMAN.pdf

Holmes, James and Toshi Yoshihara. "Deterring China in the "Gray Zone": Lessons of the South China Sea for U.S. Alliances." Orbis 61, no. 3 (2017): 322-339.

Hommerich, Luisa. "The Cult-Like Group Fighting Iran." Der spiegel, February 18, 2019.
<https://www.spiegel.de/international/world/people-s-mujahedin-and-its-quiet-war-against-iran-a-1253507.html>

Howard, Michael, and Conal Urquhart. "Former covert Israeli forces 'training Kurds in Iraq'." The Guardian, December 2, 2005.

<https://www.theguardian.com/world/2005/dec/02/iraq.israel>

Huth, Paul, and Bruce Russett. "What Makes Deterrence Work? Cases from 1900 to 1980." World Politics 36, no. 4 (1984): 496-526.

"Iran accuses Israel of failed cyber attack." Reuters, November 5, 2018a.
<https://www.reuters.com/article/us-iran-israel-cyber/iran-accuses-israel-of-failed-cyber-attack-idUSKCN1NA1LJ>

"Iranian nuclear scientist killed in motorbike attack." BBC, November 29, 2010.
<https://www.bbc.com/news/world-middle-east-11860928>

"Israel's Outgoing Defense Minister Says Iran Starting to Withdraw From Syria." Haaretz, May 18, 2020.

<https://www.haaretz.com/israel-news/israel-s-outgoing-defense-minister-says-iran-starting-to-withdraw-from-syria-1.8855533>

- Jones, Rory, Noam Raydan, and Suha Ma'ayeh. "Israel Gives Secret Aid to Syrian Rebels." The Wall Street Journal, June 18, 2017.
<https://www.wsj.com/articles/israel-gives-secret-aid-to-syrian-rebels-1497813430>
- Kapusta, Philip. "The Gray Zone," U.S Special Operations Command (2015).
- Katz Yaakov. "Eight killed in mysterious blast at Iranian steel plant." The Jerusalem Post, December 12, 2011.
<https://www.jpost.com/iranian-threat/news/eight-killed-in-mysterious-blast-at-iranian-steel-plant>
- Keinon, Herb. "Netanyahu: U.S. acting against Iran economically, Israel militarily." The Jerusalem Post, January 3, 2019
<https://www.jpost.com/israel-news/netanyahu-us-acting-against-iran-economically-israel-doing-so-militarily-576279>
- Kubovich, Yaniv. "Israeli Military Presents Iran Strike Scenarios, but Can't Say What They'll Achieve." Haaretz, December 29, 2021
<https://www.haaretz.com/israel-news/israeli-military-presents-iran-strike-scenarios-but-can-t-say-what-they-ll-achieve-1.10499331>
- Lauren, Paul. "Ultimata and Coercive Diplomacy." International Studies Quarterly 16, no. 2 (1972): 131–165.
- Leed, Maren. "Square Pegs, Round Holes, and Gray Zone Conflicts: Time to Step Back." Georgetown Journal of International Affairs 16, no. 2 (2015): 133-143.
- Luttwak Edward. Strategy: The Logic of War and Peace (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2001).
- Lynch Colum. "Russian Diplomats' Credibility Crisis." Foreign Policy, February 22, 2022.
<https://foreignpolicy.com/2022/02/22/russia-diplomats-credibility-crisis-changing-methods/>
- "Massive Explosion in Parchin Missile Site of the Islamic Republic Guard Corps." Iran Watch, November 14, 2007.
<https://www.iranwatch.org/library/ncri-massive-explosion-missile-site-irgc-11-14-07>
- Journal of ".Matissek, Jahara. "Shades of Gray Deterrence: Issues of Fighting in the Gray Zone .Strategic Security 10, no. 3 (2017): 1-26
- Mazarr, Michael. Mastering the Gray Zone: Understanding a Changing Era of Conflict (Carlisle, Pennsylvania: U.S. Army War College Press, 2015).
https://pdfs.semanticscholar.org/84e5/fb0f12d034eec1064865e0838ab006dc7d72.pdf?_ga=2.124633666.930346990.1574606386-1573697433.1574606386
- McCarthy, Michael, Brett Venable and Matthew Moye. Deterring Russia in the Gray Zone, (Carlisle, Pennsylvania: U.S. Army War College Press, 2019).
- Mcelroy, Damian. "Iranian cyber warfare program shot dead in suspected Assassination." Telegraph, October 2, 2013
<https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/iran/10350285/Iranian-cyber-warfare-commander-shot-dead-in-suspected-assassination.html>

- Melman, Yossi. "U.S. Website: Mossad Killed Iranian Nuclear Physicist." Haaretz, February 4, 2017.
<https://www.haaretz.com/1.4959425>
- Minasyan, Sergey. "Coercion in Action Deterrence and Compellence in the Nagorno-Karabakh Conflict." PONARS Eurasia Policy Memo 242 (2012).
- Nakashima, Ellen, and Joby Warrick. "Officials: Israel linked to a disruptive cyberattack on Iranian port facility." The Washington Post, May 19, 2020
https://www.washingtonpost.com/national-security/officials-israel-linked-to-a-disruptive-cyberattack-on-iranian-port-facility/2020/05/18/9d1da866-9942-11ea-89fd-28fb313d1886_story.html
- Nakashima, Ellen, and Joby Warrick. "Stuxnet was work of U.S. and Israeli experts, officials say." The Washington Post, June 2, 2012
https://www.washingtonpost.com/world/national-security/stuxnet-was-work-of-us-and-israeli-experts-officials-say/2012/06/01/gJQAInEy6U_story.html
- Natil, Ibrahim. Hamas Transformation: Opportunities and Challenges (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2015).
- Netanyahu, Benjamin. "Iran is racing toward a nuclear bomb and the Lapid-Bennett government is silent." Israel Hayom, July 14, 2021
<https://www.israelhayom.com/2021/07/14/iran-is-racing-toward-a-bomb-and-the-lapid-bennett-govt-is-bowed-and-voiceless>
- Norton, Augustus. "The Role of Hezbollah in Lebanese Domestic Politics." The International Spectator 42, no. 4 (2007): 475-491.
<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/03932720701722852>
- Oakley, David. "Organizing for the 'gray zone' fight: early Cold War realities and the CIA's Directorate of Operations." Small Wars & Insurgencies 30, no. 1 (2019).
- Osborn, Andrew and Polina Nikolskaya. "Russia's Putin authorises 'special military operation' against Ukraine." Reuters, February 24, 2022
[https://www.reuters.com/world/europe/russias-putin-authorises-military-operations-donbass-domestic-media-2022-02-24/Palmer, Diego Ruiz. "Back to the future? Russia's hybrid warfare, revolutions in military affairs, and cold war comparisons." NATO Defense College, Forum Papers 24 \(2015\).](https://www.reuters.com/world/europe/russias-putin-authorises-military-operations-donbass-domestic-media-2022-02-24/Palmer, Diego Ruiz.)
https://www.files.ethz.ch/isn/194718/rp_120.pdf
- Pettyjohn, Stacie, and Becca Wasser. Competing in the Gray Zone: Russian Tactics and Western Responses (Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2019).
- Pinker, Steven. The better angels of our nature: Why violence has declined (New York, NY: Viking Books, 2011).
- Risen, James. "U.S. Faces a Tricky Task in Assessment of Data on Iran." The New York Times, March 17, 2012.
<https://www.nytimes.com/2012/03/18/world/middleeast/iran-intelligence-crisis-showed-difficulty-of-assessing-nuclear-data.html>

- Sanger, David. "Explosion at Key Military Base in Iran Raises Questions About Sabotage." The New York Times, October 9, 2014.
<https://www.nytimes.com/2014/10/10/world/explosion-at-key-military-base-in-iran-raises-questions-about-sabotage.html>
- Schelling, Thomas. Arms and Influence. New Haven: Yale University Press, 1996.
- Shane, Scott. "Iranian Scientist Gunned Down at Home." The New York Times, July 24, 2011.
<https://www.nytimes.com/2011/07/24/world/middleeast/24iran.html>
- Smitson, Scott and Isaiah Wilson III. "Solving America's Gray-Zone Puzzle." Parameters 46, no. 4 (2017): 55-67.
- Stein, Janice. "Deterrence and Compellence in the Gulf, 1990–91: A Failed or Impossible Task?." International Security 17, no. 2 (1992): 147–179.
- Stoker, Donald and Craig Whiteside. "Blurred Lines: Gray-Zone Conflict and Hybrid War—Two Failures of American Strategic Thinking." Naval War College Review 73, No. 1 (2020): 1-37.
<https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=8092&context=nwc-review>
- "The Gray Zone". U.S. Special Operations Command White Paper (2015).
- Troy, Jodok. "The containment of the Islamic State: A realist case to engage a hybrid actor." Contemporary Security Policy 41, no. 3 (2020): 385-406.
<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13523260.2019.1641345?needAccess=true>
- Tsurkov, Elizabeth. "Inside Israel's Secret Program to Back Syrian Rebels." Foreign Policy, September 6, 2018b.
<https://foreignpolicy.com/2018/09/06/in-secret-program-israel-armed-and-funded-rebel-groups-in-southern-syria/>
- Tsurkov, Elizabeth. "Israel's Deepening Involvement with Syria's Rebels." War On The Rocks, February 14, 2018a.
<https://warontherocks.com/2018/02/israels-deepening-involvement-syrias-rebels/>
- Tucker, Eric. "US, Britain accuse Russia of cyberattacks targeting Ukraine." AP News, February 18, 2022.
<https://apnews.com/article/russia-ukraine-technology-europe-russia-c1903a7aa40a32e97cffc1c5f4958aa0>
- "U.S., Israel developed Flame computer virus: newspaper." Reuters, June 20, 2012.
<https://www.reuters.com/article/net-us-usa-cyber-flame/u-s-israel-developed-flame-computer-virus-newspaper-idUSBRE8511QQ20120619>
- .Van Creveld, Martin. Transformation of War (New York: Free Press, 1991)
- Vasovic, Aleksandar. "Russia bombards Ukraine urban areas as armed convoy stalls." Reuters, 2 March, 2022.
<https://www.reuters.com/world/europe/russian-isolation-intensifies-ukraine-fighting-rages-2022-03-01/>
- Vick, Karl. "Was Israel Behind a Deadly Explosion at an Iranian Missile Base?" Time, November 13, 2011.

<http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2099376,00.html>

Yong, William. "18 Iran Guards Killed by Blast at Their Base." The New York Times, October 13, 2010.

<https://www.nytimes.com/2010/10/14/world/middleeast/14tehran.html>

Wirtz, James. "Life in the "Gray Zone": observations for contemporary strategists." Defense & Security Analysis 33, no. 2 (2017):106-114.

מתכננים את הפוטנציאל הלאומי: ההכוונה הצבאית של מערכת הלימודים בבתי הספר בתחילת שנות ה־50

ד"ר יורם פריד

היסטוריון עצמאי, מחקריו עוסקים ביחסי צבא-חברה בשנות ה־50

תקציר

המלחמה המודרנית, כפי שנתפסה במחלקת תכנון בצה"ל, היא מלחמה טוטלית בין אומות, כלכלתן, משקיהן וכוחותיהן החומריים והנפשיים, הקיימים בפועל והפוטנציאליים. לכן תכנון המלחמה הוא "תכנון היצירה והארגון של הפוטנציאל הלוחם הכללי", לקראת התמודדות צבאית והשגת המטרות האסטרטגיות של המדינה. השאלה מהם מרכיבי העוצמה הלאומית העסיקה את המחקר האקדמי במהלך השנים. חוקרים שונים הצביעו לא רק על גורמים מוחשיים כגון גודל האוכלוסייה, תל"ג, ייצור תעשייתי, גודל הצבא ועוד, כגורמים המשפיעים על פוטנציאל העוצמה הלאומית, אלא גם על גורמים מופשטים כגון המוטיבציה הלאומית, התרבות, המדע, סוג המשטר, חינוך, יעילות בירוקרטית ועוד. בצה"ל ראו את מערכת החינוך כחלק מהותי בפוטנציאל הלאומי של ישראל, וככלי מרכזי בעיצוב הנוער בארץ, הכשרתו והפיכתו לחייל טוב וממושמע לא רק מבחינת כושר פיזי ומוטיבציה עזה להילחם ולשרת, אלא גם מבחינת השכלה. בהתאם לכך ביקשו בצה"ל להתערב בתוכנית הלימודים ולעצב בהתאם לדרישות הביטחון, הן מבחינת כושר ומוטיבציה והן מבחינת מקצועות לימוד רלוונטיים עבור הצבא.

מילות מפתח: חינוך, יחסי צבא-חברה, שנות ה-50, בתי ספר

Planning the National Potential: IDF Guidelines for the School Curriculum in the Early 1950s

Abstract

Modern warfare as seen by the IDF Planning Department consisted of total war between nations, their current and potential economies, their material forces and their mental capacities. Thus, planning for a war came down to planning the creation and organization of the country's overall combatant potential for military confrontations and to achieve the strategic goals of the State.

Numerous studies have examined the issue of the components of national power. Researchers have considered tangible elements such as numbers of soldiers, the military budget, GDP, population size, industrial production, energy consumption etc., as well as intangible elements such as the nature of leadership, organizational bureaucratic efficiency, type of government, social cohesion, education, etc. as underlying national power.

The IDF viewed the education system an essential part of Israel's national potential and a major factor in turning the younger generation into good, disciplined soldiers not only in terms of physical fitness and a strong motivation to fight and serve, but also in terms of knowledge, general and professional. For these reasons, the IDF sought to shape the curriculum according to its security requirements and professional needs.

מבוא

זמן קצר לאחר מלחמת העצמאות הבינו במחלקת תכנון בצה"ל שהמושג "ביטחון המדינה" מקיף לא רק את עצם ההגנה הצבאית על תחומי המדינה, אלא כולל את כל האמצעים ההכרחיים (חומריים, אנושיים ורוחניים) המבטיחים את עצמאות המדינה וריבונותה, מאפשרים להגן על תושביה, להתגונן בפני כל איום ולהדוף כל פולש.²⁰ לא רק לטווח הקצר, אלא גם לטווח הארוך (Drory, 2006).

המלחמה המודרנית, כפי שנתפסה במחלקה, היא טוטלית בין האומות עצמן, כלכלתן, משקיהן וכוחותיהן החומריים והנפשיים, הקיימים בפועל והפוטנציאליים. לכן, תכנון המלחמה הוא "תכנון היצירה והארגון של הפוטנציאל הלוחם הכללי", לקראת התמודדות צבאית והשגת המטרות האסטרטגיות של המדינה.²¹ גורמי העוצמה הלאומית, על-פי התפיסה הצבאית, אמורים היו לבוא לידי ביטוי ביטחוני בסיוע לפעולות הכוחות המזוינים בהכרעת האויב, ובסיוע לפעולות העורף בקיום בטוח של האוכלוסייה והמשק.

מצבה הגיאופוליטי של ישראל העמיד את המטכ"ל, כמי שאחראי על תכנון והכוונת הביטחון הלאומי, כגורם מרכזי בכל תכנון של פיתוח משק המדינה. היות שאחד מגורמי היסוד בתפיסת

²⁰ "בטחון המדינה ודרכי התפתחותה". מסמך של אג"ם/תכנון. אפריל 1949, ארכיון צה"ל (אצ), 1950/431-1308.

²¹ "עקרונות התכנון הצבאי והצעות ארגוניות", מסמך של מחלקת תכנון, מרס 1952, אצ, 1955/9-68.

הביטחון של ישראל היה חוסר הסימטריה בין פוטנציאל המלחמה של מדינות ערב לעומת פוטנציאל המלחמה של ישראל, עלה צורך לעשות כל שניתן כדי לנסות ולצמצם פער זה. בתחילת שנות ה-50 השפיעו כמה גורמים מבניים בולטים על מערכת החינוך. בתי הספר נחלקו לבתי ספר עממיים (עד כיתה ח'), ותיכונים שהיו בחלקם פרטיים וגבו שכר לימוד מתלמידיהם. מערכת זו חולקה לשלושה זרמים נפרדים – זרם כללי, זרם העובדים וזרם המזרחי – עם שליטה על תכני הלימוד שהועברו בהם. הפיקוח הממשלתי על החינוך, בדמותו של משרד החינוך, היה חלש, ורק כאשר התמנה בן ציון דינור לשר החינוך, ובהמשך עם חקיקת חוק חינוך ממלכתי (תשי"ג-1953) וביטול הזרמים השונים, חל חיזוק במעמדו. מציאות זו הובילה לשונות בתכני הלימוד בין הזרמים השונים, ולפערי איכות ברמת הלימוד. כמו כן, העלייה העצומה בשנים הראשונות שהביאה אלפי תלמידים חדשים שהיה צריך למצוא להם מסגרת חינוכית, ומצוקה תקציבית קשה בכל המדינה בכלל ובמערכת החינוך בפרט, השפיעו באופן מכריע על אופייה של המערכת ותפקודה. כתוצאה מכך נוצר מחסור חמור במורים, במיוחד מורים מקצועיים ברמה גבוהה (סבירסקי, 1990; צמרת, 1997; רייכל, 2008; תדמור-שמעוני, 2010).

בין צה"ל למערכת החינוך התפתחו במשך השנים כמה נקודות השקה. בין המוכרות ביותר, הסיוע שהעניק צה"ל בהקצאת מורות-חיילות כסיוע למעברות העולים, הגדנ"ע והפנימיות הצבאיות, שאף זכו להתייחסות בעיתונות היומית ובמחקר האקדמי (דין, 1977; משרד החינוך והתרבות, 1969; נאמני, 2020), וכן את בתי הספר המקצועיים של צה"ל כגון בית הספר הטכני של חיל האוויר ובית הספר לקציני ים.

נקודת מגע נוספת התקיימה בין צה"ל למוסדות להשכלה גבוהה שפעלו בשנים אלה (האוניברסיטה העברית והטכניון), במסגרתה הפנה צה"ל בקשות לביצוע מחקרים שונים על-ידי גופים אלה, תוך שהוא משתתף בעלות ביצועם. למשל "הוועדה לתיאום מחקרי" שהוקמה בשיתוף פעולה בין ממ"ן (מחלקת מודיעין באג"ם) ובין האוניברסיטה העברית, הפעילה שלוש ועדות משנה: גיאוגרפיה וגיאולוגיה; כלכלה; סוציולוגיה ומדיניות. כמו כן, פעל בממ"ן קצין קישור מיוחד מול האוניברסיטה.²²

המחקר הנוכחי יבחן נקודת ממשק נוספת שטרם נחקרה – הדרישה הצבאית להכווין את תוכניות הלימודים בבתי הספר היסודיים והתיכוניים בישראל, ולהתאימם לדרישות הביטחון. זאת מתוך הבנה שפוטנציאל כוח האדם במדינה, ובמיוחד זה של הנוער, הוא אחד המרכיבים המרכזיים בבניית העוצמה הלאומית, הן לטווח הקצר והן לטווח הארוך. גיבושה של תוכנית לימודים זו, שהיא תוצר של משא ומתן בין הגורמים הרלוונטיים השונים, תוכל להצביע על מידת יכולתו של צה"ל להשפיע על הסקטור האזרחי במדינה.

²² סא"ל יהושפט הרבני, רמ"ח מודיעין, אל הרמטכ"ל, "יחסי אגם/ממ"ן והאוניברסיטה", 17 במאי 1953, אצ, 1955/540-112.

הפוטנציאל הצבאי / העוצמה הלאומית

השאלה מהם מרכיבי העוצמה הלאומית העסיקה את האקדמיה במשך שנים, ובעיקר את העוסקים ביחסים הבין-לאומיים שביקשו לבחון את חוזקן של מדינות בזירה הבין-לאומית. חוקרים שונים הצביעו על מרכיבים כגון גודל האוכלוסייה, תל"ג, יצור תעשייתי, גודל הצבא, ועוד כמשפיעים על פוטנציאל העוצמה הלאומית (Hart, 1976; Hartmann, 1978; Holsti, 1964; Keohane and Nye, 1977; Waltz, 1979; Wendt, 1999).

סוג אחר של מחקרים טען שאין די באלמנטים החומריים בלבד, ויש לקחת בחשבון גורמי איכות כגון רמה טכנולוגית, איכות הציוד, רמתו המקצועית של החיל וכדומה (Biddle, 2004; Rotte and Schmidt, 2003). בהמשך לקו זה הצביעו חוקרים על גורמים פוליטיים-תרבותיים כגון סוג המשטר, תרבות, יחסי צבא-חברה וההון האנושי כבעלי חשיבות רבה בחישוב הפוטנציאל הצבאי של מדינה נתונה (Biddle and Long, 2004; Reiter and Stam, 1998; Sargent, 1971; Schultz and Weingast, 2003). בשעה שמחקרים אחרים טענו כי בבסיסה של היעילות הצבאית עומד הפיתוח הכלכלי. כלומר ככל שהמדינה מפותחת יותר כלכלית כך תוכל לייצר או לרכוש נשק רב ומתוחכם יותר, ולהכשיר את כוח האדם בהתאם (Beckley, 2010).

טליס ונוספים (Tellis et al, 2000) ונוספים טענו שעוצמה לאומית מורכבת ממשאבים לאומיים, מיכולת הביצוע הלאומית ומהיכולות הצבאיות. להבנתם, המשאבים הלאומיים כוללים: טכנולוגיה, יוזמה, משאבי אנוש, משאבים כספיים וכלכליים, ומשאבים פיזיים. למעשה, יכולת הביצוע הלאומית היא המכניזם שמאפשר למדינה להסב את היכולות הלאומיות לכוח ממשי. יכולת זו כוללת את המגבלות החיצוניות הנובעות מהמערכת הבין-לאומית, הקיבולת והגודל של התשתיות המקומיות, ומשאבים רעיוניים-מחשבתיים. בשורה התחתונה, היכולות הצבאיות הן תוצר של אינטראקציה מעגלית ורציפה בין המשאבים הלאומיים ויכולת הביצוע.

גם אלוף (מיל) ישראל טל נקט קו דומה, וטען שהעוצמה הלאומית מורכבת מ"כוח העמידה" ו"כוח המחץ" – הצבא. כוח העמידה, על-פי הבנתו, "מבטא את כלל המשאבים האנושיים והחומריים של האומה, את גודל הארץ והגיאוגרפיה שלה, את ערכיה ואת נכסיה התרבותיים". בין השאר הוא כלל בכוח העמידה גם את המוטיבציה הלאומית, התרבות והמדע, טכנולוגיה ותעשייה, משטר חברתי ומדיני, ארגון וניהול ובנות ברית (Tal, 2000: 12-13).

קלאוס קנור (Knorr, 1956: 41) בספרו *The War Potential of Nations*, טען שפוטנציאל הכוח הצבאי מחולק לשלושה אשכולות מרכזיים: יכולת כלכלית, יכולת מנהלתית-ארגונית ומוטיבציה למלחמה. לעומתו, קולומביס וולף (Coulombis and Wolfe, 1982: 63) סברו שיש לחלק את העוצמה הלאומית לשניים: מוחשי, הכולל גורמים כגון אוכלוסייה, טריטוריה, משאבים טבעיים, יכולת תעשייתית, חקלאות, כוח צבאי וכדומה; ומופשט הכולל את אופי

ההנהגה, היעילות הביורוקרטית הארגונית, סוג הממשל, הלכידות החברתית, סיוע חוץ ודיפלומטיה וכדומה.

מחקרים אחרים ניסו אף הם לחלק את העוצמה הלאומית לאשכולות שונים. יבלונסקי (Jablonsky, 1997), סבר שניתן לחלק את העוצמה הלאומית לשני מרכיבים: טבעיים וחברתיים. מבחינתו, מרכיבים טבעיים כוללים גיאוגרפיה, משאבים, אוכלוסייה וכדומה, בשעה שמרכיבים חברתיים כוללים כלכלה, פוליטיקה, צבא, פסיכולוגיה ועוד. למרות זאת הוא סבר שבפועל לא ניתן לבצע אבחנה מדויקת בין השניים, ושהחלוקה לגורמי העוצמה השונים מלאכותית. גם הנס מורגנתאו (Morgenthau, 1973: 106-117) טען שאת העוצמה יש לחלק לשני אשכולות, אולם סבר שמדובר בגורמים שהם יציבים באופן יחסי, כגון גיאוגרפיה ומשאבים טבעיים, וכאלו הנתונים לשינויים מתמידים כגון יכולת תעשייתית, מוכנות צבאית, אוכלוסייה, אופי לאומי, מורל לאומי ועוד.

בתום מלחמת העצמאות הצטמצמה עבודת התכנון האסטרטגי במחלקת תכנון להכנת הערכות מצב אסטרטגיות. אלה הסתכמו בתוכניות שקבעו את המהלכים האסטרטגיים של כוחות היבשה, הים והאוויר של צה"ל בלבד. דגש ההכוונה התכנונית היה בעיקר על יצירת מערך כוחות, פתרון בעיות החימוש והציוד עבור מערך זה, וכן צעדים ראשונים של ארגון עורף המדינה בשעת חירום (הגנה מרחבית, הגנת נ"מ, הג"א ועוד). ההכרה בטוטליות של המלחמה, וההבנה שיש צורך להכין תוכניות מפורטות לא רק בשטח האופרטיבי הצבאי אלא גם בשטח המדיני, הכלכלי, האנושי והמנהלי של כלל המדינה, הצביעו על אחת מבעיות היסוד של תכנון הביטחון הלאומי – היכולת לעבור במהירות וללא תקלות משגרה לחירום. התנאי להצלחת מהלך זה – שמירה על משק המדינה בזמן מלחמה, והתאמת הפעילויות של שעת החירום למבנה הקיים של המשק בשגרה.

"הביטחון הלאומי", כפי שטען רמ"ח תכנון, אל"ם שלום עשת, אינו רק הגורם המרכזי לכל תכנון של פיתוח המדינה, אלא שהמטכ"ל, באמצעות מחלקת תכנון, הוא הגוף שמוסמך לקבוע את דרישות הביטחון הלאומי בנוגע לכל פיתוח במדינה והוא זה שמכוון ומדריך בנדון.²³ כפי שהגדיר זאת יגאל ידן, זמן קצר לאחר שמונה לתפקיד הרמטכ"ל: "כל מה שהצבא חושב כדרוש לצרכי הביטחון – צריך להיות במסגרת של הצבא ולא במקום אחר. אם משהו חושב שלא – איננו יכול לבוא בטענות מבחינת הביטחון".²⁴ מעורבות זו בתכנון יכלה להיות מקרית, מה שעלפי רוב מביא לפתרונות ארעיים ולסתימת חורים. הברירה האחרת הייתה להתערב מתוך "ראיית הנולד וקידום פניו" – תכנון מקיף בקנה-מידה ארצי, מורכב ולטווח ארוך המתבסס על מחקר מוקדם, מדוקדק ומפורט. הנקודה המשמעותית הייתה כיצד להבטיח

²³ אל"ם שלום עשת, ראש מחלקת תכנון, אל הינץ גרינבאום, מרכז ההשקעות/משרד המסחר והתעשייה, "מכתבך מיום 29.9.50", 8 באוקטובר 1959, א"צ, 108-61/1952.

²⁴ הדברים נאמרו במהלך דיון על חוק שירות הביטחון. "פרוטוקול ישיבת וועדת החוץ והביטחון של הכנסת", 3 בינואר 1950, אמ"י (ארכיון המדינה).

שמדיניות הביטחון, כפי שרואה אותה המטכ"ל, תקבל את ביטויה במסגרת התכנון הממשלתי האזרחי (פריד וביגר, 2021).

חשיבות הכוונת מערכת הלימודים בבתי הספר

כדי להעריך את הפוטנציאל הכללי טענו בצה"ל שיש לאסוף את הנתונים ולבדוק את הגורמים מהם מורכבת עוצמתה של המדינה: המבנה הגיאוגרפי, מקורות הטבע, האוכלוסייה, היכולת התעשייתית, הקשרים הבין-לאומיים ועוד, ולחשב את מלאי החומרים לחירום (לאוכלוסייה האזרחית ולצה"ל), את איכות כוח האדם, את השירותים הציבוריים ועוד. באוקטובר 1952 הנחה ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון, להקים על-פי בקשת צה"ל מערך של "חוליות תכנון לשעת חירום" תחת חסות משרד ראש הממשלה. בצה"ל קיוו (מה שלא קרה בסופו של דבר) שהחוליות יהפכו מצוותים לאיסוף נתונים וליבון בעיות, לוועדות קבועות להכוונה ביטחונית של הפעילות הממשלתית והציבורית במדינה. לצורך ריכוז הפרויקט מונה עוזר מנכ"ל המשרד, שאר ישוב אולסבנגר, וב-4 בנובמבר 1952 נפגשו באי כוח משרדי הממשלה עם נציגי הצבא והוקמה חוליה ראשית. תחתיה פעלו חמש חוליות אם, שכל אחת מהן הייתה אחראית על תחום ספציפי של הפוטנציאל הלאומי: מנהל ומשטר במדינה; מורל וחינוך; הגנה סטטית; המשק במלחמה; וכוח אדם.²⁵

חוליית אם ב', שהייתה אחראית לאיסוף הנתונים והתכנון בתחום המורל והחינוך, הורכבה מנציג משרד החינוך ונציג אג"ם/הדרכה, ותוכננה להיות הסמכות העליונה שתקבע את המגמות הכלליות של החינוך וההסברה בשעת חירום, תתאם את פעולת גורמי ההסברה השונים (אזרחיים וצבאיים), תטיל משימות הסברה ותעמולה ותפקח על ביצוען. לצורך כך פעלו במסגרתה ארבע חוליות משנה. אחת מהן, חוליה מס' 2 שנגעה בהכוונת החינוך לביטחון, נדרשה לבדוק את תוכנית הלימודים בבתי הספר מנקודת ראות של צורכי הביטחון; לבחון את החינוך הגופני כגורם מכריע בעיצוב הלוחם הישראלי בעתיד; ולבדוק את המאפיינים וההווי של בבתי הספר שיעצבו את אופיו ויטפחו את זיקתו הלאומית של האזרח הישראלי הצעיר.²⁶

החינוך, אם כן, נתפס כגורם מכריע בעוצמתה של המדינה מכיוון שלא רק השפיע על יכולותיו המקצועיות של הנוער הישראלי לקראת שירותו הצבאי, אלא בעיקר על נכונותו הנפשית והמורלית לתרום למען ביטחון המדינה שנים רבות לאחר שסיים את לימודיו. ואולם מעבר לחשיבות אסטרטגית זו היו זקוקים בצה"ל למערכת החינוך ברמה הטקטית – מגוון גדול של בעלי מקצוע טכניים שונים, לצורך תחזוקה ותפעול של המערכות הצבאיות. בצה"ל אף נעזרו

²⁵ רס"ן אבא תור, "פגישת קבוצת דיון - ביטחון לאומי", 22 בפברואר 1953, א"צ, 11-104/1955.

²⁶ הסיכום מבוסס על המסמכים הבאים: רס"ן אבא תור, "חוליות לכוונת לשעת חירום-ענף מורל וחינוך-הפעלה", 17 באפריל 1953, א"צ, 138-756/1961; סא"ל אהוביה מלכין, רע"ן הסברה/אכ"א/פרט, "נושאים לתכנון וטיפול בחוליות מורל וחינוך (חולית אם ב)", 8 באפריל 1953, א"צ, 1955/289-488.

באנשי צבא שלמדו בבתי ספר באירופה, כדי לרכז את דרכי החינוך והאימון הטרוריסט-צבאי במדינות שונות באירופה כבסיס לקביעת המדיניות הצבאית בנושא.²⁷

כמה עקרונות עמדו בפני המטכ"ל בבואו להגדיר את הצורך בהכוונת מערכת הלימודים בבתי הספר כאינטרס חיוני של צה"ל. ראשית, ההכרה שבית הספר הוא המכשיר הראשוני והחשוב ביותר במתן השכלה בגוף וברוח. בתחילת שנות ה-50, בעקבות העלייה ההמונית לארץ וחוק שירות הביטחון שחייב את צה"ל לגייס את כלל חייבי הגיוס, התאפיין צה"ל ברמה נמוכה מאוד של כוח אדם הן בקרב החיילים והן בקרב הקצונה (נאמני, 2020). צה"ל נאלץ להשקיע בבסיסי ההדרכה שלו כוח אדם ואמצעים, כדי להקנות למשרתיו ידע שהחינוך האזרחי אמור היה להקנות להם. לכן העיקרון הבסיסי שהנחה את צה"ל כלפי מערכת החינוך, היה הצורך בחינוך נכון ובתוכנית לימודים מאוזנת, שמגמתה לחנך אזרח משכיל המודע לצורכי הביטחון ומוכן (פיזית ומורלית) לשרת בצה"ל. לכן העדיפו בצה"ל לבטל את שיעורי הזמרה וללמד במקומם אומנות, סוציולוגיה וכלכלה. כפי שהגדיר זאת רמ"ח תכנון: "כדי להיות מפקד טוב עליו להיות אדם טוב, לאהוב את רוח האדם ולדעת אותה [...] צריך ליצור את האופק הפתוח ולגרות את תיאבון ההתפתחות" (נאמן 1952: 47).

עקרון מרכזי נוסף היה הצורך להטיל את מרות המדינה על כל בתי הספר. בשנים אלה פעלו זרמים נפרדים בחינוך, כאשר כל אחד מהם נהנה מאוטונומיה בקביעת תכנון. הטלת מרות המדינה על מערכת החינוך, כך טענו, תאפשר אליבא דצה"ל תכנון ממלכתי אחיד המבוסס על צורכי המשק והביטחון. למשל בפברואר 1953 החליטה ועדת לבון להעביר את הטיפול בחינוך המקצועי ממשד החינוך למשרד העבודה, ואת החינוך החקלאי למשרד החקלאות. בצה"ל התנגדו להעברה זו בטענה שכל פיצול בשטח החינוך מונע תכנון חינוכי ממלכתי אחיד, ולכן מרחיק את המגמות הרצויות לצבא.²⁸

למרות הדרישה הצבאית הברורה למתן דגש לצורכי הצבא בתוכנית הלימודים, אחד העקרונות הבסיסיים שביקשו בצה"ל להבהיר היה שאין הכוונה לפקח על הלימודים, להכניס חומר צבאי ספציפי לתוכנית הלימודים או רצון למיליטריזציה של החינוך.²⁹ נקודה זו עלתה בצורה ברורה בתוך צה"ל כבר בדיוני "וועדת הקבע להכוונת הלימודים בבתי הספר האזרחיים לצורכי הצבא" שהוקמה באפריל 1950, אולם היא קיבלה משנה תוקף לנוכח ההתנגדות הציבורית והממלכתית העזה שבה נתקל צה"ל, כאשר ניסה להקים מגמות צבאיות בבתי ספר תיכוניים שתוכנית הלימודים שלהן תצא מנקודת ראות צבאית (נאמני, 2020: 56-57).

²⁷ סא"ל ישראל בר, רמ"ח תכנון ומבצעים, "תיק לשכת חקרי מטה בנושא: חינוך ואימון טרום-צבאי", 28 באוקטובר 1949, אצ, 108-116/1952. לצורך הכנת התיק רואיינו אנשי צבא בנוגע ללימודיהם במדינות כגון: ברית המועצות, שווייץ, בריטניה, יוגוסלביה ועוד.

²⁸ פנחס לבון, אל מנכ"ל משרד החינוך, "חנוך מקצועי", 19 בפברואר 1952, אמ"י, גל-12/47409. אל"ם מאיר זורע, ראש מה"ד, אל ראש אג"ם, "הכוונת הלימודים בבית הספר האזרחיים", 30 באפריל 1953, אצ, 26-1955/540.

²⁹ "הערות והצעות לתוכנית הלימודים בבית הספר היסודיים". מסמך של מחלקת ההדרכה בצה"ל. נובמבר 1952, אצ, 26-540/1955.

הגדרת הבעיות בחינוך

מערכת החינוך נתפסה אם כן כחלק מהותי בפוטנציאל הלאומי של ישראל, וככלי מרכזי בעיצוב הנוער בארץ, בהכשרתו ובהפיכתו לחייל טוב וממושמע בעל כושר פיזי ומוטיבציה עזה להילחם ולשרת. כדי שניתן יהיה להכווין טוב יותר את מערכת החינוך על-פי דרישות הצבא וצרכיו, הגדירו תחילה בצה"ל את הבעיות הקיימות במערכת זו מהבחינה הביטחונית. בצה"ל טענו שאזרח טוב הוא גם חייל ומפקד טוב, אולם צד זה בחינוך לקה בחסר. בבתי הספר לא שמו דגש בהכוונה מלמעלה, והיה צורך להרחיב את החינוך לאזרחות טובה בכלל ונכונות למלא תפקידי ביטחון בפרט.

הוועדה הצבאית שבחנה את הנושא הגיעה למסקנה שבשטח החינוך לאזרחות (שיתוף פעולה ומסירות, אמון, משטר עצמי, נוהג קבוע ועוד) יש ליקויים רבים. החינוך בשטח זה אינו אחיד, מיושן ולא מותאם למציאות החדשה.

אחת הבעיות שצה"ל נדרש להתמודד עימה הייתה המצב הירוד בספורט ובאימון הגופני, שבא לידי ביטוי גם בכשרם הגופני הנמוך של המתגייסים. על-פי הנתונים שהיו בידי מה"ד, הזמן שהוקדש לחינוך גופני בבתי הספר היסודיים עמד על שעתיים בשבוע, כאשר בחלק מבתי ספר הוקדשה שעה אחת בלבד – זמן שאינו עומד בדרישות המינימום הצה"ליות. יתרה מכך, השטח והציוד שעמדו לרשות האימון הגופני והספורט בבתי הספר היו בלתי מתאימים ומצומצמים ביותר. הרמה הממוצעת של בוגרי בתי הספר הייתה נמוכה, ולא היה להם את הרצון להמשיך ולעסוק באימון גופני גם לאחר עזיבת בית הספר. לטענת ראש מה"ד, אל"ם מאיר זורע, אחוז בעלי הכושר הלקוי גדל בקרב המגויסים לעומת בעלי הכושר הקרבי.³⁰

לנוכח הצורך הדחוף בבעלי מקצוע טכניים, ייחסו בצה"ל חשיבות רבה גם לחינוך המקצועי. לטענתם, ערכו של חינוך זה נמוך בעיני הציבור ולכן הנוער המגיע אליו נמצא ברמה נמוכה יותר מהנוער המגיע למערכת החינוך הכללית. עוד טענו כי החינוך המקצועי הוזנח על חשבון החינוך הכללי מבחינת תקציבים והמנגנון הפדגוגי לשם הפעלתו, ושחלקת התכנון והפיקוח לחינוך מקצועי במשרד החינוך לא שמרה על קשר הדוק עם התעשייה וגורמים מקצועיים אחרים – מה שהביא לכך שתוכניות הלימוד לקויות ואינן מכשירות את הנוער במידה מספקת. טענה נוספת הייתה שבתי הספר המקצועיים משתייכים לרשויות ולמוסדות שונים במדינה. בכל בית ספר תוכנית לימודים אחרת, והוא הדין גם בנוגע למגמות ולחומר האנושי של התלמידים והמדריכים.

מעבר לבעיות הכלליות התמודדו בצה"ל עם בעיות ספציפיות במקצועות לימוד מסוימים. בצה"ל טענו כי לימוד "ידיעת הארץ" במקצוע הגיאוגרפיה אינו נותן למסיימי בית הספר את היסוד ואת ההבנה הדרושים בשרותם הצבאי. כמו כן, אין תוכנית קבועה ללימודי הגיאוגרפיה

³⁰ אל"ם מאיר זורע, אל ראש אג"ם, "הכוונת הלימודים בבתי הספר האזרחיים", 30 באפריל 1953, אצ, 26-1955/540.

בבתי הספר, ולימוד הגיאוגרפיה השימושית (למשל קריאת מפות) וידיעת הארצות השכנות הוזנח. בעיה נוספת בהקשר זה הייתה מחסור חמור במורים, ורמה נמוכה של הקיימים. בבדיקה שערכו במה"ד מול משרד החינוך התברר שנכון ליולי 1950 היו בארץ שישה מורים מוסמכים לגיאוגרפיה, ולכן הוא נלמד במספר קטן של בתי ספר. רק באחד מהם כמקצוע חובה.

בעיות נוספות שהציפו בצה"ל היו למשל במקצוע ההיסטוריה, והעובדה שבבתי הספר לא מלמדים באופן מספק את ההיסטוריה של הזמן החדש. לימודי השפה האנגלית, טענו בצה"ל, מתחילים בכיתה ו', והתוצאה היא שהנוער המסיים את בתי הספר היסודי אינו מגיע לרמה מספקת באנגלית כדי להתקבל לתיכון. כדוגמה נוספת ציינו בצה"ל כי בבית הספר התיכוניים מלמדים במסגרת שיעורי האנגלית את היצירה **מקבת**. יוצא איפה שהנוער המסיים בית ספר תיכון יודע לצטט את **מקבת**, אך אינו יודע לכתוב מכתב פשוט באנגלית. במקצוע הפיזיקה מתחו בצה"ל ביקורת על תכני הלימוד שאינם מתאימים לצרכים הצבאיים, וטענו שלימודי הפיזיקה והמכניקה הניתנים בבתי הספר התיכוניים מפגרים אחרי ההישגים הפרקטיים הקשורים במקצועות אלה.³¹

הפעילות בתוך הצבא

בפברואר 1950 פנה אל"ם מאיר זורע, אז מ"מ רמ"ח הדרכה, אל מפקדי החילות השונים בטענה שבתי הספר הצבאיים נאלצים להקדיש שעות לימוד רבות ויקרות להדרכת נושאים לא צבאיים (במיוחד במדעים המדויקים). אחת הסיבות לכך, לדבריו, הייתה שבבתי הספר האזרחיים אין הלימודים מכוונים מלכתחילה די הצורך לדרישות הצבאיות. זורע הוסיף והסביר שהמטכ"ל מתכוון להעלות בעיה זו בישיבה עם גורמים חינוך אזרחיים ומנהלי בתי ספר, וביקש את הצעותיהם ודרישותיהם של החילות השונים לקראת הפגישה.³²

ההכרה בחשיבות ובערך הפוטנציאלי של מערכת החינוך, ובעקבות פגישה שנערכה בין הרמטכ"ל למנהל אגף החינוך, הביאו את סגן הרמטכ"ל, אלוף מרדכי מקלף, להורות על הקמת "ועדת הקבע להכוונת הלימודים בבתי הספר האזרחיים". מטרתיה היו לבדוק את תוכניות הלימודים בבתי הספר האזרחיים (עיוניים ומקצועיים), ולהמליץ על התאמתם לצרכי הצבא; לעבד נושאים שרצוי שיילמדו בבתי ספר תיכוניים; ולהמליץ על מדיניות הצבא בנדון. מקלף הורה שהוועדה תבצע את עבודתה תוך שיתוף ותיאום עם משרד החינוך, אולם הנחה שוועדות המשנה (שתורכבנה מנציגי החילות הרלוונטיים) יוכלו לפעול במקביל למשרד החינוך אם עבודה משותפת לא תצא אל הפועל. יו"ר הוועדה היה ראש אג"ם/מה"ד, חיים

³¹ "כיוון הלימודים בבתי הספר האזרחיים לתועלת הצבא", 8 במרס 1950, אצ, 1952/150-854; "ישיבת וועדת המשנה לגיאוגרפיה", 7 ביולי 1950, אצ, 1952/138-854; הכוונת הלימודים בבתי הספר האזרחיים" 30 באפריל 1953, אצ, 1955/26-540.

³² אל"ם מאיר זורע, "כוון הלימודים בבתי"ס האזרחיים לתועלת הצבא", 21 בפברואר 1950, אצ, 11-1951/1166.

לסקוב, כאשר אליו הצטרפו קהנ"ר (קצין הנדסה ראשי) אל"ם עמנואל שחר, ורס"ן אסא ליפן ממחלקת הדרכה ששימש כמזכיר הוועדה.

ב-28 באפריל 1950 התכנסה הוועדה, ובדיון הוחלט להקים ארבע ועדות משנה למתמטיקה, לפיזיקה, לכימיה ולגיאוגרפיה, ולפנות למפקדי החילות הרלוונטיים בדרישה למנות נציגים לוועדות המשנה. ב-22 ביוני אותה שנה התכנסו חברי ועדות המשנה בפעם הראשונה, כאשר כל ועדה כללה חברים מהחילות הרלוונטיים: בוועדת המשנה למתמטיקה נכחו נציגים של קצין קשר ראשי, קצין הנדסה ראשי, חיל טכנאים וחיל האוויר. ועדת המשנה לפיזיקה הורכבה מנציגים של חיל טכנאים, חיל האוויר וקצין הנדסה ראשי. ועדת המשנה לכימיה כללה נציגים של חיל מדע, חיל ציוד וחימוש, חיל האוויר וחיל רפואה, וחברי ועדת המשנה לגיאוגרפיה היו נציגים של חיל המודיעין, ענף הסברה באכ"א, קצין הנדסה ראשי וחיל האוויר.

ועדות המשנה נפגשו אחת לשבוע, ושמעו סקירות על צורכי החילות השונים ודרישותיהם. כמו כן, נפגשו נציגי הוועדות עם גורמים במערכת החינוך. למשל מזכיר ועדת המשנה לגיאוגרפיה, רס"ן לוץ שטרים, נפגש עם מנהל המחלקה לחינוך מקצועי באגף החינוך, דב גזית.³³

באפריל 1952 מינה סגן הרמטכ"ל וועדה נוספת להכוונת הלימודים בבתי הספר היסודיים. כחברים בוועדה מונו ראש מה"ד, אל"ם מאיר זורע; מפקד חיל האוויר, אלוף חיים לסקוב; מפקד חיל הים, אלוף מרדכי לימון; וקצין הנדסה ראשי, אל"ם עמנואל שחר. עצם קביעתם של גורמים בכירים אלה כחברים בוועדה מעיד יותר מכל על החשיבות שייחסו בצה"ל לסוגיה. הוועדה מינתה ועדות משנה שכללו נציגים של החיילות השונים (גדנ"ע, ענף השכלה, חיל האוויר, חיל הים, ההנדסה, הדרכה צבאית וקשר).

במסגרת פעילותה פנתה הוועדה באמצעות ועדות המשנה, כדי לקבל את דרישות החילות השונים, בדקה את ספרי הלימוד המשמשים תלמידים בבית הספר, בחנה את תוכניות הלימודים, קיימה שיחות עם מפקחים, מורים ומנהלי בתי ספר ואף קיימה שיחות עם תלמידים בכיתות השונות.³⁴

עם זאת, למרות פעילות ענפה זו, נתקלו ועדות המשנה בקשיים רבים בעבודתן. הסיבות העיקריות לכך היו רבות: חוסר כוח אדם מתאים; חוסר ניסיון בשיטות החינוך בארץ מצד חברי הוועדות; רמת הוראה שונה בבתי הספר; חוסר בחומר לימודים אחיד מצד משרד החינוך שיקבע את הוראת המקצועות בבתי הספר ואת שיטות הלימוד.³⁵

³³ "ועדת קבע להכוונת הלימודים בבתי הספר האזרחיים", 8 במאי 1950, אצ, 1952/14-61; אלוף חיים לסקוב, אל סגן הרמטכ"ל, "דוח וועדת הקבע להכוונת הלימודים בבתי ספר אזרחיים לצרכי הצבא", 4 בדצמבר 1950, אצ, 1952/150-854.

³⁴ אל"ם מאיר זורע, יו"ר הוועדה, אל סגן הרמטכ"ל, "הכוונת הלימודים בבתי הספר היסודיים", 7 באוקטובר 1952, אצ, 1955/26-540.

³⁵ אסא ליפן אל סגן הרמטכ"ל, "הכוונת הלימודים בבתי ספר תיכוניים-דוח ביניים", 15 בפברואר 1951, אצ, 80-1952/1559.

דרישות הצבא לתוכנית הלימודים

סוגיה עקרונית היא השאלה מה הכוונה בלימודים על-פי דרישות הצבא? מעבר למקצועות ספציפיים במסגרת המדעים המדויקים (הדרושים לחילות כגון חיל האוויר, חיל הקשר, ההנדסה ועוד), הכוונה הייתה להתמקד בנושאי לימוד שלהם קשר לחשיבה הצבאית ולהתנהלותו של איש הצבא. למשל בלימוד התנ"ך אין הכוונה להתייחס לנושא זה כאל לימודי קודש, לימוד פסוקים בעל-פה או פרשנויות של פרשנים שונים, אלא להתמקד בתנ"ך כגורם מחנך בהיסטוריה צבאית – איך ניהלו מלחמות בתנ"ך, מה אומר המדע ההיסטורי, איך מתייחס לנושא המדע הישראלי, מהי המנהיגות שהייתה קיימת אז ודרכי תפקודה וכדומה.³⁶ קודם להקמתה של "ועדת הקבע" והפעלתן של ועדות המשנה שלה, וביתר שאת לאחר הקמתן, החלו במה"ד לרכז את צורכי החילות השונים בכל הקשור למקצועות ולתכני הלימוד בבית הספר. למשל טענו בממ"ן שבמסגרת לימודי הגיאוגרפיה יש צורך לחייב את מערכת החינוך ללמוד שימוש במפות, להתמקד בלימוד המזרח הקרוב (כולל בעיות כגון תחבורה, יחסי גומלין בין המדינות וכדומה), לערוך סמינריון קיץ למורי הגיאוגרפיה לשם חזרה כללית והסברת דרישות הצבא ולכתוב ספר לימוד חדש על המזרח הקרוב, מכיוון שהספר שמשמשים בו מיושן. כמו כן דרשו בצה"ל ללמד ערבית מדוברת והיסטוריה של המזרח הקרוב.

חיל האוויר דרש לשים דגש רב יותר על אנגלית טכנית ומונחים של המדעים המדויקים והטכניים; דגש רב יותר על הפיזיקה השימושית בנושאים כגון: מכניקה, חשמל, קול, אור, הידראוליקה, אלקטרוניקה וכדומה. כמו כן, דרש ללמד מקצועות ספציפיים עבור החיל: מכונאות אווירית, בניית דאונים, צילום ועוד. קצין קשר ראשי דרש שילמדו את תורת הרדיו הן מבחינה תיאורטית והן מבחינה מעשית (בניית משדר ומקלט), ושבבתי הספר יפתחו חוג לחובבי רדיו. לעומתם סבר קצין שריון ראשי, סא"ל שאול יפה, שאין שטחים שבהם יש להתאים את הלימודים בבית הספר ליחידות השריון, אולם ביקש לעודד לימודים טכניים ולהבטיח שאלה שקיבלו הכשרה מתאימה יגיעו לאחר מכן ליחידות הרלוונטיות.³⁷ תחילה פעלה הוועדה על בסיס הדרישות שהועברו אליה מהחילות השונים, אולם בהמשך החליטה להתרכז בארבעה מקצועות ספציפיים: מתמטיקה, פיזיקה, כימיה וגיאוגרפיה. ארבע ועדות המשנה שהוקמו כדי לרכז את הדרישות במקצועות אלה פעלו מול החילות השונים ומול גורמי חינוך, תוך שהן שוקלות תחומי לימוד שונים. בדצמבר 1950 פרסמה ועדת הקבע את מסקנותיהן של ועדות המשנה.³⁸

³⁶ ראו דבריו של הרמטכ"ל יגאל ידין בדיון במטה הכללי שעסק בנושא חינוך, 16 בספטמבר 1951, אצ, 18-1962/847

³⁷ סרן לוח שטרים, "לימודי גיאוגרפיה בבתי ספר תיכוניים", 16 במרס 1950, אצ, 1953/166-78; סא"ל שאול יפה, "כוון הלימודים בביה"ס האזרחיים", 17 במרס 1950, אצ, 1952/150-854; אלוף חיים לסקוב, אל סגן הרמטכ"ל, "כיוון הלימודים בבתי הספר האזרחיים לתועלת הצבא", 6 באפריל 1950, אצ, 1952/150-854.

³⁸ "דין וחשבון וועדות המשנה שליד ועדת הקבע להכוונת הלימודים בבתי הספר העממיים, התיכוניים והגבוהים בארץ". נובמבר 1950, אצ, 1952/131-854.

היות שאלה שנגעו למתמטיקה, פיזיקה וכימיה, כיוונו את המלצותיהן בעיקר לבתי ספר שבהם מגמת לימוד ריאלית, יתמקד מאמר זה בעיקר בהמלצות ועדת המשנה ללימודי הגיאוגרפיה. עם זאת, ראוי לציין כי ועדת המשנה למתמטיקה הגיעה למסקנה שאין צורך בשינויים עקרוניים בתוכנית הלימוד, וועדת המשנה לכימיה הציעה להתמקד בנושאים הקשורים בחומרי נפץ. לעומתן, ועדת המשנה ללימודי הפיזיקה הצביעה על כך שתוכנית הלימודים בפיזיקה זקוקה לשינוי רבתי של גישה ושיטה. כלומר לבטל חומר לימודי ודוגמאות שנחשבים מיושנים, או כאלו בעלי חשיבות מועטה – ולהחליפם בחומר לימודי חדש. כמו כן, המליצה הוועדה על הפעלת החושים בלימוד תוך כדי פיתוח המחשבה.

חברי ועדת המשנה לגיאוגרפיה יצאו מנקודת הנחה שבהתחשב במצב המיוחד של הוראת הגיאוגרפיה בארץ יש להתרכז בהמלצות שביצוען נראה כאפשרי בזמן הקרוב, והעלו דרישות מצומצמות בלבד. עם זאת סברו שבחלוף כמה שנים יהיה צורך לבחון מחדש את הדרישות הצבאיות בתחום לימודי זה. הוועדה המליצה שהנושאים הבאים יילמדו בבית הספר העממיים וישולבו בתוכנית הלימודים:

1. גיאוגרפיה שימושית בסיסית.
 - א. הכרת מושגים גיאוגרפיים (גבעה, הר, צוק, מורד, נחל, נהר, ואדי, וכדומה);
 - ב. כיווני הרוחות ושימוש במצפן;
 - ג. קריאה בסיסית של מפות כולל הכרת סימנים מוסכמים וקנה מידה.
 2. לימודי ארץ ישראל יכלול גם:
 - א. אזורי אקלים וגשם;
 - ב. חלוקת האוכלוסייה לפי לאום ודת ולפי צורות התיישבות;
 - ג. הבנה של בעיות המים בארץ והסבר לגבי צורות הפקתם;
 - ד. הבנת המושג "עורק תחבורה" והסבר לגבי סוגי קרקע שונים.
 3. לימוד המזרח התיכון יתמקד בארצות והעמים המרכיבים אותו, ובהשתלבותו של האזור במערכת העולמית. וכן סוגיות המאפיינות אזור זה כגון המדבר, מים, נפט, תחבורה יבשתית וימית ועוד.
- כיוון שהגיאוגרפיה לא היה מקצוע חובה בכל בתי הספר התיכוניים, המליצה הוועדה שלפחות בשנה הראשונה ילמדו כולם את הנושאים הבאים:
1. יכולת קריאת מפה בקני מידה שונים והבנת שימושן למטרות שונות.
 2. יסודות הטופוגרפיה תוך כדי קריאת מפות. זאת תוך הכרת סימנים מוסכמים, קביעת מרחקים ושדה ראייה ושימוש ברשת הקואורדינטות.
 3. התמצאות בשטח בעזרת מפה ומצפן ותרגול בטיולים.
 4. מושגי יסוד במורפולוגיה, כולל סוגי קרקע וסלע.

בשנת הלימודים השנייה בתיכון הדרישה הייתה שהוראת הגיאוגרפיה תכלול את הגיאוגרפיה של הארצות השכנות והשתלבותן במערכת העולמית. סוגיות כגון דרכי תחבורה עולמיים, הנפט, בריתות ועוד.

לנוכח המצב החמור של לימודי הגיאוגרפיה בארץ, המליצה הוועדה לנצל כמה ימי אימון חודשיים ולזמן מורים לגיאוגרפיה מבתי הספר העממיים לימי השתלמות והרצאות, שיינתנו על-ידי גורמים מחיל ההנדסה ומחיל המודיעין. לדברי יו"ר הוועדה גורמים אלה אף מוכנים לסייע למחלקת החינוך להוציא חוברות לשימוש המורים המלמדים ידיעת הארץ. בנוגע למורי התיכון, כפתרון חלקי הציעה הוועדה לארגן סמינר בשיתוף מחלקת החינוך והאוניברסיטה העברית שיתקיים במהלך הקיץ, ויסב 20-30 מורים מתאימים להוראת המקצוע.³⁹

הפעילות מול הגופים האזרחיים

בבואו לנסות ולהכווין את מערך החינוך על-פי דרישותיו, נתקל צה"ל בשתי בעיות מרכזיות: מבנית ועקרונית. מבחינה מבנית התאפיינה מערכת החינוך בשנים אלה בחלוקה לכמה זרמים בעלי מידה רבה של אוטונומיה, וכוחם של מפקחי משרד החינוך היה מוגבל. כדי שצה"ל יצליח לשכנע בנחיצות מקצועות לימוד ספציפיים, היה עליו לשכנע לא רק את משרד החינוך אלא גם את כל אחד מהזרמים השונים.

ההתנגדות העקרונית הייתה בעייתית יותר מבחינת צה"ל, ובאה לידי ביטוי בהתנגדות אזרחית למעורבות צבאית במערכת החינוך. כפי שהראה נאמני (2020: 56-58), ניסיון צה"ל לקדם את הצעתו להקים מגמות צבאיות בבתי ספר תיכוניים, נתקל בהתנגדות עזה הן מצד גורמים במערכת החינוך והן מהציבור שהביעו חשש שמגמות אלו יובילו למיליטריזציה של החברה, ייצור קסטה צבאית ויהרוס את בתי הספר. בהקשר זה מרתקים דברים שכתב הסטודנט לחינוך מיכאל דשא, לימים סופר, משורר ומחנך, ביוני 1952. את מכתבו לשר החינוך בן ציון דינור כתב דשא בעקבות סימפוזיון שנערך באוניברסיטה העברית בירושלים, בהשתתפות גורמי צבא בכירים ועסק בשאלת המגמות הצבאיות:⁴⁰

ההנחה היסודית של ראשי הצבא הינה שביטחון המדינה וניצחונה המוחלט במלחמות הצפויות לנו – תלויים בדבר אחד בלבד והוא הצבא. למען חיזוקו של גורם עליון ויחיד זה [...] יש לכוון את כל תוכנית הלימודים ומשטר החיים בבית הספר התיכון כדי להקנות לנוער שלנו כמה מתכונות האופי החיוניות של חייל כגון: סדר ומשמעת, חריצות, הקרבה עצמית, אומץ וכדומה ובכלל להחדיר את בעיות הביטחון ללב התלמידים מגיל צעיר. (אכן, אשר לתכונות אופי אלה הרי איש לא יבוא להתנגד להן בהיותן עקרי החינוך בדרך כלל. השאלה היא רק,

³⁹ רס"ן לוח שטרים, יו"ר וועדת המשנה לגיאוגרפיה, "דוח והמלצות הוועדה", 18 באוגוסט 1959, אצ, 150-1952/854.

⁴⁰ מיכאל דשא, אל שר החינוך, "מגמה צבאית בבית הספר או מגמה חלוצית בצבא", סיוון תשי"ב, אמ"י, גל-9/4781.

באיזו שיטה חינוכית אפשר וצריך להשיג תכונות אלה) [...] חינוך צבאי זה יהיה פתח עוד יותר רחב לקרייריזם וסנוביזם, אשר הולכת ומתפשטת בנוער ויחליש בסופו של דבר את כוחה הביטחוני של המדינה. הנני חוזר אפוא לנקודה בה התחלנו: למען חיזוקו של הצבא והגברת כוח עמידתו במלחמה ממושכת, צריכים כל הגורמים החינוכיים ובראשם הצבא, כמסגרת חינוכית כבירה [...] לטפח ולפתח את החינוך החלוצי.

במהלך הסימפוזיון נערכה פגישה בין הרמטכ"ל למנכ"ל משרד החינוך, ד"ר ברוך בן יהודה, ובה הציע האחרון שמשרד החינוך יקים ועדות בשיתוף נציגי צה"ל לטיפול במקצועות הלימוד השונים, והחלטותיהן יחייבו את מחלקת החינוך. בניגוד לכך החליט סגן הרמטכ"ל, אלוף מרדכי מקלף, להקים ועדות צבאיות שבהן יהיו בעיקר אנשי צבא, והציע שמשרד החינוך ישלח נציג לוועדות אלה. לכך מנכ"ל משרד החינוך סירב. היות שהכוונה להקים גוף צבאי-אזרחי משותף לא צלחה, סוכם שהצבא יסכם את הצעותיו ומשרד החינוך "ישמור לעצמו את הרשות לדון בהן בנפרד".⁴¹

בצה"ל רצו שמערכת החינוך תתגייס למען "הביטחון הלאומי", ותתאים את מערכת הלימודים לדרישות הצבא, אולם היה ברור שהכנסת השינויים המוצעים בתוכנית הלימודים חייבת להתבצע בהדרגה תוך תקופה של שלוש-ארבע שנים, בעיקר בשל הצורך להכשיר את המורים הרלוונטיים. בצה"ל ביקשו להקים ועדות משותפות, צבאיות-אזרחיות, במקצועות אלה. כמו כן דרשו לדון בדרישותיהם לבצע את השינויים הדרושים בתוכנית הלימודים של בתי הספר. בפועל הדבר לא קרה. בדצמבר 1950 הועברו מסקנות "ועדת הקבע להכוונת הלימודים בבתי הספר האזרחיים" כחוברת, למשרד החינוך. בקיץ 1951 העביר צה"ל שוב, הפעם כתזכיר, את המלצותיו לשינויים בתוכנית הלימודים במקצועות הגיאוגרפיה, כימיה, מתמטיקה ופיזיקה. באפריל 1953 ציין ראש מה"ד, אל"ם מאיר זורע, שלא ידוע לו אם המלצות אלה בוצעו או אף נידונו במוסדות החינוך הרלוונטיים.⁴²

אין ספק שלשכנע את מערכת החינוך, שסבלה באותן שנים ממחסור חמור במורים מקצועיים ובקיצוץ בשעות ההוראה, ללמד מקצועות כמו מטאורולוגיה או אסטרונומיה, הייתה משימה קשה ביותר עבור צה"ל, למרות ששר החינוך עצמו הודה שלימודי המדעים המדויקים בבית הספר העממיים מצומצמים ושחייבים להרחיבם. עם זאת, לא כל דרישות צה"ל נענו בהתעלמות.

החל מתחילת שנות ה-50 פעלה במשרד החינוך "הוועדה לגיאוגרפיה וידיעת הארץ", שהורכבה מאנשי חינוך וגיאוגרפים בולטים כגון יהויקים פפוריש ואברהם יעקב ברור. זאת במטרה

⁴¹ אלוף חיים לסקוב, ראש מה"ד, אל סגן הרמטכ"ל, "וועדת קבע להכוונת הלימודים בבתי ספר תיכוניים – השתתפות משרד החינוך", 22 במאי 1951, אצ, 137-137/1953; אסא ליפן, אל ראש מה"ד, "הכוונת הלימודים בבתי הספר", 14 במאי 1950, אצ, 1952/5-854.

⁴² אל"ם מאיר זורע, "הכוונת הלימודים בבתי הספר האזרחיים", 30 באפריל 1953, אצ, 1955/26-540.

להציע, לבחון ולהחליט בנוגע לתוכנית הלימודים בגיאוגרפיה. למרות שהוועדה נפגשה פעמים רבות, נציג צה"ל הוזמן אליה פעם אחת בלבד. יו"ר הוועדה, דב גזית, הזמין את ראש ועדת המשנה הצבאית לגיאוגרפיה כדי להציג בפני הנוכחים את מסקנות הצבא, ואת בקשתו ללמד בבית הספר טופוגרפיה של ישראל ושכנותיה, קריאת מפה, בעיות תחבורה במזרח התיכון וסוגיות באקלים. חברי הוועדה לא שללו דרישות אלה, וטענו שחלקן תמצאנה את ביטויין בתוכנית הלימוד אולם לא ברמה ובהיקף שצה"ל דורש. כך למשל הייתה תמימות דעים בין צה"ל לחברי הוועדה בנוגע לצורך ב"ידיעת המולדת" בבתי הספר היסודיים.

הוועדה לגיאוגרפיה וידיעת הארץ בחנה הצעות שונות בנוגע לתוכנית הלימוד לבתי הספר השונים. כך למשל שמואל שלמון, איש המחלקה הפדגוגית במשרד החינוך, טען שבמרכז לימודי הגיאוגרפיה בבתי הספר היסודיים צריך לעמוד האדם, ולכן הלימודים צריכים להתמקד בשאלה כיצד האדם מסתגל לטבע. ד"ר פפוריש הציע להתמקד בנושאים כגון האוכלוסייה בעולם, התנאים הגיאוגרפיים לגידול צמחי מזון ובעלי חיים, יעור, מחצבים, תחבורה וכדומה. לעומתם, הצעתו של ד"ר ברור דמתה יותר להצעת הצבא. לטענתו, תלמיד המסיים בית ספר עממי צריך לשלוט ביסודות הגיאוגרפיה מבחינת מונחים ותהליכים בסיסיים, להכיר את ההיבטים הגיאוגרפיים השונים של ארץ ישראל ולדעת להכיר את החלוקה המדינית בעולם. סביב הצעות אלה ואחרות נסובו דיונים בוועדה. חלקן קוצצו ושוננו בהתחשב במגבלת שעות הלימוד (בר-גל, 1993). לימוד הגיאוגרפיה של המזרח התיכון, במאפיינים דומים לדרישות הצבא, נכנס לתוכנית הלימוד לקראת שנת הלימודים תשט"ו.

היות שמערכת החינוך, כמערכת ארצית, לא הייתה מוכנה להיענות לדרישות הצבא, עמדו בפני צה"ל שלוש דרכי פעולה אפשריות כדי לקדם את דרישותיו ולוודא שמקצועות הלימוד שבהם חפץ ישולבו בתוכנית הלימודים. הראשונה – לפעול לחקיקה שתעגן את ההגמוניה של צה"ל, ותכפה על מערכת החינוך לקבל את דרישותיו. השנייה – לפעול מול ראש הממשלה ושר הביטחון, להדגיש בפניו את חשיבות העניין לצה"ל ולבקשו לדרוש משר החינוך ליישם זאת.⁴³ השלישית – לפעול באופן פרטני מול מנהלי בית ספר שונים. שתי הדרכים הראשונות נכשלו. הממשלה והכנסת לא פעלו לחקיקת חוק שיחייב את מערכת החינוך לקבל את דרישות הצבא, וגם שר הביטחון לא כפה עמדה זו על שר החינוך. הדרך השלישית הצליחה במידה מסוימת.

היו מנהלים ומורים שגילו פתיחות והיענות רבה יותר כלפי עמדות הצבא. מנהל המחלקה לבית הספר התיכוני, מיכאל זיו, סיפר שגורמי צבא פנו אליו פעמים מספר וביקשו ממנו להקדיש תשומת לב מיוחדת להוראה השפה הערבית בבית הספר התיכוני, היות שהצבא זקוק ליועצי ערבית. נציגי הצבא ביקש ממנו לקיים פגישה עם מנהלי בתי הספר שבהם נלמדת

⁴³ אל"ם מאיר זורע אל סגן הרמטכ"ל, "הכוונת הלימודים בבתי ספר יסודיים", 7 באוקטובר 1952, אצ, 26-1955/540.

השפה הערבית, כדי לדון בשאלה מה יש לעשות כדי למלא את משאלות הצבא?⁴⁴ ד"ר מיכאל לינדמן, מורה לפיזיקה בגימנסיה הרצליה, הסכים לשלב מקצועות לימוד בתחום התעופה (מטאורולוגיה, אווירודינמיקה ועוד) במסגרת לימודי הפיזיקה בגימנסיה, בעקבות פגישה שקיים את נציג להק הדרכה של חיל האוויר. במקרה אחר הסכים מנהל בית הספר "הריאלי" בחיפה לפתוח מגמה צבאית בבית הספר, אולם כפי שהדגיש זאת ראש מה"ד: "תלמידים אלה ימשיכו בלימודיהם הרגילים בכיתותיהם במגמות הקיימות בבית הספר". כלומר המגמה הצבאית תוכפף למערכת הלימודים הרגילה, ולא להיפך. הפעילות הצבאית במגמה הצבאית אמורה הייתה להיערך לאחר שעות הלימודים.⁴⁵

הבעיה – דרך פעולה זו הצריכה מצה"ל להשקיע משאבים מול גורמים רבים ברחבי הארץ, בלי לקבל הבטחה שמאמצים אלה יישאו בסופו של דבר פרי. בצה"ל העדיפו פתרון "מלמעלה" שיחייב את כלל גורמי החינוך בארץ, אולם בהעדר פתרון כזה הובן שאם בצה"ל זקוקים לאנשים בעלי ידע ספציפי במקצועות לימוד ספציפיים, עדיף להכשירם במוסדות חינוך ייעודים כגון בית הספר הטכני של חיל האוויר, חיל הקשר, בית הספר לקציני ים ונוספים. שהתפתחו במהלך השנים.

סיכום

באפריל 1953 פרסם יהודה בן דוד, שעמד בראש הענף לתכנון אסטרטגי, מאמר בכתב העת הצבאי **מערכות** שעסק בדרכי התכנון במדינה לנוכח אופייה של המלחמה המודרנית. וכך כתב: התפיסה, המבדילה בין "חזית" ל"עורף" במלחמה, התיישנה. המלחמה כוללת עכשיו מאמץ טוטאלי של העם כולו, על כל שכבותיו ועל כל "עומקו". כן התיישנה, כתוצאה מאותם הגורמים, התפיסה, המקובלת בעבר לגבי תקופות הזמן בהן יש לעסוק במה ששייך למלחמה, והיא עלולה להטעות טעות קשה. שוב אין להבדיל עתה בין המאמצים שיש לעשותם עוד בזמן שלום, לבין המשכם בזמן מלחמה [...] דרוש, עתה, איפוא, תיאום מלא בין הפעולות השונות של כלל האומה לשם כוונות לקראת מלחמה אפשרית.

המשאבים שניתן היה לבסס את עוצמתה הלאומית של ישראל עליהם, בשנים הראשונות לאחר הקמתה, היו מוגבלים באופן יחסי. המשאב האנושי נתפס כאחד מגורמי העוצמה המרכזיים, ומכאן החשיבות הרבה שצה"ל ראה בחיזוקו ובהתאמתו לצורכי הביטחון, וזאת באמצעות תכנון מראש. החינוך – העממי והתיכוני – ההומני, המדעי והמקצועי, נתפס על-ידי צה"ל לא רק כאמצעי טקטי להכשרת הנוער לקראת שירותו הצבאי ולהגעה של נוער איכותי יותר לצבא, מה שהיה מעלה את רמתו האישית והמקצועית ובכך מחזקו לקראת כל

⁴⁴ מיכאל זיו, אל מנכ"ל משרד החינוך, "הוראת השפה הערבית בבתי הספר התיכוניים", 23 בדצמבר 1953, אמ"י, גל-10/18945.

⁴⁵ מאיר זורע אל ד"ר ארתור בירם, יושב ראש מועצת המנהלים של בית הספר הריאלי, "מגמה צבאית בבית הספר הריאלי", ינואר 1953, אצ, 1955/26-540.

התמודדות צבאית אפשרית, אלא גם כאמצעי אסטרטגי לחינוך העם למוטיבציה ולהקרבה למען הביטחון. כך שבמידת הצורך יסכים לוותר על משאבים נוספים למען צה"ל. כמה מסקנות עולות מן התיאור ההיסטורי של התהליכים והאירועים שהוצגו במאמר זה. הראשונה – צה"ל לא חרג מכללי המשחק הדמוקרטיים. מחקרים רבים שפורסמו במשך השנים בנושא "ביטחון לאומי במדינות דמוקרטיות", הדגישו את תפקידה של הממשלה האזרחית או של הגופים שמונו על-ידיה לשם כך (למשל המועצה לביטחון לאומי) בהגדרת עקרונות הביטחון הלאומי. זאת תוך הבנה שהאחריות הכוללת ליישום עקרונות אלה במסגרת מדיניות הביטחון הלאומי היא של הממשלה האזרחית הנבחרת (Bruneau, Matei and Sakoda 2009; Gow; 2009; Michael 2009; Rapp 2015; Sarkesian, Williams and Cimbala, 2008; Sheffer and Barak 2003).

אחת המטרות של מתכנני הביטחון הלאומי היא ליצור הנחיות ביטחוניות עבור מקבלי ההחלטות, ולשכנע אותם ואת דעת הקהל בנחיצותם ובחשיבותם של ההנחיות בהרתעה מפני איומים צפויים. הסיבה לכך היא (אם נבחן את הסוגיה מנקודת ראות צבאית) שמקבלי ההחלטות לא תמיד מבינים את הצרכים הצבאיים ועלולים להיות להם שיקולים כלכליים, חברתיים ופוליטיים אחרים המשפיעים על החלטותיהם בתחום הביטחון הלאומי (McDonald 2002; Rothschild 1995).

הגורמים השונים בצה"ל שפעלו מול גופי החינוך האזרחיים, עשו זאת במסגרת כללי המשחק הדמוקרטיים ובמסגרת מה שאפשר להם החוק. ברגע שצה"ל נתקל בהתנגדות עיקשת לדרישותיו, ללא יכולת לשנות את ההחלטה שהתקבלה – הוא קיבל את הכרעת הדין, למרות התסכול, האכזבה והידיעה שההחלטה שהתקבלה יכולה לפגוע בביטחון המדינה, ולא פעל בניגוד לכך בדרכים לא דמוקרטיות.

מחקרים רבים שבחנו את מערכת היחסים שבין הצבא לחברה האזרחית בישראל הצביעו על מתח תמידי בין שני הגופים הללו ועל הניסיון, בעיקר של הגורמים הצבאיים, להגביר את השפעתם על הסקטור האזרחי ולהשיג השפעה ודומיננטיות רבה יותר על משאבים ויכולות (אורן, 2009; אורן ורגב, 2008; בן מאיר, 1987; ברק ושפר, 2008; פלדמן, 2003; פרז ורוזנבלום, 2007). יש אף חוקרים הטוענים שיש "מיליטריזציה" של החברה בישראל שבאה לידי ביטוי גם מבחינה ערכית, כלומר תרבותית וקוגניטיבית-חברתית (קימרלינג, 1993).

כפי שטען אורי בן אליעזר (1995: 287): "הצבא הועמד במרכזה של התודעה הקולקטיבית. הוא הפך, למעשה, להתגלמותה של האומה, לביטוי של הטוב והנעלה שבה. כמובן שדרישותיו השונות לגידול, לשיפור טכני, להתחמשות, להגברת רווחת חייליו וקציניו ולהגדלת זכויות היתר שלהם מולאו כמעט תמיד". או כפי שהגדיר זאת עמוס פרלמוטר (Perlmutter, 1968: 416): "צה"ל הפך להיות מזוהה עם ביטחון לאומי". עמירם אורן וקובי מיכאל (2013: 22-23) הסבירו שאחד המאפיינים המרכזיים של יחסי צבא וחברה בישראל הוא "בולטות הדרג הצבאי

והשפעתו על קבלת ההחלטות של הדרג המדיני", ואף טענו שבולטות זו תחילתה כבר מראשית שנות ה־50.

מסקנה נוספת העולה מן המאמר היא שלא רק שלצה"ל לא הייתה דומיננטיות על פני גורמי החינוך השונים שלא חשו מחויבים לקבל את דרישותיו של הצבא, אלא, ואף יותר מכך, עקרון מנחה ביחסו של צה"ל לחינוך במדינה היה שצרכיו ודרישותיו בתחום החינוך אינם באים מרצון למיליטריזציה של החברה. מסקנה זו באה לידי ביטוי בצורה בולטת וברורה בכוונה להקים מגמות צבאיות בבתי ספר תיכוניים, כך שלבסוף הוקמה רק מגמה אחת וזאת אחרי שמנהל בית הספר "הריאלי" שוכנע לעשות זאת, ולאחר התחייבות צבאית שמגמה זו תהיה כפופה לתוכנית הלימודים הרגילה בבית הספר. בצה"ל אולי היו רוצים בכך, ואין ספק שמיליטריזציה של החברה הייתה מקלה מאוד בכל נקודות ההשקה שלו מול החברה האזרחית. ואולם לנוכח ההתנגדות הציבורית, ומתוך הבנה שהחברה האזרחית תתקשה לקבל דרישה זאת, הוחלט שלא לפעול כך.

מקורות

- אורן, ע. (2009). שטחים מגויסים: היווצרות ההגמוניה של צה"ל על מקרקעי המדינה ועל מרחביה בשנותיה הראשונות 1948-1956. מדף.
- אורן, ע. ומיכאל, ק. (2013). הפיקוח האזרחי במבחן הממד הטריטוריאלי של הביטחון בישראל. האוניברסיטה העברית.
- אורן, ע. ורגב, ר. (2008). ארץ בחאקי: קרקע וביטחון בישראל. כרמל.
- בן אליעזר, א. (1995). דרך הכוונות: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956. דביר.
- בן דוד, י. (1953). אופייה של המלחמה החדשה ודרכי תכנון המדינה. מערכות, 78, 5-13.
- בן מאיר, י. (1987). קבלת החלטות בסוגיות הביטחון הלאומי: היבט ישראלי. הקיבוץ המאוחד.
- בר-גל, י. (1993). מולדת וגיאוגרפיה במאה שנות חינוך ציוני. עם עובד.
- ברק, א. ושפר, ג. (2008). הרשת הביטחונית בישראל והשפעתה – גישה תיאורטית ואנליטית חדשה. בתוך ג. שפר וא. ברק וע. אורן (עורכים), צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל (עמ" 16-44). כרמל.
- דין, ד. (1977). כן, אנחנו נוער! : ספר תולדות הגדנ"ע. משהב"ט.
- משרד החינוך והתרבות. (1969). הפיקוח על החנוך הגופני והגדנ"ע בחנוך העל יסודי.
- נאמן, י. (1952). צ.ה.ל והחינוך התיכוני. מערכות, 75, 43-50.
- נאמני, א. (2020). הפנימיות הצבאיות לפיקוד בראשית המדינה: מסלול ניעות או מנגנון שעתוק? מגמות, נה (2) 51-66.
- סבירסקי, ש. (2007). חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים. ברירות.
- פרז, א. ורוזנבלום, א. (1990). כרוניקה של הגמוניה תכנונית: המעמד של מערכת הביטחון בהליכי התכנון בראי המאבק הסביבתי להצלת חוף עתלית מחקרי משפט, 23(2), 371-431.
- פריד, י. וביגר, ג. (2021). התכנון הצבאי הגיאופיסי של התעשייה האזרחית והתשתיות הקריטיות בישראל והמעורבות ביישומן בשנות החמישים. חברה, צבא וביטחון לאומי, 1, 81-102.
- צמרת, צ. (1997). עלי גשר צר: החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות. אוני"ב בן גוריון.
- קימרינג, ב. (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. תיאוריה וביקורת, 4, 123-140.
- רייכל, נ. (2008). סיפורה של מערכת החינוך הישראלית. מאגנס.
- תדמור-שמעוני, ט. (2010). שיעור מולדת: חינוך לאומי וכינון המדינה 1954-1966. אוני"ב בן גוריון.

Beckley, M. (2010). Economic Development and Military Effectiveness. *Journal of Strategic Studies*, 33(1), 43-79.

Biddle, S. (2004). *Military Power: Explaining Victory and Defeat in Modern Battle*. Princeton: Princeton University Press.

- Biddle, S. & Long, S. (2004). Democracy and Military Effectiveness: A Deeper Look. *Journal of Conflict Resolution*, 48(4), 525–546.
- Bruneau, T.C., Matei, F.C. & Sakoda, S. (2009). National Security Councils: Their Potential Functions in Democratic Civil-Military Relations. *Defense & Security Analysis*, 25(3), 255-269.
- Coulombis, T.A. & Wolfe, J.H. (1982). *Introduction to International Relations: Power and Justice*. 2nd Ed. Englewood: Prentice Hall.
- Gow, J. (2009). The United Kingdom National Security Strategy: The Need for New Bearings in Security Policy. *The Political Quarterly*, 80(1), 126-133.
- Jablonsky, J. (1997). National Power. *Parameters*, 27(1), 34-38.
- Knorr, K. (1956) *The War Potential of Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- McDonald, M. (2002). Human Security and the Construction of Security. *Global Society*, 16(3), 277-295.
- Michael, K. (2009). Who Really Dictates What an Existential Threat Is? The Israeli Experience. *Journal of Strategic Studies*, 32(5), 687-713.
- Morgenthau, H.J. (1973). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* 5th Revised Ed. New York: Knopf.
- Perlmutter, A. (1968). The Institutionalization of Civil-Military Relations in Israel: The Ben Gurion Legacy and Its Challengers (1953-1967). *Middle East Journal*, 22(4), 415-432.
- Rapp, W.E. (2015). Civil-Military Relations: The Role of Military Leaders in Strategy Making. *Parameters*, 45(3), 13-26.
- Reiter, D. & Stam, A.C. (1998). Democracy and battlefield military effectiveness. *Journal of Conflict Resolution*, 42(3), 259-277.
- Rothschild, E. (1995). What Is Security? *Daedalus*, 124(3), 53-98.
- Rotte, R. & Schmidt, C.M. (2003). On the Production of Victory: Empirical Determinants of Battlefield Success in Modern War. *Defence and Peace Economics*, 14(3), 175–192.
- Sargent, C.B. (1971). National Cultural Characteristics and National Power. *Naval War College Review*, 23(5), 17- 23.
- Sarkesian, S.C., Williams, J.A. & Cimbala, S.J. (2008). *US National Security: Policymakers, Processes, and Politics*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Schultz, K. & Weingast, B. (2003). The democratic advantage: Institutional foundations of financial power in international competition. *International Organization*, 57(1), 3-42.
- Sheffer, G. & Barak, O (2003). *Israel's Security Network: A Theoretical and Comparative Perspective*. New York: Cambridge University Press.
- Tal, I. (2000). *National Security: The Israeli Experience*. London: Praeger.
- Tellis, A.J., Bially, J., Layne, C. & McPherson, M. (2000). *Measuring National Power in the Postindustrial Age*. Santa Monica: Rand.

השתקפויות של החברה בישראל בפקודות המנהיג הצבאי: ניתוח מקרה הרמטכ"ל

ע"צ ד"ר שני אלמוג

רמ"ד מחקר ותורה, בית הספר לפיתוח מנהיגות (ביסל"ם)

תקציר

צה"ל הוא שדה חברתי מרכזי בחברה בישראל, והרמטכ"ל כמפקד העליון של הצבא ממלא תפקיד סמלי חשוב בהקשר זה. המאמר מציג ממצאי מחקר שבחן את האופן שבו התמורות החברתיות שחלו בחברה בישראל מיום הקמת צה"ל, באות לידי ביטוי בדברי הרמטכ"ל. ממצאי המחקר מגלים ארבע תמות מרכזיות שדרכן אפשר להבחין בתנועה החברתית-ערכית שחלה בחברה בישראל במהלך הזמן. ראשית, האינטראקציה המנהיגותית בין הרמטכ"ל לפקודיו התעצבה עם השנים באופן שונה, בדרך שהמנהיג מתחייב לדברים מסוימים מול פקודיו, ולא רק דורש. שנית, נמצא שעם הזמן השיח שמתקיים על האויב התמתן בעוצמותיו. שלישית, במהלך השנים התרחבה ההתייחסות של הרמטכ"ל לנופלים מקרב כוחותינו. רביעית, במהלך השנים התפתח נרטיב של ביקורת עצמית של הארגון הצבאי כלפי עצמו, והרמטכ"ל עצמו מהדהד זאת בדבריו. הטענה המרכזית במאמר היא שתמות אלה משקפות מגמות של שינויים תפיסתיים וערכיים בחברה בישראל, ולכן ניתוח דברי הרמטכ"ל יכול להניב הבנות הן לגבי המנהיגות הצבאית הבכירה, והן ביחס לחברה בישראל.

מילות מפתח: מנהיגות צבאית, צבא העם, חברה קולקטיביסטית, חברה אינדווידואליסטית

Social Reflections of the Israeli Society in the Commands of the Army Leader: The Case of the IDF Commander in Chief

Abstract

The IDF is a central social arena in Israeli society, and the Commander in Chief of the IDF, as the senior leader, plays an important symbolic role in this context. This article presents findings of a study that examined the influence of social changes that have taken place in society in Israel since the establishment of the IDF, as reflected in the words of the Commander in Chief. The findings reveal four main themes through which the social trends that have taken place over time can be discerned. First, the leadership interaction between the leader and his subordinates is shaped differently over time so that the leader also commits to certain things rather than simply sets demands. Second, the discourse on the enemy moderates over time. Third, the

leader's attitude towards the painful losses from our forces is prominent. Fourth, over the years a narrative of self-criticism of the IDF towards itself has begun to develop, and one of its bearers is the Commander in Chief. The main argument in the article is that these themes reflect social changes in Israel and therefore there is value in analyzing the words of the IDF's senior leader as it can yield understandings regarding senior military leadership as well as the society in Israel.

מבוא

מה גורם לחייל להסתער על האויב ברגע האמת, בניגוד לאינסטינקט הטבעי והאנושי של הימנעות מסכנה? בניסיון למצוא מענה לשאלה שחוזרת על עצמה שוב ושוב, אנו מוצאים שהאופן שבו הפקודים תופסים את המפקד הוא גורם קריטי (גל, 1999). בהתאם, הצבא כמוסד עוסק באופן שוטף ואינטנסיבי במנהיגות מפקדיו.

המנהיג הצבאי משקף הצטלבות של זהויות (אישית, חברתית, תעסוקתית). הוא נדרש, בין היתר, לשמש דוגמה אישית, להפגין מנהיגות ולהתוות את הדרך הערכית והמקצועית. אחת הפרקטיקות למימוש המנהיגות בקרב מפקדים בכירים היא ניסוח בכתב של תפיסותיהם, אשר מבוססות על ניסיונם הפיקודי העשיר וארוך השנים. יש כתיבה ענפה של מפקדים בכירים על מנהיגות, שמיועדת לקהלים שונים – בין שמדובר בפקודים, מפקדי משנה, ולעיתים אף החברה הישראלית, וזאת משום שהצבא הוא צבא העם וגורלו שזור בזה של החברה בישראל. לכתיבה זו רובד שיש בו כדי לשקף את ההקשר, כלומר המגמות הארגוניות, החברתיות והערכיות, של התקופה שבה המנהיג פועל, וגם מגמות אלה מקבלות ביטוי במסרים הגלויים והמרומזים של המנהיג.

במהלך השנים חלו תמורות רבות במאפייני החברה בישראל: מחברה קולקטיביסטית, שנמצאת תחת תחושת איום קיומי, נעשתה החברה בישראל למשוסעת, בעלת ערכים ונרטיבים ניאורליברליים ואינדיווידואליסטים. בהתאם לכך, התעצב השירות בצה"ל באופן אחר וקיבל משמעות שונה. אם בעבר היה הגיוס חובת תרומה למדינה, היום הקונצנזוס סביב הגיוס לצה"ל הולך ומתערער. יתרה מכך, השירות בצה"ל נתפס מקפצה ומרחב שבו יכול המשרת לצבור הון שישמש אותו לאחר השחרור ולא רק כחובה אזרחית (לוי, 2003).

מתוך נקודת מוצא שמנהיגות היא אינטראקציה בין מנהיגים למונהגים, אשר מתקיימת בתוך הקשר מסוים, מאמר זה יחקור את יחסי הגומלין הללו שבין מנהיג, מונהגים והקשר. זאת, בדגש על האופן שבו המנהיגות בצה"ל שינתה את פניה במשך הזמן, במקביל ומשום השינויים שחלו בחברה בישראל. שאלת המחקר עוסקת בניתוח השיח החברתי במהלך שנות קיומה של ישראל וצה"ל, המשתקף דרך דמותו של המנהיג הבכיר ביותר במוסד הצבאי – הרמטכ"ל.

שיטת המחקר תהיה ניתוח טקסטים משמעותיים שכתבו דמויות פיקודיות בכירות ובולטות בהזדמנויות שונות. לנוכח העושר הרב שקיים בטקסטים אישיים שנכתבו בנושאי מנהיגות, והשוניות הרבה במטרתם ובסגנונם, הוחלט לצורך מחקר זה לנתח טקסט אחד שנכתב במהלך

השנים: פקודת היום של הרמטכ"ל הנכנס. המדובר במסמך שכל רמטכ"ל מפרסם ביום כניסתו לתפקיד. זהו למעשה "הקול הראשון" שהמפקד משמיע כרמטכ"ל, והוא נועד לסמן את כניסתו לתפקיד ואת תחילת כהונתו כמנהיג הבכיר בצה"ל. פקודת היום פונה באופן פורמלי לכלל המשרתים בצה"ל; באופן בלתי פורמלי, המסמך פונה לקהלים רחבים יותר בחברה. הרקע התיאורטי במאמר בנוי משני חלקים. החלק הראשון יביא בקצרה את ההקשר החברתי-הישראלי שבו פועלים צה"ל והרמטכ"ל. הקשר זה הוא חשוב כדי לתת פרשנות לשיח המשתקף בדבריו של הרמטכ"ל. החלק השני יעסוק במנהיגות ובתוך כך בהתפתחות של מודלי מנהיגות שונים, ומנהיגות בהקשרה הצבאי. לאחר מכן יובאו הממצאים ובעיקר ארבע תמות שעלו מתוך ניתוח פקודות היום.

רקע תיאורטי

הקונטקסט החברתי-ישראלי

העיסוק הביטחוני בישראל היה מרכזי מאז ומתמיד, ובהתאם לכך הצבא היה ועודנו אחד מהמוסדות המרכזיים בחיי המדינה. צה"ל הוא גורם מרכזי בעיצוב הצורה הנכונה כביכול של "גבריות", "ישראליות" ו"אזרחות טובה" (ישראלי ורוסמן-סטולמן, 2014). השירות בצה"ל הוא סמל חשוב בלאומיות הישראלית, וצה"ל וחייליו הם סמל ומקור לגאווה לאומית בחברה בישראל ובעולם.

בכל זאת, יש סדקים בקונצנזוס החברתי בנוגע לצה"ל. קריאת תיגר אולי ראשונה על האתוס הצבאי המלכד נקראה לאחר מלחמת יום הכיפורים ב-1973, כאשר עלה ספק בנוגע לחינוכותה, והמגמה אף המשיכה לצבור תאוצה במהלך מלחמת לבנון הראשונה. סמל "מגש הכסף" שמציג את הקורבנות כמחיר הכרחי שעל החברה הישראלית לשלם לצורך הישרדותה של ישראל, נשחק. לראשונה, הביעה החברה בישראל נכונות לבחון את הצבא במשקפיים ביקורתיות (שם).

עד שנות ה-80 של המאה ה-20 גברים בני המעמד הבינוני-אשכנזי-חילוני צברו הון סמלי בצורת לגיטימציה ודומיננטיות חברתית, בתמורה להקרבתם בשירות הצבאי. לוי (2007) מנסח זאת בתור המשוואה הרפובליקנית שאפשרה לישראל לקיים מדיניות לוחמנית במשך זמן בצורה די אוטונומית. ברם, מעמדו של הצבא נחלש והחברה בישראל הפכה לחברת שוק ובכך הופרה המשוואה. קבוצות מובילות בחברה החלו להתרחק מן השירות הצבאי, ואף העלו דרישות להגדלת הפיקוח על הצבא ועל המדינה והגבילו בכך את יכולת המדינה לנהל מדיניות צבאית אוטונומית.

בהמשכו של התהליך, הורים לחיילים וחיילות החלו להיות מעורבים בתחקור ובטיפול בתאונות אימונים ותאונות מבצעיות. הורים שכולים החלו לפעול בגלוי נגד פעולות הצבא, ובדרך זאת שברו את ההיררכיה של השכול כנמצא מעל הפוליטיקה, ועשו בו דווקא שימוש

למטרות פוליטיות (לוי, 2003). לדוגמה אסון "צאלים ב" בנובמבר 1992 זכה לסיקור תקשורתי נרחב, וההורים חדרו לטריטוריה שהייתה לא לגיטימית בזמנו. זעמם וכאבם של ההורים השכולים הוביל לדיון ציבורי פתוח על אודות נהלי אישור של פעולות מבצעיות, בקרה על בטיחות באימונים, נהלי תחקיר בצבא ואף שקיפות בתהליכי קידום של קצינים שהיו מעורבים בתאונות (שם). הפעילות המבצעית של ביטחון שוטף, יחד עם ריבוי תאונות אימונים ותאונות מבצעיות (למשל, אסון צאלים א' ב-1990, אסון צאלים ב', רולטת הרשת ואסון הכבל ב-1992, אסון המסוקים ואסון השייטת ב-1997) חיזקו תחושות של חוסר אמון במערכת הצבאית וביכולתה לשמור על הבנים (ישראלי ורוסמן-סטולמן, 2014). כמו כן, האמון הציבורי ביכולת הצבא למנוע תאונות ולטפל באופן פנים ארגוני באחראים למחדלים התערער.

באותם ימים החלה התקשורת לסקר לוויית חיילים ולתעד משפחות שכולות ומשפחות חיילים שנפצעו בקרב, בבתי חולים ובבתיהם הפרטיים. אלה שמו במרכז את הפרט, יחד עם כאבו ורגשותיו. במקביל לכך החלו להישמע גם דברי ביקורת בעקבות שיח ציבורי שהתפתח לאחר שצולמו חיילים בעודם בוכים בהלוויות חבריהם. כדוגמה, אורי לוברני ששימש מתאם פעולות הממשלה בלבנון, צוטט כאומר: "צילומי חיילי צה"ל בוכים הם חגיגה בטהרן ובדמשק". החיילים נדרשו לא להביע רגש מופרז כיוון שגבורה וגבריות הם "המוצר" שהם מציעים לחברה הישראלית (Hochschild, 1979). הדיון הציבורי בדבר הלגיטימיות של בכי חיילים בלוויות חבריהם, סימן תחילה של מתן לגיטימציה – או לפחות דיון על מתן לגיטימציה – לכאב פרטי ולא רק כאב קולקטיבי, כחלק מעליתם של ערכים אינדיווידואליסטים בחברה בישראל.

לא רק רגשות של כאב ועצב של חיילים קיבלו במה נרחבת יותר, אלא שגם פחד הפך לרגש לגיטימי בציבור בישראל. אם בתקופת מלחמת המפרץ ב-1991 ראש עיריית תל-אביב, שלמה להט, כינה את התושבים שבחרו לעזוב את העיר בשם "עריקים", החל מהמחצית השנייה של שנות ה-90 כבר היה מקום לביטוי של רגשות חרדה ופחד בציבור הישראלי. המוטיב הצינוני של עמידה זקופה ומסירות נפש עבר לרקע, ובמקומו החלו אמצעי התקשורת להתמקד בחרדות, בפחדים ובמצוקות נוכח אירועי חירום ביטחוניים במדינה (אלמוג, 2004).

במקביל, בתהליך שהחל בשנות ה-80 ונמשך אל שנות ה-90 החלה החברה בישראל לאבד מלכידותה כחברה אחת, ולהתארגן בצורה של "שבטים" או קהילות. חלקים מסוימים בחברה אימצו ערכים פוסט-לאומיים, חילוניים, אינדיווידואליסטים, דמוקרטיים ואוניברסליים, בעוד חלקים אחרים דווקא חזרו לערכים ניאורלאומיים, מקומיים, פרטיקולריים (לוי, 2003).

ההתארגנות החדשה והמפוצלת ערערה את הזהות הלאומית, ולכן גם את מקומו של צה"ל. בתקופה זו הגיעה הביקורת בכלי התקשורת כלפי צה"ל ומפקדיו לשיא חדש. ואולם בשעה שהסיקור של המפקדים הבכירים היה לרוב ביקורתי, זכה החייל "הפשוט" לסיקור אוהד

(ישראלי ורוסמן-סטולמן, 2014). באותה עת, ועם כניסתם של ערוצים מסחריים לשוק התקשורת, נכנסה כרמלה מנשה למעגל המצומצם של כתבים לענייני ביטחון ועיצבה את התפקיד באופן שונה מעמיתיה. מנשה התייחסה לתחום הסיקור הצבאי כאל כל תחום מסוקר אחר, והתמקדה לכן בסיפורו של החייל "הפשוט" והתמודדותו מול עוולות המערכת הצבאית. בעשור הראשון של המאה ה-21 חלו אירועים משמעותיים נוספים בזירה המדינית, כגון כישלון ועידת הפסגה בקמפ דייוויד והאנתפאדה השנייה, שקטעו את הלך הרוח החיובי של "מזרח תיכון חדש", ובהמשך גם הנסיגה מרצועת עזה ("ההתנתקות") ומתקפות הטילים על אזור עוטף עזה, מלחמת לבנון השנייה (2006) ומבצע "עופרת יצוקה" (2008). אירועים אלה עיצבו נרטיב שישראל נועדה להיות מדינה שחיה בסכסוך, אין אפשרות אמיתית לשלום וכל שנותר הוא להכיל את הסכסוך וללמוד איך לחיות לצידו (שם).

המעבר של החברה בישראל מחברה קולקטיביסטית לחברה אינדיבידואליסטית המשיך בשני העשורים האחרונים, במקביל להפיכתה של החברה בישראל לחברת שוק (שם; Levy, 2010). מגמות אלה קידמו את כניסתם הבוטה והגלויה יותר של שיקולים כלכליים לזירה הצבאית, והשפיעו למשל על שינוי מודל הקבע בצה"ל והשיח ציבורי על אודות המחיר הכלכלי של אירועי לחימה (ספראי, 2019; פרנקל, 2019).

נקודה נוספת שמשפיעה על ההקשר שבו צה"ל פועל היא כי בשונה משנותיה הראשונות של ישראל, כיום ההורים בוגרי שירות צבאי בעצמם, והצבא אינו נתפס בהכרח כמוסד מעורר כבוד ויראה. ההורים מכירים את המוסד הצבאי מבפנים, ומערערים בכוונותיו וביכולותיו (סופר, קסן ושוחט, 1992). הם מפקפקים ביכולתו של הילד להתמודד, וביכולת המפקדים להפנות את הקשב הנדרש ולבצע את ההתאמות הנדרשות בעיניהם לילד-החייל. גם ברמה החברתית חיילי החובה נתפסים כסקטור חברתי שזקוק להגנה בסיסית על זכויותיו. כך למשל בשנים האחרונות, ובעיקר לאחר המחאה החברתית ב-2011, החל להתפתח שיח ציבורי על דמי הקיום של חיילי החובה (אבידר, 2019).

מנהיגות: מודלים מרכזיים בהקשר הצבאי

כל אירוע בארגון, ובוודאי אירוע של חילופי המפקד העליון, מגלם את האפשרות להשתמש בסמלים, בסמאות ובארכיטיפים של הארגון. אלה יחד נועדו להעביר מסר בנוגע למחשבות, התחושות והעשייה המצופים מהמשרתים, כדי שישלימו את תהליך הסוציאליזציה לארגון (קונדה, 2000). תהליך הסוציאליזציה הוא במהותו הסתגלות לאורח החיים בצבא, יצירת חיבור למטרות צה"ל והגדלת הלכידות ביחידה. עם התקדמות תהליך הסוציאליזציה יהפוך הנער המתגייס לחייל ראוי אשר מאמץ את התפקיד שיועד לו (גופמן, 1961; גופמן, 1980). תפקידו של המפקד קריטי בעת הקרב ואחריו, אך מתחיל הרבה לפני הקרב עצמו. המנהיגות היא שיכולה לגרום לפקודים להאמין בצדקת ובחשיבות מעשיהם, לבנות את המורל ואת

הלכידות בקרב הפקודים, ואת הביטחון שלהם כלוחמים (גל, 1999). עם הכניסה לארגון הצבאי, החיילים מתנתקים במידה מסוימת מהבית והמשפחה ורשת התמיכה החדשה היא זו המורכבת מחברי היחידה שהופכים ל"אחים" ומהמפקד אשר הופך ל"אב". לדוגמה, הראל (2013) מביא ציטוט מתוך שיחה של מ"כ עם טירונים חדשים: "תסתכלו אחד על השני. אלה האנשים שתהיו איתם לפחות שנה, כל המסלול. כשיירו עליכם בקרב, זה מי שיגן עליכם. אלה האחים שלכם" (עמ' 17). כל מפקד באשר הוא מגלם את התפקיד הזה כחלק מתפקידו המנהיגותי, אולם למפקד העליון של הצבא – הרמטכ"ל – תפקיד חשוב במיוחד בהתוויית הדרך וסימון האתגרים המרכזיים לאורכה, רתימת הפקודים ויציקת משמעות בעשייה הקשה והמורכבת.

חיילות מקושרת פעמים רבות לגבריות. זוהי חיילות/גבריות שמאופיינת בקשיחות, באיפוק רגשי ובאומץ לב (ששון לוי, 2006). גבריות, לעומת נשיות, נתפסת כדבר שאינו מבטל ומתגבש באופן טבעי אלא שיש לעבוד למענו ולהרוויח אותו (Gilmore, 1990). ביחידות לוחמות הרוב המוחלט הוא רוב גברי. התרבות, השפה וההתנהלות הן גבריות (ששון לוי, 2006). המפקדים במערכת הצבאית, והרמטכ"ל כמובן, הם סמנים מרכזיים של גבריות וחיילות ראויה כמו גם מנהיגות ראויה. מרגע שהוגדרה "הגבריות" הצבאית, המפקדים בארגון פועלים לשמר ולחזק אותה בקרב פקודיהם דרך שלל פרקטיקות רשמיות ובלתי רשמיות.

במקביל לשינויים שחלו בעשורים האחרונים בחברה בישראל, ראוי להתייחס לשינויים בתפיסות ובפרקטיקות של גבריות שחלקן אף מקבלות אישור חברתי, והשפעתן זולגת למעוז הגבריות הצה"לי. במשך השנים התרחק החייל בתפיסותיו התרבותיות מהערכים הציוניים המסורתיים, ואימץ תפיסות ליברליות וערכים פוסט-מודרניסטיים (Cohen, 1997). אלמוג (1997) טוען כי הסטריאוטיפ הישראלי החיובי של הצבר הגברי הפך עם הזמן לסטריאוטיפ נלעג (בעל הכרס, שעיר, שוביניסט) ולעומתו עלתה דמותו של הגבר הפוסט-צבר. אפשר לזהות כי מתפתח סגנון חדש של גבריות שמאופיינת ברגישות, בוורבליות ובמודעות עצמית, ובתוך כך בהרחבת אוצר המילים ובעיצובו, שבאמצעותו ה"עצמי" מבין את עצמו (אילוז, 2008; נרדי ונרדי, 1991). מכל אלה יחד נוצרת התעוררות של "גבריות חדשה".

כל אלה משפיעים על סט הציפיות של החייל ממפקדיו, עם הגיוס השירות הצבאי ובמהלכו, ועל היחסים של המנהיג ומונהגיו. בהתאם, מודלי המנהיגות הקלסיים של המנהיג ההרואי והמנהיג הכריזמטי, ולפיהם המנהיג הוא הציר המרכזי והמחולל של תנועה חדכוונית של השפעה ממנו כלפי המונהגים, מאבדים במידת מה מכוחם. בכל זאת, בתנאים של קרב או לחימה אשר מהווים את ייעודו המרכזי של צה"ל, מנהיגות המפקד יכולה לחרוץ את תוצאות העימות (גל, 1999).

השינויים התרבותיים והחברתיים שקורים בעולם העבודה שהפך עתיר ידע וטכנולוגיות משפיעים גם על צה"ל, ולאורם תפקידם של המנהיגים משתנה (Bennis, 1999). השינויים הללו

כופים במידה מסוימת על ארגונים ללמוד דרכי פעולה חדשות, לפתח אסטרטגיות מותאמות ואף להבהיר לעצמם את סולם הערכים שלהם (חפץ ולוריא, 2000). תפקידם של מנהיגים הוא לסייע לאנשיהם במלאכת ההסתגלות המתמדת למציאות הדינמית. בהתאם לכך, נדרשות יכולות מנהיגותיות "חדשות" מצידו של המנהיג. למשל, חפץ ולוריא (שם) טוענים שמנהיגים בעת הנוכחית נדרשים לנהוג בפרקטיקה של הקשבה ממוקדת, ולקלוט את קולות המנהיגות מן השטח (כלומר במידה מסוימת לחלוק את המנהיגות), אך במקביל לתפוס תפקיד מנהיגותי מהותי. בדומה לכך, בניס (1999) טוען שמהות תפקידם של מנהיגים בעת הנוכחית להצמיח כישרונות מתוך הארגון, ולסייע לחיבור של עובדי הארגון לחזון ארגוני בהיר ומשכנע.

אחד מתפקידיו המובהקים ביותר של המנהיג בעת הזו הוא לייצר משמעות עבור העובדים בארגון (Weick, 1995). תפקידו לטעת ביטחון במונהיגו, לגרום להם לנוע בכיוון הרצוי לו ולסייע להם להבין היכן הם רוצים להיות. משום שהמציאות נעשית מורכבת ודינמית יותר, ועולם העבודה הופך להיות פחות יציב וצה"ל גם כן מושפע מכך, עבודתו של המנהיג כמייצר משמעות הופכת למרכזית אף יותר. במצב זה, לכל אקט של המנהיג יש מסר בעל משמעות, הנקלט על-ידי המונהגים (אלטמן, 1993). כך, כל פעולה שלו והאופן שבו הוא מגיב לאירועים הם, מבחינת אנשי הארגון הצופים בו, דוגמאות מייצגות של אמונותיו, ערכיו ושאיפותיו.

ספרות שעוסקת בפסיכולוגיה של מונהגים, טוענת שמונהגים "מייצרים" לעצמם מנהיג בתהליכים של השלכה והעברה (פופר, 2012). למשל נמצא שתאורים רבים של מנהיגים כוללים התייחסות כזו או אחרת לביטוי "אבא". במובן זה המנהיגות היא סוג של היקש. כלומר המנהיג, כל מנהיג שלא יהיה, מספק מענה הן לחרדה המודעת והלא מודעת של המונהגים, והן מענה אינפורמטיבי לתהליכים של סיבתיות, עקביות וכדומה (שם). המנהיג אם כן נותן משמעות והקשר לפעולות של המונהגים, ולתפקידם במערכת.

על אף היותה של מנהיגות תופעה עתיקת יומין, היא ממשיכה להתפתח ולהשתנות. במהלך ההיסטוריה חלו התפתחויות מהותיות במודלים תיאורטיים שנועדו לבאר את תופעת המנהיגות. למשל מודל המנהיגות ההרואית ולפיו המנהיג הוא כליכול איבד מכוחו בשנים האחרונות, ומודלים מתקדמים יותר עוסקים במנהיגות מעצבת, מנהיגות הסתגלותית, מנהיגות מבוזרת או משותפת ומנהיגות אותנטית.

מודל המנהיגות האותנטית שומר על מרכזיותו בעולם חקר המנהיגות. למודל מספר זרמים מרכזיים אך ככלל, מדובר בתשתית למודלים רבים הקיימים בתיאורטיות עדכניות של מנהיגות (Avoio & Gardner, 2005). שמיר ועילם-שמיר (Shamir & Eilam-Shamir, 2005) טוענים שיש חשיבות רבה לסיפור החיים של המנהיג בפיתוח המנהיגות האותנטית שלו. דרך סיפור החיים יכול המנהיג לייצר מערכת של משמעויות, שדרכה הוא מפרש את המציאות ומייחס לה משמעות אותנטית ואישית. האותנטיות כוללת חיבור עמוק לערכים פנימיים של

האדם ולהכוונה שלהם את הפעולות כלפי העולם, ובה בעת יש חשיבות רבה לנרטיב האישי בתפיסת העצמי של המנהיג.

אישיותו של הרמטכ"ל משוקעת בארגון הצבאי, ובו בזמן הארגון הצבאי מעוצב בדמותו. הרמטכ"ל "גדל" בארגון הצבאי מהיותו נער בן 18, על שלל המסורות והערכים הארגוניים, כך שהוא מייצג למעשה את ההביטוס הארגוני. הרמטכ"ל מחויב למעמד ולזהות התפקידית, ובמקביל מחזיק באישיות נפרדת, גם אם נמצאת באינטראקציה, מהתפקיד. לנוכח זאת שפקודת היום היא אבן דרך סמלית חשובה בכניסה לתפקיד הרמטכ"ל, סביר כי כתיבתה מערבת תהליך רפלקטיבי שמגדיל את המודעות של האדם לעצמי האותנטי (Erickson, 1995). זאת עוד יותר בעת הנוכחית שבה אותנטיות היא ערך בולט בחברה המודרנית, ודרכו האדם מכיר את עצמו.

שאלת המחקר ושיטה

שאלת המחקר תבחן את האופן שבו המנהיג עוסק במנהיגותו לנוכח השינויים ההקשריים שחלו במהלך השנים. ההשערה היא שבתחילת דרכו של צה"ל התאפיינה המנהיגות במרחק פיקודי רב באופן יחסי. כיוון שלא צריך להכביר מילים היכן שהדברים מובנים מאליהם, המסרים יועברו בתכליתיות ובקצרות. לעומת זאת, כתיבה מן העת האחרונה תשמר אמנם מאפיינים של מרחק (מדובר במנהיגות בכירה), אולם תאופיין בחשיפה רבה יותר של תפיסות עולם אישיות, דוגמאות מן החיים הפרטיים, ואולי אף חשיפה של רגשות.

במסגרת המחקר נותחו 16 פקודות יום של רמטכ"ל צה"ל מהקמתו ועד היום. עיבוד הנתונים נערך בתהליך bottom-up בהתבסס על נקודת המוצא של גישת Strauss) Grounded Theory (& Corbin, 1990). באופן ספציפי, נערכו מספר שלבים בעבודת חילוץ התמות: קריאת הטקסט כולו; חלוקה ליחידות משמעות; סיכום התוכן של כל יחידה תוך היצמדות ככל האפשר למינוחים שבהם עושה האינפורמנט שימוש; גיבוש רעיון של משמעות כל יחידה מול שאלת המחקר; קיבוץ תמות מכלל האינפורמנטים לכדי הכללה של תמה; ובסוף התהליך, בניית תמונה כוללת שעיקרה מציאת השילוב בין תמות בולטות (Giorgi, 1975).

ממצאים

הניתוח במחקר הנוכחי התמקד בניתוח תוכן של פקודות היום. יש לציין כי בהיבט הניתוח הצורני של הפקודות נמצא שאורך הפקודות הלך וגדל עם השנים. פקודת היום של הרמטכ"ל הראשון, יעקב דורי, שהתמנה לתפקידו ביוני 1948 מונה 161 מילים. זאת בשעה שפקודת היום של הרמטכ"ל הנוכחי, אביב כוכבי, אורכה 422 מילים. העקומה אינה לינארית לחלוטין, אולם המגמה בעלת כיוון ברור של גידול, ואולי רומזת לצורך הגובר של הרמטכ"ל "להסביר" כחלק מפרקטיקה של רתימה של נמעני הפקודה לטובת המטרה.

להלן יפורט ניתוח של הפקודות בהתאם לארבע תמות עיקריות שעלו, ובהן ניכר שינוי בשיח לאורך הזמן:

1. האינטראקציה המנהיגותית – מה המנהיג דורש ומה הוא עצמו מספק;
2. ההתייחסות לאויב;
3. ההתייחסות לנופלים;
4. ביקורת עצמית של הארגון הצבאי.

האינטראקציה המנהיגותית – יחסי תן-קח

במהלך השנים חל שינוי באופן שבו הרמטכ"ל⁴⁶ פונה לפקודיו. בתחילת הדרך הרמטכ"ל דורש מפקודיו להתחייב לצה"ל, לתרום את תרומתם, להקריב מעצמם ולשאת בעול. לעומת זאת, במשך השנים הרמטכ"ל אמנם ממשיך להדגיש את ההכרח בשירות הצבאי, אך גם הוא מתחייב בפני פקודיו בנושאים מסוימים. להלן:

רא"ל יגאל ידין (1949): "בהרגשת האחריות הגדולה שהוטלה עלי, הנני פונה אליכם להגביר מאמצים⁴⁷ להשגת התעודה ולמילוי התפקידים הגדולים והעצומים המוטלים עלינו כיום".

רא"ל מרדכי מקלף (1952): "היום אני בא אליכם בתביעות – להגביר את מאמצים ואת שיתופכם בנשיאה בעול".

לעומת זאת, להלן שתי דוגמאות של האופן שבו פונה הרמטכ"ל לפקודיו שלא ניתן לאתר בפקודות יום מוקדמות יותר:

רא"ל משה יעלון (2002): "ולכם חיילי המילואים אומר: העוצמה אותה הפגנתם בהתייצבותכם ובלחימתכם מהווה עבורנו מופת. אעשה ככל המתחייב להפעילכם באופן הראוי ביותר".

רא"ל אביב כוכבי (2019): "משקיבלתי עלי את האחריות להובלת הצבא, אני מתחייב ליחד את כל מרצי, בגישה ביקורתית ותובענית, לחיזוק קיר המגן [...] כמו כל חייל במעמד השבועה התחייבתי גם אני, להקדיש את כל מאמציי להגנת המולדת! כעת, כראש המטה הכללי, כשלנגד עיניי הביטחון הלאומי וטובת המדינה, אני נשבע מחדש. המלאכה מרובה, אני בטוח בכם, בהצלחה לכולנו".

מדבריו של הרמטכ"ל כוכבי עולה שהוא מייצר מעין הקבלה בינו ובין המשרתים, ומצמצם את המרחק הפיקודי. גם הוא – כמו כל חייל – מתחייב במעמד השבועה. במקביל, הוא מדגיש כי "המלאכה מרובה". אם כן, הדרישה למאמץ ולהקרבה עודנה נוכחת, אך יחסי הכוח בין מפקד המטה הכללי לפקודיו בכל זאת הופכים למעט יותר סימטריים משהיו בתחילת הדרך. בתקופות מוקדמות יותר הרמטכ"ל בא בתביעות, שמקבלות תוקף ולגיטימציה על בסיס תחושת החובה והאחריות האזרחית שמוטלת על חיילי צה"ל. בהמשך הדרך, הרמטכ"ל ממשיך

⁴⁶ ההתייחסות בעבודה זו לרמטכ"ל היא כאל נושא בתפקיד, ולכן הכתיבה תתייחס לרמטכ"ל כאל רמטכ"ל ללא קשר לאדם המסוים שביצע את התפקיד במועד מסוים.

⁴⁷ כלל ההדגשות בפקודות היום הן של הכותבת.

אמנם להדגיש את הצורך וההכרח שבמאמץ, אולם השינוי המהותי הוא שהרמטכ"ל מציג התחייבות אישית, כזו או אחרת, כלפי המשרתים.

ההתייחסות לאויב

מניתוח הפקודות עולה נרטיב ולפיו עם ישראל חפץ בשלום, אך האויב סביב חפץ במלחמה ומבקש להשמידו. עם זאת ניכר שהנרטיב הזה הולך ומתרכך עם השנים, והשיח על האויב הופך פחות ופחות דרמטי וקיצוני.

להלן דוגמאות מפקודות היום המוקדמות:

רא"ל יעקב דורי (1948): "עם שבועתנו הנאמנה למדינתנו, נכריז ביום זה קבל עם, עולם ומלואו – כי נשבענו לא להניח נשקנו, לא לחסוך מעצמנו כל עמל ותלאה, לא להירתע מכל קרבן שיידרש, עד אם ימוגר האויב הזדוני ויושכן שלום עדי עד בארצנו-מולדתנו".

רא"ל יגאל ידן (1949): "מדינאי ארצות ערב ויועציהם מצחצחים חרבות לקראת הסיבוב השני".

רא"ל מרדכי מקלף (1952): "אויבינו מצחצחים חרבות, מנהיגים ומפקדיהם קוראים למלחמה. פני מדינתנו לשלום, אולם עלינו להאדיר את כוחנו, כי ככל אשר נהיה חזקים יותר ומוכנים יותר כך תרחק המלחמה משערינו".

רא"ל משה דיין (1953): "משימת הצבא בעת זו – הבטחת שלום הארץ וכוננות ליום הפקודה. יישובי הספר נושאים בנטל ההרס והרצח המבוצעים ע"י אויבנו תחת מסווה שביתת הנשק".

רא"ל צבי צור (1961): "האויב אשר סביבנו קולט נשק רב וחדש. יחידותיו עוברות ארגון מחדש וכוחותיו מתנכלים לתלמים אשר בספר ולמפרצים אשר בחופי הארץ. מנהיגיו רוקמים תקוות נקם ואמונה ב"סיבוב מכריע". בגיבוש כוחנו נמנע מלחמה והיה ותהיה, נכריע אנחנו – את מהלכה".

רא"ל יצחק רבין (1964): "מאז קום המדינה אנו רוצים בשלום – ואין אנו נענים. מצרים, סוריה ועיראק נמצאות בתהליך של חימוש והתעצמות, ומנהיגיהן ממשיכים בטיפוח שנאה ובהצהרות מלחמה. מן הראוי שנזכור, כי למרות הפילוג והפיצול השורר עתה בין מדינות האזור עדיין מאוחדות הן בנקודה אחת – חוסר השלמה עם עצם קיומה של מדינת ישראל".

רא"ל חיים בר-לב (1968): "למרות המפלה המוחצת אשר נחלו צבאות ערב גם השנה, עדיין לא נתפכחו מנהיגיהם מאשלייתם להכריע את ישראל בכוח החרב, ובעודם מלקקים את פצעיהם מדברים כבר על "סיבוב נוסף"... אנו, רצוננו בשלום ופנינו לשלום, אך עד אשר יבוא השלום – עלינו להיות מוכנים למלחמה".

לעומת זאת, בפקודות יום מאוחרות יותר מסתמן שינוי בשיח על האויב. הנרטיב שנבנה אינו של אויב אכזר צמא דם, אלא של "אויב". במוקד השיח נמצאת "המערכה" ולא האויב הזדוני.

אין בכך לומר שתפקידו של צה"ל בהגנה על מדינת ישראל הופך להיות משמעותי או מאתגר פחות, אלא שההתייחסות היא בעיקר למשימת הלחימה ופחות לאויב עצמו. לדוגמה: רא"ל משה יעלון (2002): "מדינת ישראל מתמודדת עם אחת המערכות הקשות והארוכות ביותר בתולדותיה, מערכה שנכפתה בעל כורחה. זוהי לחימה מרה ומתמשכת ומטרתה לפגוע ברוחנו ובאמונתנו בצדקת דרכנו. אויבנו מבקשים לנפץ את החזון למדינה יהודית דמוקרטית משגשגת".

רא"ל גדי איזנקוט (2015): "אנו נמצאים לאחר מערכה מורכבת ברצועה עזה, שהוכיחה לנו שוב כי המאבק על ביטחונה של מדינת ישראל לא תם".

רא"ל אביב כוכבי (2019): "עלינו להתכונן ללא הרף לאתגרי ההווה, באופן שמותאם לשדה הקרב הנוכחי, ובה בעת, לדעת להשתנות בהתאמה למאפייני הלחימה הנוכחיים ולאתגרי העתיד. במרכז השינוי יעמדו הקטלניות והרב-זרועיות. השילוב בין השניים יוביל להגדלת כושר הפגיעה באויב, ויהיה חלק ממשימתנו להעמדת צבא קטלני, יעיל וחדשני, השומר על ייעודו וייחודו".

ההתייחסות לנופלים

בקשר ישיר והפוך להתייחסות לאויב, אפשר לראות שהשיח על הקורבנות והמחירים שאנו משלמים התעצב אף הוא באופן אחר במשך הזמן. בתחילת הדרך היה זה שיח מצומצם בהיקפו על קורבנות הכרחיים. למעשה, רא"ל דורי (הרמטכ"ל הראשון) הוא היחיד שהתייחס לנושא עד לרמטכ"ל ה-17 (רא"ל משה יעלון) שהזכיר בפקודתו את הנופלים וסימן תחילתו של שיח מפורש על הנופלים.

רא"ל יעקב דורי (1948): "באחריות וברטט קדושה, נעמוד ביום זה להישבע שבועת אמונים למדינת ישראל, אשר קמה ונתכוננה בימי חלדנו, על קדושת דמם של רבבות מבני עמנו ועל כסופיהם של דורות עתיקי ימים – צמאי חופש, גאולה ופדות. נזכור ברגע זה את אלה מתוכנו אשר לא חסכו את חייהם היקרים והצעירים למען הותיר לנו ולבנינו אחרינו, חיי חופש ועצמאות במולדת המשוחררת".

בתחילת שנות ה-2000 בחר רא"ל יעלון עם כניסתו לתפקיד לסיים את דבריו עם אזכור הנופלים, השבויים והנעדרים: "עם כניסתי לתפקיד הרמטכ"ל אני זוכר את הנופלים, מחבק את המשפחות השכולות, מחזק את נכי צה"ל הנושאים יום את כאבם ומבטיח להמשיך לעשות כל מאמץ להחזיר את שבוינו ונעדרינו הביתה".

אצל יעלון אף הופיעה לראשונה המילה "דאגה". בדבריו עבר המסר כי בצד הדבקות במשימה, שהיא ערך מרכזי ברוח צה"ל, גם הדאגה של צה"ל לחייליו היא ערך מוביל. יעלון אמנם התייחס לדאגה בהקשר של האופן שבו ביצע קודמו בתפקיד את תפקידו (רא"ל שאול מופז), ובכל זאת יש לכך ערך סמלי משום התוקף שנתן יעלון לדאגה כלפי החיילים. להלן: "רב-אלוף

שאל מופז מסיים את תפקידו כראש המטה הכללי בתום 36 שנות שירות בצבא הגנה לישראל. תקופת כהונתו התאפיינה בעשייה רחבת היקף בתחומי בניין הכוח למען קידומו של הצבא. בעשייה חשובה זו עסק בעודו מפקד על הצבא בלחימה מתמשכת וקשה. **דבקו תוך דאגה מתמדת לשלומם של חיילי צה"ל** תהווה לנו דוגמה ומופת לתקופה שתבוא, ומפקדיו מצדיעים ומאחלים לו הצלחה בכל מעשיו".

מפקדים בהמשך גם כן המשיכו את המגמה של התייחסות לנופלים, דווקא בעת הכניסה לתפקיד הרמטכ"ל:

רא"ל דן חלוץ (2005): **"מדינת ישראל שילמה מחיר יקר במלחמה על עצמאותה ובשמירה המתמדת על קיומה וביטחונה. חללי צה"ל והנעדרים** ציוו לנו את החובה ובצידה הזכות להמשיך את דרכם, דרכנו. דפי המורשת הרבים מספרים את סיפור גבורתם של חברינו שנפלו. ננצור את זכרם לעד ונחבק בחום את משפחותיהם".

רא"ל גדי איזנקוט (2015): **"אנו נמצאים לאחר מערכה מורכבת ברצועה עזה, שהוכיחה לנו שוב כי המאבק על ביטחונה של מדינת ישראל לא תם, וכי הוא גובה מאיתנו מחיר כבד. בחלוף השנים איבדנו מפקדים וחיילים, טובי בניה ובנותיה של הארץ, שחירפו נפשם למען הבטחת עצמאותה וביטחונה של מדינת ישראל. זכר דמותם ומורשתם יוסיפו ללוות את צה"ל בעודנו ממשיכים לבצר את חומת המגן. אנו מוסיפים לתמוך בפצועינו בתהליך החלמתם הארוך, וזוכרים את נעדרינו".**

רא"ל אביב כוכבי (2019): **"כל חייל הוא נכס יקר שקיבלנו למשמרת והדאגה למשרתים היא בעבורנו צו. כמוה זיכרון הנופלים, חיזוק המשפחות השכולות והפצועים והמחויבות להשבת הנעדרים".**

ביקורת עצמית של הארגון הצבאי

תמה רביעית ואחרונה שעולה מתוך ניתוח הפקודות מתייחסת להיבטים של ביקורת עצמית, או לפחות סימנים לביקורת שכזו, מהרמטכ"ל כלפי הארגון שאותו הוא מוביל. בפקודות היום הראשונות, צדקת הדרך ברורה מאליה. בשונה מכך, בפקודות היום האחרונות ברור אמנם מעבר לכל ספק כי משימת ההגנה והלחימה של צה"ל הכרחית, אך בצד זאת יש מוכנות לבחינה זהירה ואפילו ביקורתית של האופן שבו צה"ל פועל בהקשרים מסוימים. המוסריות של צה"ל אינה מוטלת בספק בפקודות היום של הרמטכ"ל ואף מועלה על נס, פקודה אחר פקודה. עם זאת, עולה הנכונות מצד הרמטכ"ל לראייה ביקורתית בהקשרים אחרים – כאלה הקשורים לתקציב, מיצוי משאבים ושיטת הפעלה.

הביקורת העצמית והדגש על צדקת הדרך כרוכים לא פעם, בדברי הרמטכ"ל, בהיותו של צה"ל **"צבא העם"**, ובדרך שהוא נבנה מהעם ומגן על העם. כך, בתיאורו של הרמטכ"ל את צה"ל, בין

שבאופן ביקורתי ובין שגאה, יש הדהוד של "העם". להלן מספר דוגמאות מראשית דרכו של צה"ל, ובהן מושם הדגש על צדקת הדרך והמוסריות, ולאחריהן דוגמאות עדכניות יותר שדרכן ניתן לראות את האופן שבו לאט לאט מתפתח וגובר השיח, שמפגין מודעות והבנה כלפי הדרישה החברתית לביקורתיות של הצבא כלפי עצמו.

רא"ל יעקב דורי (1948): "יהיו – טוהר הנשק, הנאמנות והמסירות לענייני האומה, הדבקות הקנאית במוסר הישראלי של ההגנה העברית, עמוד האש, ההולך לפני מחנות צבא הגנה לישראל. תהילת נצח להגנה העברית! יחיד צבא הגנה לישראל! היה חזק!".

רא"ל צבי צור (1961): "נשקה של המדינה הופקד בידינו, מתוך ידיעה ודאית שהלוחם הישראלי יידע לטפחו, לדורכו ולהפעילו בעוצמה מלאה, כשהתושייה, המסירות, הענווה והעוז יפצו את החסר בכמות".

רא"ל רפאל איתן (1978): "גורלו של עם ישראל כרוך ומשולב בכוחו, הן המוסרי והן הצבאי. כוחו של עם ישראל נשאב ממסורתו, נסמך על הכרתו בצדקת דרכו, נעצם מאהבתו את מולדתו ונכונותו להקרבה בעבור כל אלה".

את העדויות הראשונות לשינוי השיח ניתן לראות בתחילת שנות ה-2000 עם כניסתו לתפקיד של רא"ל יעלון, שהתייחס בפקודתו לראשונה לסוגיות של "מיצוי" ו"הפעלה מיטבית". השיח, כפי שעולה מפקודתו של יעלון, אינו מביא לידי ביטוי את האתוס של "מעטים מול רבים" שמהווה במהותו מבט של ישראל כלפי חוץ, אלא נובע מתוך מבט פנימה על ישראל.

מדברי יעלון עולה ההבנה שיש הכרח להצדיק את האופן שבו מנוהלים כספי הציבור – צורכי הביטחון מול צרכים אחרים. כלומר, התמיכה של החברה הישראלית בצה"ל כבר איננה מובנית מאליה, ויעלון פונה בדבריו לחברה הישראלית כולה מתוך מודעות לכך שצה"ל נדרש להסברים אליהם לא נדרש בעבר. להלן: רא"ל משה יעלון (2002): "אני מקבל היום את הפיקוד על צה"ל בתחושה עמוקה של אחריות. משמעותה של אחריות זו, היא בחתירה מתמדת למיצוי והפעלה מיטבית של צה"ל, להגנת מדינת ישראל ותושביה [...] המציאות מציבה בפני כל אחד מאיתנו אתגר ארגוני ואישי. אנו נדרשים למיצוי היכולות והמשאבים העומדים לרשותנו כך שנימצא ערוכים לאתגרי העתיד. מחובתנו לבחון כל העת, את התאמת דפוסי פעולתנו ובניין כוחנו למציאות המשתנה".

רא"ל דן חלוץ (2005): "ההישגים המבצעיים יוצאי הדופן במסגרת הלחימה בטרור הם פרי הובלה שקולה, מקצועית ואחראית של רב־אלוף יעלון. בצד ההצלחות המבצעיות הוביל רב־אלוף יעלון את צה"ל בחשיבה מקורית, בבניין הכוח, בשינויים רחבי הקף בהרכב סדר הכוחות של צה"ל ובגודלם [...] יכולות צה"ל נשענות על איכות אנושית, מקצועיות וטכנולוגיה מתקדמת, זאת לצד האמונה החזקה בצדקת דרכנו. הקפדה על ערכי צה"ל ועל רמה מוסרית גבוהה, יהודית ואוניברסלית, היא הבסיס לפעולתנו. שמירה על חייו וכבודו של האדם, בקרב ובאימונים היא ערך בסיסי אשר לאורו אנו מחנכים ופועלים [...] פתיחות, ביקורת וחופש

הבעת דעה הם הכרח בצבא החורט על דגלו קידמה וצורך בהתאמה מתמדת למציאות משתנה. בצידם מוטלת עלינו חובה מקצועית של משמעת בפעולה, בכל פעולה, בכל תחום".

רא"ל גדי איזנקוט (2015): "אין לדעת מה יביא עימו העתיד, ואנו נערכים לכל תרחיש. האתגרים העומדים לפנינו מחייבים אותנו לבחינה מפוכחת של המציאות, לביקורת עצמית כנה, להתפתחות ארגונית ואישית וללמידה מתמדת. ייתכן שנידרש להחלטות קשות, הן במישור המבצעי והן במישור הארגוני... אני מקבל לידיי צבא מוכשר לכל משימה, צבא טכנולוגי, מתקדם ומקצועי, צבע ערכי ובעל עמוד שדרה מוסרי איתן; אך חשוב מכול, צבא הנשען על איכות מפקדיו וחייליו, צבא שהוא "צבא העם", המייצג את החברה הישראלית, על כל גווניה ורבדיה. עלינו לעשות כל מאמץ על מנת לשמר את אמונה של החברה הישראלית בצבאה".

דיון

שאלת המחקר במאמר הנוכחי בחנה את האופן שבו המנהיג עוסק במנהיגותו ומשקף את השיח החברתי. לשם כך, נותחו פקודות היום של הרמטכ"ל הנכנס לתפקיד, מתוך הנחה שהפקודה היא פרפורמנס ראשון וחשוב של המנהיג שנכנס לתפקיד מנהיגותי חדש. הנחת מוצא היא כי המנהיג מציג את עצמו באופן שתואם את הצפיות ממנו, מתוקף תפקידו ומתוקף האינטראקציה שלו עם סביבתו (גופמן, 1967). הצגה זו נועדה כלפי חוץ, אך יש לה השפעה גם פנימה והיא מסייעת בתהליך בניית הזהות המנהיגותית של המציג.

ניתוח תמתי של פקודות היום של הרמטכ"ל העלה ארבע תמות מרכזיות. ראשית, האיזון בין דרישות הרמטכ"ל מפקדיו ובין ההתחייבות שלו כלפיהם השתנה במהלך השנים. שנית, השיח על האויב התעצב באופן אחר ומתון יותר עם הזמן. שלישית, לאורך הזמן התגבר היקפו ועוצמתו של השיח על הנופלים. לבסוף, המוכנות למבט ביקורתי של הארגון הצבאי כלפי עצמו גדלה.

ניתוח התמות חשף כי המסרים הממלכתיים של הרמטכ"ל התעצבו באופן שונה במהלך השנים. בתחילת הדרך הייתה לגיטימציה לדרישת הרמטכ"ל מהמשרתים להקריב מעצמם, עד כדי חיייהם. הקרבת חיים ממשיכה להיות חלק מההכרח של שירות צבאי, אך במשך השנים נדרש הרמטכ"ל להביע התחייבות אישית כלפי המונהגים, ובמקביל להכיר באופן ברור באובדן ובכאב של המשפחות השכולות, הפצועים והנעדרים. בתחילת הדרך המיקוד היה כלפי חוץ – אל רגשות האויב ומניעיו, ועם הזמן הופנה הזרקור כלפי פנים – אל הרגשות של הציבור והחברה בישראל. יתרה מכך, עם המבט שפונה פנימה בפקודות היום האחרונות ניתן אף להבחין שהרמטכ"ל עצמו משמש מודל להתייחסות, בדרך שהוא נותן את התחייבותו האישית או מבצע אקט סמליאישיו כמו למשל "להישבע מחדש". כחלק מאותה מגמה הרמטכ"ל נדרש

לדין וחשבון בנושאים ארגוניים ולעיתים בירוקרטיים. בתוך כך נכללים שיטת ההפעלה של צה"ל, סדר הכוחות, בניין הכוח ובעיקר תקציב צה"ל ומיצוי המשאבים.

יש קשר בין ארבע התמות הללו וטבעי שיתקיימו יחדיו, גם אם לא ניתן לשרטט את הקשר הסיבתי ביניהן. עם השינוי בקונצנזוס סביב צה"ל בחברה בישראל, התחזקותם של ערכים אינדיווידואליסטים ודעיכת התפיסה כי המדינה נמצאת תחת איום קיומי, עלתה הלגיטימציה לשיח ציבורי על הנופלים והקורבנות ושאלת "המחיר" שאנו משלמים. במקביל, גבר הפיקוח הציבורי על צה"ל, הן בהקשרים מבצעיים והן בהקשרים ארגוניים. אפשר לתת למסרי הרמטכ"ל בעת הנוכחית (אזכור הנופלים, התחייבות אישית כלפי המשרתים וכדומה) משמעות של פעולות שנועדו לפצות על מסרים של רמטכ"לים בעבר, אשר אינם הולמים את הלך הרוח הנוכחי (גופמן, 1980). במובן זה, ניתן לראות את השינוי בשיח הרמטכ"ל כעבודה מתקנת מול נמעני הפקודה (המשרתים והאזרחים גם יחד).

לאורך כל הדרך ניסה הרמטכ"ל בנאומו ליצור מרחב משותף רחב ככל שניתן, אלא שהבסיס למרחב הוא שהשתנה. תחילה היה זה באמצעות חיזוק הקולקטיביות והסולידריות החברתית דרך המבט העוין על האויב, ואילו בעת האחרונה הפרקטיקות מתמקדות בחייל היחיד והדאגה הלאומית והפרטית לשלומו. בכך מייצגים נאומו הרמטכ"ל את השינוי התרבותי בחברה הישראלית מחברה קולקטיבית לחברה אינדיווידואליסטית (לוי, 2003).

איתנות הצבא תלויה באיתנות חייליו ומשפחותיהם. הדור הראשון זכה לתמיכה שאינה תלויה בדבר מן העורך (סופר, קסן ושוחט, 1992). הגאווה הלאומית הייתה בעדיפות ראשונה, וכל נושא שהיה עלול לערער את מעמדו של הצבא בהקשר זה, כמו למשל צרכי המשפחה, נדחק לצד. עם ערעורו של מעמד צה"ל בחברה הישראלית, חיילי הצבא כבר לא זוכים בהכרח לתמיכה בלתי מסויגת ממשפחותיהם (ברשטלינג וסטריואר, 2018). בהתאם לכך, פקודות הרמטכ"ל אמנם פונות באופן רשמי למשרתי צה"ל, אך מתקיים בהם שיח מורכב יותר שכולל את הורי החיילים ואת החברה הישראלית כולה.

כלל התהליכים החברתיים הללו משתקפים בדברי הרמטכ"ל. בתחילת הדרך הייתה לגיטימציה ואף היה צורך לדרוש מחיילי צה"ל לשאת בעול, בשעה שבשנים האחרונות נעשה השיח מגייס ורותם. השכול לא היה נושא לגיטימי בתחילת הדרך, אך כיום אזכורם של הנופלים הוא חלק מהאחריות שמפגין הרמטכ"ל בפעולותיו המנהיגותיות. החיילים כיום נתפסים כסקטור מוחלש שנדרש להגנה, וההורים כבר לא "מוסרים" את ילדיהם לידי צה"ל. אם בעבר לא היה מקום לקול ציבורי של ביקורתיות כלפי צה"ל, היום השיח הציבורי מחייב זאת וגם הרמטכ"ל מביא זאת לידי ביטוי בדבריו.

עבודת הרגש (Hochschild, 1979), שבה הפרט מווסת את רגשותיו בהתאם לצרכים ולנורמות הארגוניות, משתקפת במהלך כלל הפקודות ומשנה את צורתה לפי דרישות התקופה. בראשית דרכו של צה"ל הביע המנהיג בדבריו את ההחלטיות והנחישות הנדרשת. פקודות היום היו

קצרות באופן יחסי, וסימלו את האיפוק הנדרש מן המשרתים ומן החברה הישראלית בכלל. הרמטכ"ל סימן בדבריו: אימהות נדרשות לשלוח את בניהן, הבנים נדרשים לשאת בעול במסירות. לעומת זאת, בשנים האחרונות הרמטכ"ל מייצג בדבריו את הלגיטימציה לכאב על הנופלים, וייתכן שיש בכך ביטוי ל"גבריות החדשה".

עבודת אותנטיות יכולה להיות עבודת זהות שכוללת היבט רפלקטיבי פנימי מחד גיסא, אך גם היבט של בחינת העצמי מול מנגנונים חברתיים מאידך גיסא (Giddens, 1991). עבודת האותנטיות של הרמטכ"ל, בוודאי כפי שהיא משוקפת בפקודת היום, נתונה בתוך מבנה ושיח קיימים, ואליהם הרמטכ"ל מגיב בדבריו. הוא פועל במגבלות השיח (למשל בכל פקודת יום ללא יוצא מן הכלל נהוג להודות ולשבח את הקודם בתפקיד) ודבריו משקפים אותן. עם זאת, מחקר זה מדגים דרך התמות שנמצאו, את האופן שבו הרמטכ"ל מנסה גם להשפיע על המבנה ולעצב אותו באופן מיטבי כחלק מתהליך עיצוב מנהיגותו.

מקורות

- אבירד, מ. (2019), מדמי קיום לשכר – מודלים, תפיסות ופרקטיקות של תגמול חיילי חובה, צבא העם בחליפות (עורכים: רינת משה ורוני טיארג'אן-אור), מערכות.
- אילו, א. (2008), אינטימיות קרה – עלייתו של הקפיטליזם הרגשי, הקיבוץ המאוחד.
- אלטמן, א. (1993), מעשים שמניעים אנשים, מגזין סטטוס.
- אלמוג, ע. (1997), הצבר: דיוקן עם עובד.
- אלמוג, ע. (2004), פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית, זמורה-ביתן והוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- ברשטינג, א., סטריאר, ר. (2018), אמא זאבה: אמהות לחיילים בין המרחב הפרטי לציבורי, ביטחון סוציאלי, 103, 137-156.
- גופמן, א. (1961), על מאפייני המוסדות הטוטליים, רסלינג.
- גופמן, א. (1980), הצגת האני בחיי היומיום, דביר.
- גל, ר. (1999), מנהיגות בקרב, בתוך: מנהיגות ופיתוח מנהיגות – מהלכה למעשה (עורכים: איציק גונן ואליאב זכאי), הוצאת משרד הביטחון, צה"ל – חיל החינוך והנוער, בית הספר לפיתוח מנהיגות.
- הראל, ע. (2013), תדע כל אם עבריה: קווים לדמותו של צה"ל החדש, כנרת זמורה-ביתן.
- חפץ, ר. לוריא, ד. (2000), עבודת המנהיגות בעידן של שינויים, בתוך: אחריו – על מנהיגות ומנהיגים (עורכת: חנה עמית), תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור.
- ישראל, צ., רוסמן-סטולמן, א. (2014), מלוחם לבן של אמא? החייל הישראלי בראי העיתונות, עיונים בתקומת ישראל, 24, 185-219.
- לוי, י. (2003), צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל, למשכל.
- לוי, י. (2007), מצבא העם לצבא הפריפריות, כרמל.
- נרדי, ח., נרדי, ר. (1991), גברים בשינוי: בדרך לגבריות אחרת, מודן.
- סופר, ג., קסן, ל., שוחט, ת. (1992), המשפחה כ"כן שיגור" – משמעות גיוס הבן הבכור לצבא במשפחה הישראלית של שנות השמונים והתשעים, חברה ורווחה: רבעון לעבודה סוציאלית יג', 4 (תשנ"ג), 351-365.
- ספראי, מ. (2019), השינויים במודל שירות הקבע כביטוי לאימוץ תפיסות ופרקטיקות ניא-ליברליות בצה"ל, צבא העם בחליפות (עורכים: רינת משה ורוני טיארג'אן-אור), מערכות.
- פופר, מ. (2012), ההולכים שבי אחריו: מבט פסיכולוגי על סוד ההימשכות למנהיג, תל אביב: רמות.
- פרנקל, מ. (2019), תפיסת ההתנהלות המשאבית של צה"ל במבצע "צוק איתן" – הבנות ומשמעויות ל"יום שאחרי", צבא העם בחליפות (עורכים: רינת משה ורוני טיארג'אן-אור), מערכות.
- קונדה, ג. (2000), מהנדסים תרבות: שליטה ומסירות בחברת היי-טק, חרגול.
- ששון לוי, א. (2006), זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי, מאגנס.

- Avolio, B. J., & Gardner, W. L. (2005). Authentic leadership development: Getting to the root of positive forms of leadership, *The Leadership Quarterly*, 16, 315–338.
- Bennis, W. (1999). The end of leadership: Exemplary leadership is impossible without full inclusion, initiatives, and cooperation of followers, *Organizational Dynamics*, 27(1), 71-78.
- Cohen, S. A. (1997). Towards a new portrait of a (new) Israeli soldier, *Israel Affairs*, 3, 77-117.
- Erickson, R. (1995). The importance of authenticity for the self and society, *Symbolic Interaction*, 18(2), 121-144.
- Giddens, A. (1991). Modernity and self - identity: Self and society in the late modern age. Stanford California: Stanford University Press.
- Gilmore, D. D. (1990). Manhood in the making: Cultural concepts of masculinity. New Haven: Yale University Press.
- Giorgi, A. (1975). An application of phenomenological method in psychology. Pp. 82-103 in *Duquesne studies in phenomenological psychology*, Vol. 2, edited by A. Giorgi, Constance T. Fisher and Edward L. Murray. Pittsburgh: Duquesne University Press.
- Hochschild, A. R. (1979). Emotion work, feeling rules, and social structure, *American Journal of Sociology*, 85(3): 551-75.
- Levy, Y. (2010). The essence of the "Market Army", *Public Administration Review*, 70(3): 378-389.
- Shamir, B., Eilam-Shamir, G. (2005). What's your story? A life-stories approach to authentic leadership development, *The Leadership Quarterly*, 16(3): 395-417.
- Strauss, A., & J. Corbin. (1990). Basics of qualitative research: grounded theory procedures and techniques. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Weick, C. E. (1995). Sensemaking in organizations. Thousand Oaks CA: Sage Publications.

תגובה לביקורת

מאמר הביקורת (גיליון 2, עמ' 125–131) של ד"ר עפרה בן ישי על הספר: מלחמה במקום שלום – מאה שנות לאומיות ומיליטריזם בישראל. בן שמן: מודן, 2019, עמודים 696

פרופ' אורי בן-אליעזר

אפתח בדברי תודה לד"ר עפרה בן ישי, מבקרת הספר, על שטרחה לא רק לקרוא את ספרי "עב הכרס" כלשונה, אלא אף להגיב עליו ביקורת מלומדת ומעמיקה [בגיליון 2 של כתב העת](#). אין זה דבר של מה בכך. בכלל ביקורת על ספר היא עניין לגיטימי לגמרי. היא מעמידה דברים על דיוקם, מערערת, מציגה חלופות ומחייבת חשבון נפש. הייתי אפילו מרחיק לכת ואומר כי יש לתהות על איכותו של ספר עיון ומחקר שאינו זוכה כלל לביקורת. לא הביקורת, אלא האדישות והשתיקה, הן אויבו הגדול של כל סופר או חוקר. אין תמה שהעונש הכבד ביותר שהטילה העלית הספרותית בראשית שנות ה-50 של המאה ה-20 על "הכנענים", שכתבתם לא מצאה חן בעינייה, היה חרם של שתיקה. אין עונש כבד מזה לאדם כותב. יתרה מכך, בצידה של כל ביקורת קיימת התקווה שתעורר דיון כלשהו. בשל כך, אני מרשה לעצמי להגיב ולהעלות הסתייגות ביחס לתוכנה של הביקורת שנכתבה על ספרי.

אפתח בכך שהזדהיתי עם המבקרת שספרי הותיר אותה כדבריה "באוירת נכאים, ואף בתחושה עזה של חוסר אונים". זו הייתה תחושותי כשסיימתי את הכתיבה. אבל ממתי כותב ספר (לבטח ספר אקדמי) מתחייב להציע לקוראים תקווה? כלום תפקידו של כותב, או חוקר, לשמח את קוראיו? לסיים בנימה אופטימית סכסוך דמים של 100 שנים וכיבוש של למעלה מ-50 שנים שקצם אינו מסתמן? אדרבה, אם הייתי מסיים בנימה אופטימית הייתה עולה טענה כי נימה שכזו היא מלאכותית, ואינה נגזרת מתוכנו של הספר.

אפשר כמובן לומר כי הנימה הפסימית של הספר נובעת מטענה דטרמיניסטית של המחבר, ולפיה ישראל תמיד העדיפה את דרך הכוח הצבאי כאמצעי לפתרון בעיותיה המדיניות עם סביבתה. טיעון כזה עולה גם מדבריה של המבקרת. לא בפעם הראשונה, בתגובה לביקורות שעלו על דברים שכתבתי, אני נאלץ להסביר כי מדובר בתזה אקדמית שאינה שיקוף של המציאות, אלא הגדלה של טיעון אחד בנוגע למציאות זו. אפשר ומי שלא קרא את ספרי אינו יודע כי אני חוזר ומזכיר לקורא שוב ושוב כי הטיעון שלי הוא חלקי בלבד, מכיוון שלמלחמה הסברים נוספים שאינני עוסק בהם. למשל איני עוסק בצד הערבי ובתרומתו למצב המלחמה, כמו גם ביחסים בין-לאומיים, למשל במלחמה הקרה, ובתרומה שהייתה לה לסכסוך. נוסף על

כך, אני מעלה הסבר אחד ולא עוסק בהסברים אחרים, למשל תועלתניים (שאחרים, כמו יגיל לוי למשל, רואים בהם את ההסבר למלחמות), או בהסברים פסיכולוגיים (שמופיעים, לדוגמה, בעבודתו של דני ברטל). ריבוי הסברים למציאות מורכבת הוא לגיטימי, אבל זו זכותו של החוקר להתמקד בהסבר אחד. ההסבר שלי תרבותי. כדי שיהיה תוקף להסבר כזה, כמו לכל הסבר אחר, על חוקר להגדיר היטב את גבולות מחקרו. למשל אם הייתי מתיימר בספרי להציג תזה כוללת על החברה הישראלית, ניתן היה לטעון כי התעלמתי מהיבטים רבים וחשובים (למשל, מיזמות ההייטק הרווחת בחברה זו). אלא שהגדרתי בבירור את גבולות המחקר, וכתבתי כי הספר אינו מתיימר לעסוק אפילו במלחמות ישראל או בהסבר להן, אלא בדבר אחד בלבד: באופן שבו מרבית הישראלים תופסים את הסכסוך, ובדרך שבה תפיסתם זו מרחיקה את סיכויי השלום ומקרבת את אפשרות המלחמה.

אני מסכים לטענתה של המבקרת כי טיעון דטרמיניסטי הוא סוג של טיעון שמתעלם ממצואות משתנה, אך האם ספרי מתעלם ממנו כטענתה? ספרי מקדיש אין ספור עמודים למחשבות שהיו לאישים בכירים ביחס לשלום עם הפלסטינים ולניסיונות שנעשו, במהלך ההיסטוריה, לממש מחשבות אלה לשפת המעשה. כוחו של הספר (לעניות דעתי) הוא שאיני מתעלם מניסיונות אלה, אלא מציג ומסביר מדוע נכשלו. יתרה מכך, אני מצביע על תופעה חשובה ולפיה במרבית המקרים נכשלו הניסיונות על-ידי הישראלים. למשל ניסיונותיו של משה שרת בשנות ה-50 לעשות שלום. אני מקדיש עמודים רבים בספרי לכישלון זה, מכיוון ששרת הציב בראשית הדרך פרדיגמה חלופית לזו של בן-גוריון ודיין. ואולם הפרדיגמה לא התקבלה, אפילו נדחתה בשאט נפש, ושרת פוטר ערב מלחמת סיני כדי שלא יפריע למלחמה. עד כדי כך לא התקבלה הפרדיגמה של שרת, עד שבתרבות הישראלית התקבעה התפיסה שהאיש המוכשר והאמיץ הזה היה כישלון מוחלט. דוגמה נוספת היא ניסיונותיהם של יצחק רבין ושמעון פרס לעשות שלום, שנחלו כישלון חרוץ מסיבות שהיו תלויות ברובן גם כן בישראלים עצמם. עד כדי כך הניסיון של הסכם אוסלו נדחה, עד שנוצרה תופעה תרבותית ולפיה השניים הוגדרו כ"פושעי אוסלו", ורעיון "המזרח התיכון החדש" הפך נושא ללעג ולקלס. לצערי, רצונה של המבקרת "להוכיח" את הטיעון בדבר ההסבר הדטרמיניסטי המופיע בספרי מביא לכך שהיא, לדידי, מטעה את הקורא. אפשר והדברים נעשו בתום לב, אך למי שלא עיין בספר אספר כי הוא מכיל עמודים למכביר על "האלטרנטיבה". למשל עמודים העוסקים בתנועות השלום שצמחו בישראל. החל מ"שלום עכשיו" בשנות ה-70, עבור ל"תור הזהב" של הפעילות לשלום בשנות ה-80 (מלחמת לבנון הראשונה והאנתפאדה הראשונה), וכלה בפעילות השלום של ימינו. יתר על כן, פרק שלם מוקדש להסכמי אוסלו. אלמלא הופיע פרק על אוסלו, ואלמלא קדם לפרק זה פרק בשם "חברה במחלוקת", אפשר שהטיעון הדטרמיניסטי היה נשמע סביר יותר. אלא שלא כך פני הדברים. הפרק על אוסלו מציג בצורה ברורה ומקיפה את הסיכוי שנוצר לשלום באותה התקופה, גם באמצעות הטיעון בדבר עלייתה של חברה ישראלית,

אזרחית וליברלית, שוחרת שלום. הפרק על אוסלו משתלב היטב עם הטעון התאורטי, הלא-דטרמיניסטי, שעל פיו יש להבחין בין שני סוגי לאומיות: האחת אתנית ולא פעם דתית; השנייה אזרחית וליברלית. הספר טוען כי בעידן שלאחר המלחמה הקרה, בעידן של מודרניות רפלקסיבית וסדר גלובלי חדש, שבו הועמדו אמיתות רבות בסימן שאלה, גם המיליטריזם הישראלי אותגר, ואפילו האתנר-לאומיות הישראלית התערערה במשהו, וכוחות ישראלים ליברלים ואזרחיים (למשל התעשיינים) הפכו לנשאי השלום המיוחל. בפרק הדין במחלוקת שבחברה הישראלית 49 עמודים, לעומת הפרק על הסכמי אוסלו שבו 44 עמודים. הלזה ייקרא "אזכור סלקטיבי וזניח?". האם זה "דילוג על חובת ההסבר מה הוליד את הסכם השלום עם מצרים וירדן ואת יוזמת אוסלו"?

בנוגע לשאלה מדוע בחר מרבית הציבור בישראל "לשבת על הגדר" מאז שנת 2000 בסוגיית השלום, אני תמה על הטענה כי הספר אינו מצליח להעמיד הסבר משכנע. דווקא חשבתו שאמירתו של אהוד ברק ולפיה "אין פרטנר לשלום" תרמה רבות לכך (על אף שאפילו ברק המשיך לדבר עם ה"אין פרטנר"). בחירתו של השלטון לנקוט דרך של הפעלת כוח צבאי מסיבי לדיכוי האנתפאדה השנייה (כמעין לקח שנלמד מאז הקושי בדיכוי האנתפאדה הראשונה), נראתה לציבור כתגובה הולמת לא רק מכיוון "ש"אין פרטנר" והמלחמה אינה אלא המשך המדיניות באמצעים אחרים, כטענתו הבעייתית של קלאוזביץ, אלא בעיקר מכיוון שקיימת בישראל תפיסה תרבותית, בעלת שרשים אתנר-לאומיים, ולפיה "הערבים מבינים רק כוח". בעת משבר, אי ודאות ופחד (למשל מטרור), מוסכמות מסוג זה צצות ועולות שוב. אציע למבקר לקרוא את הספר החשוב **War, How Conflict Shaped Us**, פרי עטה של

ההיסטוריונית הדגולה מרגרט מקמילן, כדי להבין עד כמה גם פחד הוא גורם למלחמה. על מה שאני מוצא כהטעיה נוספת של הקוראים אני מצר. "אין בספר כמעט כל גילוי של עובדות, חדשות או נצורות שלא עובדו בספריו ובמאמריו הקודמים", כותבת המבקר. ספרי הראשון עסק בשנים 1936–1956, והיה הראשון שעסק במיליטריזם ישראלי. ספרי השני עסק באנתפאדת אלאקצה (2000–2005) בלבד, והיה הספר הראשון שעסק ב"מלחמות חדשות" בישראל. ואילו בספר זה יש לא רק המשגה חדשה של "לאומיות מיליטריסטית", אלא פרקים חדשים לרוב. פרק על מלחמת ששת הימים, פרק על מלחמת יום הכיפורים, פרק על מלחמת לבנון הראשונה, פרק על האנתפאדה הראשונה ופרק על מלחמות עזה (9-2008, 2012, 2014). שבויה במשפטיה המליציים, המחברת כותבת כי "הפרשנות ממעיטה בחשיבותו של ההקשר הקונקרטי", אלא שאין כך הדבר. הספר כולו בנוי על ההקשר ההיסטורי הקונקרטי. אפילו תוכן העניינים מעיד על כך.

המבקר מלינה על שבחתי להשתמש ב"פרסום מאמר בעיתון אזוטרי בתנועת הנוער המחנות העולים". ואולם אחת הטענות בספרי היא כי הלאומיות המיליטריסטית התקיימה ב"שמאל" הישראלי לא פחות מבימין. כשאתה קורא על ה-CGT הצרפתי במלחמת העולם

הראשונה, אתה מגלה שבצד הנאמנות האינטרנציונליסטית, היה קיים בקרב הפרולטריון הצרפתי (ואגב גם בזה הגרמני) פטריוטיזם לאומי תוצר המהפכה הצרפתית, וכי הרעיון של מרקס כי לפרולטריון אין מולדת היה רחוק מלהתקיים בעידן הלאומיות. תנועת המחנות העולים, ואני תמה על שהמבקרת לא ידעה זאת, היא אחת הדוגמאות הבולטות לאופן שבו "השמאל" הישראלי תרם לרעיון ארץ ישראל השלמה הנכבשת בכוח, ואין מדובר בעניין "אזוטרי" כלל ועיקר.

בנוגע למושג "לאומיות מיליטריסטית", להפתעתי, המבקרת אינה רואה כל חשיבות בהמשגה הזו. ההיסטוריה העקובה מדם של אירופה, החל בסוף המאה ה-19 וכלה בסוף מלחמת העולם השנייה, רצופה בדוגמאות שבהן שתי האידיאולוגיות נאציזם ומיליטריזם צעדו יד ביד לעבר אופק של הרג והרס ואכזריות שלא היה כדוגמתה. לאומיות מהסוג האתני מבוססת כמעט תמיד על תפיסה בדבר ייחודה של קבוצה אחת "נבחרת" על פני האחרות, ועליונותה על בסיס נורש (היסטורי, אתני, תרבותי ולעיתים אפילו גזעני). מיליטריזם עוסק בהתמסדותה של נטייה לפתור בעיות מדיניות באופן צבאי. מעניין שלא נכתבו ספרים שחיברו את שני המושגים הללו לאחד, ובזאת אני רואה את חשיבותה של עבודתי. טענתה של המבקרת כי אין צורך בהמשגה הזאת מכיוון שכל מושג מסביר גם את האחר אינה נכונה. גם המושגים החלופיים שהיא מציעה – "מיליטריזם תרבותי", "מיליטריזם קוגנטיבי", "לאומנות", "אתנרלאומיות" – אינם ממצים את התופעה. השניים הראשונים אינם עוסקים באידיאולוגיה הלאומית, והשניים האחרונים אינם עוסקים באידיאולוגיה המיליטריסטית. בסוף ספרי הסברתי לקורא, מדוע חשבתי שהשילוב בין שני המושגים הוא חיוני. הרי לא כל מיליטריזם נוצר מתוך רקע אתנרלאומי מזה, ולא כל לאומיות, אפילו לאומיות אתנית, היא מיליטריסטית מזה. הרי הקטלונים אינם מיליטריסטים על אף רצונם להתנתק מספרד, והמיליטריזם של המדינות האימפריאליסטיות, דוגמת צרפת או בריטניה, נעדר לגמרי סממנים אתנרלאומיים. המבקרת החליטה כי ניסיוני להסביר בסוף הספר את חיוניות השילוב, כמוהו כהודאה בחולשה של המושג. אני גורס שההיפך הוא הנכון.

לבסוף, בנוגע לביקורתה על שהשמטתי מאפיין מרכזי של "המלחמות החדשות", ההיברידיות – אותו שילוב בין מיליטריזציה גוברת בחסות נאו ליברליזם כלכלי – אני מקבל ביקורת זאת. אכן, ניתוח של התופעה נעדר מספרי. עדיין, לדעתי, ההיברידיות רק מחזקת את ההסבר התרבותי, ועדיין הסבר שמעגן את המצב באתנרלאומיות הישראלית, בהשפעה הולכת וגוברת של הדת ובנטייה להסתמך על הכוח הצבאי, ממשיך להוות קריטריון להבנת המתרחש. ארשה לעצמי, לסיום, להוסיף דברי הערכה על כך שהמבקרת שטחה את טענותיה בצורה שיטתית, עניינית, שאינה מתלהמת ואינה מכפישה. לא דבר של מה בכך במחוזותינו.

**Jon R. Lindsay. Information Technology and Military Power. Ithaca:
Cornell University Press, 2020.**

ד"ר טל טובי
אוניברסיטת בראילן

"מלחמה", כך קבע התיאורטיקן הפרוסי קרל פון קלאוזביץ, "היא ממלכת אי הוודאות". הביטוי האופרטיבי של אי הוודאות הוא ממד החיכוך (friction), כלומר שפע האירועים הקטנים המביא לכך שאנשי הצבא פועלים כשברשותם אין מידע מלא על כוחות האויב, מיקומו ועוצמתו, ולעיתים חסרות להם ידיעות כאלה על כוחותיהם. הפער הנוצר, בשל כך, בין תוכניות המלחמה לביצוען בפועל, מקשה על השגת ניצחון ויכול לקבוע את תוצאות המלחמה.

"ערפל הקרב" – הביטוי הפופולרי לתיאור החיכוך ואי הוודאות – קיים משחר ההיסטוריה, ואנשי הצבא נאבקו לפזר אותו באמצעים שונים, כדוגמת איסוף מודיעין וסיור. כניסתן של טכנולוגיות מתקדמות החל בשימוש בטלגרף מאמצע המאה ה-19, סייעו לפזר חלק מהקשיים אך הוסיפו חדשים. התוצאה היא שערפל הקרב עדיין נוכח, וזו טענתו המרכזית של ג'ון לינדסי, קצין מודיעין בצי האמריקני בעברו וכיום חוקר ומרצה ב- Georgia Institute of Technology, בספרו.

נקודת המוצא של הספר מחזירה את הקורא למערכת המושגים שרווחה בשיח הצבאי והאקדמי במהלך שנות ה-90, ואשר כונתה המהפכה בעניינים צבאיים (Revolution in Military Affairs [RMA]). בבסיסה עמדה ההנחה כי טכנולוגיות המידע יאפשרו ניהול לחימה ומלחמה על בסיס מערכת משולבת של חימוש מונחה מדויק, המבוססת על מודיעין בזמן אמת ונתמכת במערכות פיקוד, שליטה ותקשורת. מערכת כזאת תאפשר להקטין את הצורך בהפעלת הכוחות המתמרנים, החשופים לחיכוך עם כוחות האויב, ולצמצם את מספר האבדות. הדיון התיאורטי, המעשי וההיסטורי אודות ה-RMA הביא בתורו לפיתוח תיאוריות צבאיות כדוגמת ה-System of Systems, Effect Based Operations, Rapid Decisive Operations. הסתמכות כזו על הטכנולוגיה יצרה גישה של אוטופיה טכנולוגית, שבמרכזה האמונה שתופעת החיכוך תיעלם ככל שצבאות יאמצו יותר טכנולוגיות מידע.

לינדסי גורס כי מגמה זו – הסתמכות על הטכנולוגיה – רק התגברה בעשורים האחרונים בדגש על השילוב של בינה מלאכותית, מחשבי על ומרחב הסייבר. ואולם טענתו המרכזית היא שהטכנולוגיה עדיין לא הביאה לפיזור ערפל הקרב, וספק רב אם תביא. זאת מכיוון שהמלחמה היא עדיין פעילות אנוש, ואת הטכנולוגיה מפעילים בני אדם החשופים ללחצים פיזיים

ופסיכולוגיים, חיצוניים ופנימיים, המשפיעים על פעולתם ועל מערכת קבלת ההחלטות שלהם. יכולתה של הטכנולוגיה להשפיע על שדה הקרב וניהול המלחמה באמצעות פיזור ערפל הקרב, היא פונקציה של הדרך שבה הארגונים הצבאיים מטפלים במידע מאיסוף שבעיקרו הפך לטכנולוגי, מפרשים ומפיצים אותו לגורמים הרלוונטיים שיוכלו להשתמש בו באופן יעיל. לינדסי מכנה את התהליך "היישום המעשי של המידע" (information practice).

במרכז הספר עומד הטיעון כי אופי הבעיה הצבאית החיצונית והפתרון הפנימי יקבעו את דרכי היישום המעשי של המידע. בעיות צבאיות, טוען לינדסי, נעות על רצף בין בעיות מוגבלות – מצבים פשוטים, מוגדרים ובעלי אופי קבוע, ובין בעיות בלתי מוגבלות – מצבים מרובי מרכיבים ומסובכים להבנה, שמשמעותם אינה ברורה והם דינמיים מאוד. פתרונות צבאיים פנימיים יכולים להיות ממוסדים, כלומר כאלה שבהם ההתנהגות של יחידות כפופות מוסדרת מאוד או אורגנית, ויחידות משנה בה מסוגלות להתארגן ולהתאים עצמן למצבים חדשים. התאמת מנגנוני ההתמודדות לאתגרים הצבאיים תקבע את יעילות הביצועים הצבאיים בכל רמות המלחמה. הדרך היעילה להתמודד עם בעיות מוגבלות היא באמצעות פתרונות ממוסדים (managed practice) ובעיות בלתי מוגבלות עם פתרונות אורגניים (adaptive practice). שילוב של בעיות מוגבלות עם פתרונות אורגניים, או בעיות בלתי מוגבלות עם פתרונות ממוסדים, יפגע בביצועים הצבאיים.

חלקו התיאורטי של הספר מוקדש לניסיון לצלוח את שדה המוקשים שהניחו חסידי הטכנולוגיה, בשל אמונתם כי היא תביא לביטול ערפל הקרב. כדי לעשות זאת לינדסי מציג ארבעה מקרי בוחן מוגדרים המסייעים להתמודד ולהבין את הדיון התיאורטי. מקרה המבחן הראשון מספק ראייה חדשה לבחינת הקרב על בריטניה (1940). כדי להצליח לחצות את תעלת למאנש ולפלוש לבריטניה, היה על גרמניה להשיג שליטה אווירית מלאה מעל התעלה. הלופטוואפה ניסה לבצע זאת עלידי השמדת הכוח האווירי הטקטי של בריטניה, ומשכשל – עבר להפציץ באופן שיטתי את ערי אנגליה, במטרה למשוך את המטוסים הבריטיים לקרבות אוויריים מול מטוסי היירוט שליוו את המפציצים. הבריטים בתגובה הפעילו את מערכת ההגנה האווירית ששילבה מרכיבים טכנולוגיים, אמצעי לחימה וגורמי אנוש. זו הייתה מערכת סוציורטכנית בהגדרתו של לינדסי, של תצפיתנים, מגדלי מכ"ם, אנשים שעסקו בחקר ביצועים ובקרי טיסה. אותה מערכת סייעה לפזר את ערפל הקרב, ואפשרה את הכוונת טייסי מטוסי הקרב אל מטרותיהם. אף שהלופטוואפה נהנה מעליונות אסטרטגית מעל התעלה ובשמי אנגליה, זכה חיל האוויר המלכותי ביתרון טקטי, שכן יכול היה לרכז את כוחו האווירי מול מבני המפציצים. מערכת זו הצליחה לסכל את תוכניות הפלישה של גרמניה, ותוכנית המלחמה שלה נחלה את תבוסתה הראשונה.

הפרק השני מתאר את תוכנת המחשב Falcon View, שפותחה בתחילת שנות ה-90 של המאה ה-20 ב-Georgia Tech. מדובר במערכת מיפוי המציגה שכבות שונות של מפות מסוגים שונים

ותצלומי לוויין. מערך מיפוי זה נועד לשימוש צבאי עבור תכנון מבצעים, בעיקר עבור חיל האוויר, הן לטייסים והן לבקרים. התוכנה השתלבה עם תוכנות אחרות שבהן חיל האוויר משתמש כמו: Combat Flight Planning Software (CFPS), Combat Weapon Delivery Software (CWDS), Combat Air Drop Planning Software (CAPS). אלה פותחו עבור המערכת הצבאית האמריקנית עלידי הסקטור האזרחי. תוכנה זו, בשילוב עם התוכנות האחרות, מייעלת לא רק את התכנון המבצעי אלא מסייעת לטייסים בביצוע משימתם. הטכנולוגיה הופכת למרכיב העיקרי במבצע, והגורם האנושי תלוי בה כמעט לחלוטין.

הפרק השלישי מתבסס על ניסיונו האישי של המחבר כקצין מודיעין במילואים של הצי. בשנים 2007-2008 פעל לינדסי יחד עם לוחמי ה-Navy Seals במחוז אל-אנבאר שבעיראק בלחימה נגד התקוממות המוגדרת כ-counterinsurgency (COIN). משימתם של הלוחמים הייתה לאתר מבוקשים בכירים (High Value Target בהמשגה האמריקנית), לתופסם או להורגם אם לא ייכנעו ויתפתח קרב. היחידה התמודדה עם סביבת התקוממות מעורפלת וכאוטית (סביבה בלתי מוגבלת) באמצעות פעולות צבאיות, כפי שהוכשרו להן (פתרון ממסדי). אמנם ללוחמי הכוחות למבצעים מיוחדים היו הצלחות מבצעיות רבות, אך הן לא היו בעלות השפעה על הניהול הכולל של המלחמה ברמה האסטרטגית. לינדסי מראה כי ה-Seals פעלו במישור הצבאי תוך הזנחת המישור האזרחי, כלומר לא הבינו את האוכלוסייה המקומית שבתוכה פעלו. זאת למרות שתחומי המודיעין האתנוגרפי והאנתרופולוגי הם גורם מכריע במערכה כזאת, והממד הטכנולוגי בה שולי. טענתו היא כי ה-Seals היו צריכים להתאים עצמם למאפייני ה-COIN (פתרונות אורגניים) ולתרגם את המעשה הבודד להצלחה ברמת מלחמה גבוהה יותר.

מקרה המבחן האחרון עוסק בהפעלת כטמ"מים (כלי טיס מאוישים מרחוק), שביצעה ארצות-הברית באפגניסטן ובעיראק. פרק זה מראה כיצד נאלצה המערכת הצבאית, המפעילה את הכטמ"ם, לעבוד בצמוד לגורמים מהמערכת המשפטית. כמו במקרה הבריטי שבו עסק הפרק הראשון, גם כאן נבנתה מערכת סוציו-טכנית שהביאה בהדרגה, לדעת לינדסי, להגברת היעילות המבצעית וזאת גם באמצעות צמצום הפגיעה בבלתי מעורבים.

ספר זה פונה בראש ובראשונה לאותם אלה במערכת הצבאית שמהות העבודה היומיומית שלהם תלויה בטכנולוגיה. הוא מספק מעין תמרור אזהרה על מגבלות הטכנולוגיה, ומתאר במקביל את הדרכים שבהן ניתן לפעול כדי לייעל את השימוש בטכנולוגיה עבור המעשה הצבאי. ואולם הספר פונה לאלה אשר עבורם הטכנולוגיה אינה מרכיב מרכזי או מכריע, כדוגמת הכוחות המתמרנים. אמנם גם שם הטכנולוגיה מסייעת רבות, אך עדיין יש מקום חשוב לגורם האנושי. לפיכך הספר, באמצעות מקרי הבוחן שלו, מציע דרכים לשילוב יעיל ומאוזן בין המרכיבים הטכנולוגיים והאנושיים בשדה הקרב.

הספר יכול לסייע לחוקרים העוסקים בתחומי בניין הכוח הצבאי, עלידי בחינת הדרכים בהן נוקטים ארגונים צבאיים כדי לפתור בעיות מבצעיות וחקירתם. כמו כן, ניתן לשלב את הספר בתחום חקר ארגונים ותרבות אסטרטגית. נוסף על כך, הספר מניח מסד תיאורטי והיסטורי חשוב להמשך חקירת השפעת הטכנולוגיה על מעשה המלחמה במציאות בה היא נוכחת. מעל הכל, נראה כי חשיבותו המרכזית היא בטענתו של לינדסי, גם כאשר הוא מבקר את השעבוד לטכנולוגיה, שהיא קיימת והיא כאן כדי להישאר. ה-RMA, אותו מושג חדשני משנות ה-90, איבד ממהותו המהפכנית, וטכנולוגיית המידע נעשתה חלק בלתי נפרד מניהול המלחמה על כלל רמותיה. כעת יש להמשיך ולחקור בהיבט התיאורטי וההיסטורי מערכות צבאיות של העשורים האחרונים, כדי לבחון את מקומה והשפעתה של הטכנולוגיה בניהול המלחמה והקרב, וכדי לנסות ולפוגג את ערפל הקרב הקיים מאז החל המין האנושי להילחם.

Manekin, Devorah. S. (2020). Regular soldiers, irregular war: Violence and restraint in the Second Intifada. Ithaca, NY: Cornell University Press

פרופ' סטיוארט כהן

אוניברסיטת בראילן

במוקד ספר זה עומד ניתוח התנהגותם של חיילי צה"ל כלפי האוכלוסייה הפלסטינית באי"ש בין השנים 2005-2000, במהלך העימות המכונה בישראל "האנתפאדה השנייה". לא מדובר בכרוניקה קונוונציונלית של עימות זה, כזו העוקבת אחר פריצתה, התפתחותה ודעיכתה. מטרת הספר אינה לעדכן בנושא, עליו כבר נכתב, למשל על יד הצמדים הראל ויששכרוף (2004) ודרוקר ושלח (2005) בעברית, ועל ידי החוקר האמריקני דניאל ביימן (2011) באנגלית. להבדיל ממחברים אלה, מנקין עוסקת אך ורק בצד הישראלי של האנתפאדה השנייה. ליתר דיוק, היא מתמקדת בהתנהגות חיילי צה"ל שהופקדו על דיכוי ההתקוממות הפלסטינית. אנשים אלה – כולם גברים ורובם משרתי חובה ביחידות חי"ר – השתמשו במגוון רחב של פעולות משלימות, נוסף על אש חיה, שלמרות שלא נועדו להרוג בני אדם היו כרוכות בהפעלת אלימות. "תפריט" זה כלל: הטרדת פלסטינים במחסומי תנועה ומעבר; הריסת בתים של מחבלים וקרוביהם; ביצוע סריקות ברחובות כפרים (ואף בתוך בתי מגורים); והשמדת תוצרת חקלאית פלסטינית.

הספר מעלה שלוש שאלות עיקריות: (1) מדוע, ניכרת שונות באופני ההשתתפות [של חיילים] בפעולות אלימות שונות נגד התקוממויות? (2) מה ההסבר לכך שחלק מן הלוחמים ומהיחידות הלוחמות משתתפים בשקיקה בפעולות אלה, בעוד אחרים מגלים איפוק ניכר, עד כדי התנגדות להשתתפות בהן? (3) באלו תנאים יש לצפות לבולטות של סוג אחד של אלימות, ולהצנעת אחרים?

תשובותיה של מנקין לשאלות מתבססות בעיקר על שני מאגרי מקורות: האחד, שיחות שקיימה עם כ-70 מרואיינים ששירתו בשטחים בתקופת האנתפאדה. קבוצה הטרוגנית, אך בהחלט לא דגם מייצג. 52% מהם לומדים במוסדות להשכלה גבוהה ו-11% נוספים לומדים לתואר שני; 46% שייכים למעמד סוציראקונומי גבוה ו-6% למעמד גבוה מאוד (השווה: עמוס הראל, **תדע כל אם עברייה** [2013]). המאגר השני מורכב מן התשובות שנתנו כ-120 חיילים לשעבר נוספים (פרטיהם אינם נמסרים) לשאלות שהציגה מנקין בסקר שהפיצה ביניהם. נוסף על כך, עבודתה של מנקין מעוגנת במספר רב של מחקרים קודמים, בעברית ובאנגלית, הדנים במאפיינים השונים של הפעלת אלימות על-ידי חיילים במצבים איסימטריים עכשוויים, הן

בישראל והן באזורי לחימה אחרים בעולם. בהקשר זה יצוין כי הביבליוגרפיה העשירה של הספר היא נכס כשעצמו.

מסקנות הספר מוגשות בצורה בהירה, ובלשון שלמרבה השמחה נטולת הז'רגון שלעיתים מכביד על חיבורים אחרים בתחום. הן אף מתבססות על מסד משכנע של תובנות תיאורטיות שהן, לעניות דעתי, התרומה העיקרית של החיבור. המרכזית מבין תובנות אלה המספקת לספר כולו שלד מבני, היא ההבחנה בין שלושה סוגים עיקריים של מעשי אלימות המבוצעים עלידי חיילים במהלך מאבקים אסימטריים: (א) אלימות "אסטרטגית" המכוונת עלידי הפיקוד העליון (לדוגמה הריסת בית מחבל לאחר הרשעתו), ולכן כרוכה בלא יותר ממילוי הוראות; (ב) אלימות "אופורטוניסטית", המופעלת עלידי החייל הבודד על דעת עצמו וללא כל הנחיה ממפקדיו. לרוב, השימוש בסוג זה של אלימות (לדוגמה ביזה) נוגד את הוראות הצבא ולכן מוגדר פשע; (ג) אלימות "יזמית" (entrepreneurial violence), שלמרות שנועדה לשרת את מטרות הארגון הצבאי (להבדיל מהאינטרס האישי של החייל), אינה יזומה עלידי הפיקוד העליון אלא עלידי מפקדים מקומיים, זוטרים הרבה יותר. לקטגוריה זאת שייכות למשל השפלות מסוגים שונים במחסומים.

מבין שלושה סוגי האלימות, השלישית ("היזמית") היא ללא ספק המורכבת ביותר, אולם במצבים אסימטריים השגרתית ביותר. לחיילים המתמודדים עם התקוממויות ניתנות הזדמנויות רבות להפעיל אלימות מסוג זה, אולם לעיתים קרובות הקו האמור להפריד בין פעולות מותרות ואסורות נותר עמום, לא רק עבורם אלא אף עבור מפקדיהם המידיים בשטח. בהינתן תנאים אלה, שואלת מנקין, אלו חיילים וקצינים זוטרים מפעילים אלימות "יזמית" – גם כאשר הם מודעים לכך כי הפיקוד העליון מסוגל להתנער ממעשיהם – ומי מהם יירתעו מלעשות כן, ויעדיפו לנקוט בעמדה של "שב ואל תעשה"?

למרבה הצער, בהשוואה לתחכום הרב שבו מנקין מעלה שאלות מרתקות וקריטיות אלה, תשובתה חדיממדיה. האשמה, כך נראה לי, היא במתודולוגיה שבה בחרה להשתמש. היא מודה (עמ' 12) כי החליטה מראש שלא להתחשב בשניים מן המשתנים הבולטים שחוקרים אחרים כבר סימנו כהשפעות אפשרויות על מידת האלימות המופעלת עלידי חיילי צה"ל נגד פלסטינים: האחד – ההתגברות הכללית של נטיות "ימניות" (כלומר לאומניות ולעומתיות) בקרב הציבור היהודי בישראל. השני – השינוי בהרכב הדמוגרפי של יחידות החי"ר הלוחמות של צה"ל, שבהן עלה שיעור המתגייסים מרקע מזרחי ודתי-לאומי, לעומת אחוזי המשרתים מרקע אשכנזי-בורגני. מנקין מתרכזת באופן מודע אך ורק במשתנה שלישי – "מנגנוני הבקרה הארגוניים" – שבאמצעותם צה"ל מניע ומנחה את חייליו לפעול בדרכים העולות בקנה אחד עם יעדיו הארגוניים. חלק ממנגנונים אלה, היא מראה, "פורמליים", דוגמת הכללים והמסרים המוטמעים בחיילים בתקופת הטירונות וההכשרה החילית. ואולם חזקים הרבה יותר הם מנגנוני השליטה המופעלים בתקופת השירות הפעיל בשטח, כאלה שאינם משקפים הוראות

צה"ל ליות מפורשות אלא "תהליכי סוציאליזציה ושכנוע". מנגנונים אלה מושפעים גם מן התרבות הצומחת בתוך היחידה, מאישיותו של מפקדה המידי ומכושר מנהיגותו. מסקנת הכותבת היא כי "שוונות בשליטה הארגונית" – ברמת היחידה הגרעינית (בדרך כלל מחלקה, לעיתים לפלוגה) היא המספקת הסבר תקף להתנהגויות השונות של חיילים מן השורה ביחס לאוכלוסייה הפלסטינית בתקופת האנתפאדה. לדעתה, קיומה של בקרה ארגונית אפקטיבית יצר אצל החיילים רמה גבוהה של נכונות להשתתף באלימות "אסטרטגית" ו"זמית" – צורות התנהגות שנתפסו "לגיטימיות" ו"ראויות" בעיני הלוחמים, ורמה נמוכה של השתתפות באלימות "אופורטוניסטית". לעומת זאת, שליטה חלשה – שבדרך כלל באה לידי ביטוי באי יכולתו של המ"מ או של המ"פ לנקוט יוזמה החלטית במצבים דרמטיים, ולקבוע קווים אדומים ברורים ומחייבים – הפחיתה את ההשתתפות באלימות אסטרטגית וזמית, והגדילה את ההשתתפות באלימות "אופורטוניסטית" (עמ' 191–192).

ניתוח זה בוודאי תורם להבנתן של רבות מהתופעות שנצפו בהתנהגות חיילי צה"ל (לא רק בשנים 2000–2005 אלא אף לאחר מכן, דוגמת המקרה של אלאור עזריה, הנדון בעמ' 197–198). ואולם האם הסבר זה משקף את מלוא התמונה? האם אין צורך בכיווני מחקר משלימים?

לפחות בנוגע לשלושה תחומים נראה כי התשובה לשאלות אלה חיובית, ומבחינה זאת ספרה של מנקין משאיר "טעם של עוד".

1. התחום הראשון הדורש הרחבה הוא מתודולוגי. מנקין נמנעת מכל ניסיון למדוד את עוצמת "השליטה הארגונית" שהיא מזהה מול השפעתם של גורמים אחרים, לדוגמה הדעות הקדומות בנוגע להפעלת אלימות נגד פלסטינים שהחיילים, ומפקדיהם הישירים, מביאים לצה"ל מן הבית או ממסגרות חינוכיות נוספות (תנועות נוער, מכינות קדם צבאיות, ישיבות הסדר וכדומה). היא מסתפקת בהנחה, הטעונה הוכחה, כי תקופות ההכשרה של החיילים אמורות לאפשר לצה"ל "להחדיר בהם ואף לאכוף" מערכת נורמות המבדילה בין אלימות "הולמת" ל"בלתי הולמת" (עמ' 24).
2. התחום השני נוגע בהכשרת המפקדים הישירים, אותם קצינים זוטרים שלהם מנקין מייחסת (ובצדק) מקום מרכזי בתפקוד היחידה במצבי עימות אסימטריים. האם לדעתה קיבלו רמה מספקת של הכשרה, למשל בנוגע לקביעות הפרטניות של המשפט הבין-לאומי ההומניטרי בנוגע לשימוש באלימות מול אזרחים? אלו לקחים הפיק צה"ל בתחום זה במהלך האנתפאדה השנייה, וכיצד ניסיון זה השפיע (אם בכלל) על תוכן הקורסים שהועברו במהלכה בבה"ד 1?
3. כפי שמנקין מציינת (עמ' 109) עוד ב-2005–2006 העביר משרד הביטחון את האחריות לניהול המחסומים – אתרי חיכוך רגישים במיוחד בין צה"ל לאוכלוסייה הפלסטינית – מצה"ל לגורמים מקצועיים לא-צבאיים (מג"ב וחברות שמירה), שצוותיהם קיבלו

אימונים ייעודיים לקראת מילוי תפקידם. האם יש לראות בכך הודעה באי־התאמה של ההכנה הניתנת לחיילי צה"ל, שהוכשרו להיות לוחמים ולא למלא פונקציות משטריות? אם כן, האם יש אולי להרחיב את מגמת ה"דה־מיליטריזציה" לתחומים נוספים אפשריים, כדי להשיג הנמכה של רמת האלימות ה"יזמית"?

תרומת ספרה של ד"ר מנקין מתבטאת בכך שהוא לא רק מעורר שאלות, אלא אף מספק חלק מהכלים האנליטיים הדרושים לחקירתן.

עירית קינן ועירית הרבון, (עורכות) הביטחון כסוגיה אזרחית: התרופפות הביטחון האזרחי-פוליטי-תרבותי בישראל, פרדס הוצאה לאור והמכללה למנהל, תש"ף, 2020

פרופ' אילן פלג

Lafayette College

ספרן הערוך של פרופסור עירית קינן וד"ר עירית הרבון מעלה תרומה חשובה להבנת תהליכי עומק פוליטיים ותרבותיים בחברה הישראלית, בעיקר בנוגע לסוגיה הביטחונית בעשור האחרון. זהו ספר עשיר ביותר הן מבחינה תיאורטית והן מבחינה אמפירית: הוא מעלה לדין שיטתי בחברה הישראלית מושגים המציגים תהליכים שונים באור חדש, ותורם באופן משמעותי לבחינת סוגיות רבות המצויות במרכז ההווה הישראלית העכשווית.

כבר במשפט הראשון של המבוא לאסופת מאמרים זו העורכות מציגות את תפיסתן הרחבה ביותר והבלתי שגרתית למושג "ביטחון", מרכיב מרכזי בישראליות לדורותיה. הן פותחות את המאמר בהגדרת ארבע החירויות שלדעת הנשיא האמריקני פרנקלין דלאנו רוזוולט כל בן אנוש זכאי להן: חופש הביטוי, חופש הפולחן, חופש ממחסור וחופש מפחד. המשגה רחבה זו, כמעט סוציאל-דמוקרטית במולדת הקפיטליזם הבלתי מרוסן, זכתה אף לציור של האמן האמריקאי נורמן רוקוול. נאומו של רוזוולט חרג בביור מהתפיסה המסורתית של הביטחון, המתייחסת בעיקרה לאיומים צבאיים חיצוניים של מדינות עוינות. העורכות מציגות שבעשורים האחרונים התפתחה בעולם גישת "הביטחון האנושי". ואכן, גישה זו במהותה אלטרנטיבית לתפיסה המסורתית של הביטחון. מבחינה זו, הספר מאתגר את ה"ביטחוניזם" הישראלי המושרש מזה דורות, והמאמרים הכלולים בו מתכנסים סביב אתגר זה.

מטרתו הבסיסית של הספר לבחון, מתוך גישה ביקורתית ולעיתים נוקבת, את סוגיית הביטחון הישראלית בתוך מסגרת תיאורטית והיסטורית רחבה יותר. העורכות רואות במילה "ביטחון" כלשעצמה מושג "אימפריאלי" העשוי להשתלט על תחושות האזרחים בסוגיות רבות ושונות כמו: זהות; הגירה; חירויות דמוקרטיות ועוד. ניתן לטעון, לדעתי, שבישראל הפך הביטחון למושג לא רק אימפריאלי, אלא אפילו הגמוניאלי בדרך שבה הבין האיטלקי אנטוניו גראמשי מושג קריטי זה: מרבית האזרחים הישראלים לא מעלים בדעתם אפילו את האפשרות לאתגר מושג זה, ועל אחת כמה וכמה את הגדרתו הצרה מדי, המתמקדת באופן בלעדי בסיכונים פיזיים מגורמים חיצוניים עוינים.

המסגרת התיאורטית המוצעת בספר אינה רק בבחינת ניתוח אקדמי מופשט, אלא רלוונטית ביותר לפוליטיקה הישראלית בעשורים האחרונים. למשל ההגדרה המסורתית והצרה של

הביטחון בישראל – הגדרה המתמקדת באופן בלעדי בסכנות פיזיות שמקורן חיצוני – מתעלמת לחלוטין או לפחות חלקית ממרכיבים אחרים של הביטחון. זאת ועוד, הגדרת ביטחון מוחצנת ומיליטריסטית זו מחזקת מנהיגים לאומנים ופופוליסטים, ותורמת להתרופפותו של האתוס הדמוקרטי בישראל. בדברן על "ממשלות המעדיפות להתמקד באיומים חיצוניים, כדוגמת קונפליקט עם ישות מדינית יריבה, הגנה מפני טרור, הגנה על הגבולות, הגנה מפני נשק להשמדה המונית ועוד" (עמ' 11).

המושגים החשובים ביותר להבנה כוללת של הספר מקורם בגישת הסקורטיזציה (securitization), המנסה להבין כיצד נושא מסוים הופך לסוגיה ביטחונית, עלידי הגדרתו כאיום קיומי הדורש תגובה החורגת מהפוליטיקה "הרגילה". לדברי התיאורטיקנים השונים, התנאים הדרושים לסקורטיזציה כוללים סוכנות מדינית, קהל יעד ופעולות להתמודד עם האיום. ניתן לטעון כי במקרה הישראלי חשוב לאתר יחידים וקבוצות המעוניינים בסקורטיזציה לקידום האינטרסים שלהם, לבחון את הכלים העומדים לרשותם ולהעריך את התוצאות של פעולותיהם. אחת התוצאות החמורות ביותר של סקורטיזציה ישראלית קיצונית היא פגיעה קשה, ופוטנציאלית אפילו אנושה, באושיות המשטר הדמוקרטי. נראה כי הכרה זו הוליכה את עורכות הספר ליזום פרויקט זה.

הספר על פרקיו השונים מונה פעולות שונות שעשו ממשלות ישראליות, ושלדעת הכותבים והכותבות פגעו בדמוקרטיה הישראלית. חשוב לציין שחוקרים רבים בתקופות קודמות יותר הציגו אף הם את הדמוקרטיה הישראלית כ"פגומה", (בין השאר יפתחאל, לוסטיג, פלג, פלד, וסמוחה). אני סבור כי התקופה של 2009–2021 אופיינה במיוחד ביוזמות בעייתיות ביותר מבחינת הדמוקרטיה הישראלית ויכולתה לשגשג כיום ועוד יותר בעתיד. המשותף לפעולות אלו (שברובן נדונות בספר) – לרבות חוק הלאום מיולי 2018, חוק החרם, חוק הנכבה, חוק "שוברים שתיקה" והצעות חוק נוספות – שהן נועדו לחזק כביכול את ביטחון אזרחי ישראל, אם כי במקרים רבים פגעו ישירות בדמוקרטיה, בזכויות אזרח ובזכויות אדם. מנקודת המבט של ספר זה, פגעו יוזמות אלה פגיעה קשה גם בביטחון אזרחי המדינה או ברבים מהם.

הפרקים השונים בספר מפרטים את הבעיה הביטחונית בישראל, תוך קריאת תגר על הביטחוניזם הישראלי הקונוונציונלי הקלסי. ההיגיון המקשר בין הפרקים השונים על נושאים המגוונים והתמחיותיהם של הכותבים (היסטוריה, מדע המדינה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה ועוד) הוא האתגר הנחרץ לחשיבה הישראלית ההגמוניאלית סביב הנושא הביטחוני, כפי שהוגדר בעיקר עלידי ממשלות ישראל בשנים האחרונות. למשל יגיל לוי דן במה שהוא מזהה כ"מיליטריזציה חדשה" בשיח הביטחוני הישראלי. שיח הבנוי על נתק בין השימוש בכוח מההיגיון הפוליטי שאמור לכונן אותו, מקדם דה-הומניזציה של אוכלוסיית האויב ואזרחי במהותו. התוצאה, לדעת לוי, היא הפחתת ערך הביטחון שישראל מספקת לאזרחיה. הנרייט דאהן-כלב עוסקת בתופעה ישראלית נפוצה – כניסת קציני צבא בדימוס

לתפקידי ניהול במערכת החינוך בישראל. התוצאה לדעתה היא היווצרותה של הגמוניה צבאית בתוך תחום הפעילות האזרחי, תוך השפעה על תפיסת הביטחון של דור ההמשך. דניאל ברטל, מבכירי הפסיכולוגים החברתיים בישראל, מתאר במאמרו את יצירת תחושת האיום המתמיד בישראל ובדרכים לשנותה. לדעתו ניתן לשנות את המציאות של מעגל האימה הבלתי פוסק באמצעות לקיחת סיכונים מחושבים למען עתיד טוב יותר. ריקי טסלר ניגשת לבעיית הביטחון מנקודת מבט חינוכית. היא סבורה שהמדינה משתמשת בהוראת האזרחות לחינוך אידיאולוגי לאומני, ולא לבניית אזרחות שוויונית ומשותפת. זו דוגמה מעולה לטיעון הכללי של הספר כולו – באצטלה של חיזוק החוסן הלאומי היהודי, המדינה מערערת את החוסן הלאומי.

כמה מאמרים בספר עוסקים בהשפעת הביטחוניזם על נשים בישראל. למשל אפרת שלוי לייבוביץ', במאמרה על דימוי החייל הקרבי בישראל, טוענת כי עליונות דימוי זה מקשה על המוביליות החברתית של נשים בישראל ותורמת למעמדן החברתי השולי – תופעה המשפיעה על ביטחונן האזרחי-חברתי. אילת הראל ושיר דפנה-תקוע מנתחות נרטיבים של חיילות ישראליות משוחררות, המאירים את המושג ביטחון באור שונה. מחקרן סוקר מתודולוגיות שונות למחקר בנושא, ומציע ככלי אנליטי את "מדריך ההקשבה" – כלי מתודולוגי המתמקד בקול ובנרטיב על הניואנסים שלהן. המאמר מפרט את מדריך ההקשבה כשיטה לניתוח ראיונות (שיטה שניתנת ליישום נרחב לנושאים שונים), וקורא בין היתר "להעמיד את קולות הנשים בקדמת הבמה" (עמ' 198).

כמה מן המאמרים מתרכזים בקבוצות מיעוט ישראליות, ומייבאים למרכז הדיון המשגה שבמהותה ביטחון אנושי. שמחה גתהון ועירית קינן מתמקדות בקהילת יוצאי אתיופיה בישראל. הן בוחנות את הקשר בין הדרה של תרבות המיעוט, לביטחון האישי של יחידים המשתייכים לאותו מיעוט. המאמר בוחן טיעונים תיאורטיים לקשר בין אי שייכות תרבותית ובין תחושת ביטחון מעורערת. מוחמד מוסטפא ואיימן אגבאריה עוסקים בהשתלבותם של מיעוטים מוסלמים בחברות שונות, לרבות החברה בישראל. המאמר מדגיש בעיקר את הדילמות של מיעוט ילידי – נושא מרכזי ביותר שעשוי לקבוע את רמת יציבותה של החברה בישראל בשנים הבאות. המאמר האחרון בספר מבטא את הגותה של יעל לוי-חזן ז"ל, חוקרת שנהרגה בתאונת דרכים לפני שהשלימה פרק זה. המאמר עוסק בכתיבתה של לאה גולדברג על אודות מלחמה והושלם עלידי חברתה אילת הראל, ובת זוגה של המנוחה, עומרה לוי-חזן.

החשיבות המרכזית של ספר זה היא שניתן לראותו בתוך שתי מסגרות שונות אך שזורות זו בזו. ראשית, הספר עוסק בתהליכים ארוכי טווח בחברה בישראל (נפרס על-פני תריסר שנים). שנית, יש לקרוא את כל המאמרים הנכללים בספר על רקע רחב יותר, של האתגרים הרבים לדמוקרטיה. במקומות שונים בספר המחברים דנים בסוגיות מרכזיות בדמוקרטיה כיום:

זהות קולקטיבית; השאיפה ללכידות חברתית; שאלת היחסים בין רוב למיעוט בחברות שסועות; השפעת הפופוליזם; שאלות של הומוגניות והגמוניאליות ועוד.

החברה בישראל והפוליטיקה המורכבת שלה לא רק משקפת בעיות אלה; ניתן אף לראותה כבוחנת אותן בכל יום ויום ובמהלך ההיסטוריה שלה. למשל ישראל נאבקה שנים על הגדרתה ועל זהותה הקולקטיבית כמדינה "יהודית ודמוקרטית", או לחלופין כמדינה יהודית או דמוקרטית. בחוק הלאום מיולי 2018 ניתן לראות צעד גדול לעבר הגדרתה של המדינה כיהודית, תוך נטישת הדמוקרטיה השוויונית שלה התחייבה מדינת ישראל בהכרזת העצמאות שלה. בפרק על "התרופפות הביטחון האזרחי-פוליטי בישראל", עורכות הספר טוענות שחוק הלאום הוא חלק מתהליך הסקוורטיזציה של הזהות האזרחית בישראל (עמ' 31), וזהות זו היא יהודית בלבד. לדברי העורכות: "חוק הלאום מנתק למעשה את זהותה של ישראל ממגילת העצמאות שלה שבה – בצד הצהרות חזקות מאוד על אופייה של ישראל כמדינת לאום יהודית – נכללו יסודות אוניברסליים וכלל-אזרחיים" (עמ' 33).

האתגר הרציני ביותר של ישראל היה ונשאר היותה של החברה בעלת שסעים רבים, ויכולתה לקיים משטר דמוקרטי משגשג למרות שסעים אלה. למרות ה"ישראליות" של ערביי ישראל, תהליך שזוהה ונותח על-ידי הסוציולוג הפוליטי סמי סמוחה, נותרו ערביי ישראל מיעוט מובחן ולעיתים מופלה בישראל.⁴⁸ זאת ועוד, כמו במדינות אחרות שבהן יש מיעוטים התובעים שוויון דמוקרטי, לדוגמה טורקיה וסרי לנקה, עלולה קבוצת הרוב לאמץ תהליך של סקוורטיזציה הזוהה. ואולם בעוד תהליך זה מיועד להנציח את ההיררכיה האתנו-לאומית בחברה ובמדינה, ברוב רובם של המקרים מוליך תהליך זה לדעיכת הדמוקרטיה בחברה כולה.

הסכסוך האתנו-לאומי בישראל ממשיך לעכב את השתלבותם של "פלסטינים בישראל" (כפי שרובם מעדיפים להיקרא) בחברה. הספר סוקר את יוזמות החקיקה השונות הפוגעות בחופש הביטוי של אזרחי ישראל, כרסום בהפרדת הרשויות על-ידי הטלת הגבלות על בית המשפט העליון ורדיפה ממשלתית של ארגוני חברה אזרחית. לישראל נותרה ההזדמנות לשנות כיוון ולחזק את זהותה הליברלית, האלטרנטיבה לזהותה הלאומנית ולתת את הדעת לסוגיות של ביטחון אזרחי, לצד הדאגה המתמדת לביטחון לאומי.

⁴⁸ Peleg, I., & Waxman, D. (2011). *Israel's Palestinians: The Conflict Within*, Cambridge University Press

Neve Gordon and Nicola Perugini Human Shields: A History of People in the Line of Fire. Oakland: University of California Press. 2020

פרופ' אייל בן-ארי

מכון ירושלים לאסטרטגיה וביטחון והמכללה האקדמית כנרת

ספרם של ניב גורדון וניקולה פרוגיני עוסק בתופעה בעלת שורשים היסטוריים ומשמעויות גלובליות עכשוויות: המסגרות השיחיות, משטרי הלגיטימציה והפרקטיקות הכרוכות בשימוש בבני אדם כ"מגינים אנושיים". הספר משלב היסטוריה חברתית, שרטוט מסגרות חוקיות (שבצמח מתפתחות) וניתוח תרבותי-חברתי. חשיבותו נובעת מן ההקשר של מה שמכונות "המלחמות החדשות" או "מלחמות היברידיות". בקונפליקטים אלו הקווים בין לוחמים ולא לוחמים מיטשטשים, ואכן אותם אוקסימורונים – "מגינים אנושיים" או "אלימות הומנית" – תופסים את בעייתיות האבחנה. אין פלא אפוא, כפי שהמחברים מסבירים, שסוגיית המגינים האנושיים צפה דווקא בתקופה של התחזקות לוחמה לא סדירה. גורדון ופרוג'ני מסבירים שהשימוש ב"מגינים אנושיים" נועד למגוון מטרות: להרתיע אויבים מהתקפות אלימות; לשמור על קבוצות או אתרים; למחות על פעולות מדינתיות. בהקשר זה הם מבחינים בין מגינים מתנדבים המתגייסים מרצונם להגן על קבוצה או מטרה מפני אויבים חיצוניים, ובין מגינים שאינם מתנדבים והופכים למגינים מתוך כורח.

השימוש העשיר בדוגמאות היסטוריות מגוונות משכנע, ועושה קונקרטיזציה אנושית לטענות המחברים. הדוגמאות מספקות תמונות של קורבנות כדי להדגיש את מחיר הקונפליקטים, אך גם סיפורי גבורה של אנשים הבוחרים להיות מגינים אנושיים על אחרים. נוסף על כך, הפרק כולל דוגמאות ממגינים אנושיים במשחקי מחשב, ומהמיליטריזציה של מחאה נגד פגיעה בסביבה או שימוש בפצצות אטומיות. לטענת הכותבים, התהליך המרכזי של הפיכת המגינים האנושיים ל"כלי נשק" (weaponization) מתבטא בעיקר בקונפליקטים המתרחשים כמעט אך ורק באזורים שעברו דהקולוניזציה.

הספר מתבסס על מקורות משניים הכוללים ניתוחים היסטוריים, חוקיים, ומחקרים עכשוויים על הפעלת אלימות, ומלווה באוסף עשיר של תמונות, ציורים ואיורים המעשירים את הטקסט ומהדדים אותו.

בחלוקה גסה, לספר שני חלקים. החלק הראשון, פרקים היסטוריים הסוקרים כ-150 שנות קונפליקטים המוצגים באופן כרונולוגי, כאשר כל פרק מתמקד בקונפליקט או אירוע בתוך קונפליקט. הסקירה מאפשרת לקוראים להכיר בעומק ההיסטורי ובאופי הגלובלי של התופעה.

החלק השני מורכב מפרקים נושאים הכוללים למשל הגנה על הסביבה, מחאה, ספרי הדרכה צבאיים, נשים וילדים כקטגוריה חברתית, או מלחמות מידע ותעמולה. אמנם המחברים בחרו להתחיל במלחמת האזרחים בארצות הברית, אך הם מראים שהשימוש הרחב במגינים אנושיים כמדיניות החל רק עם המלחמה הגרמנית-צרפתית, כאשר הצבא הגרמני השתמש באזרחים כאמצעי אפקטיבי נגד הכוחות הלא סדירים הצרפתיים. בשני הקונפליקטים רק קבוצות בעלות סטטוס גבוה נחשבו בעלות חשיבות מספקת כדי להיות מגינים.

הפרקים על שתי מערכות החוק הרלוונטיות – חוקי מלחמה וחוקי זכויות האדם – מסבירים כיצד נעשה ניסיון מתמיד לנטר את המתח שבין הלגיטימציה להתקפות צבאיות ובין השמירה על חייהם של לא לוחמים.

הניתוח השזור בין הפרקים מאפשר לקוראים להבין את ההבניות החברתיות והתרבותיות של מי "ראויים" לשמש כמגינים אנושיים. המחברים מראים שבעוד במלחמת הבורים בבריטים, לא לבנים נחשבו ללא רלוונטיים מכיוון שלא נשאו בסטטוס של אזרחים, המצב השתנה לחלוטין אחרי מלחמת העולם השנייה. בתקופה זאת חברי המדינות שעברו דהקולוניזציה החלו להיחשב ראויים לשמש כמגינים אנושיים.

התמונה המתקבלת מספר זה היא של מערכות מיון המיושמות על אוכלוסיות שונות בנוגע להיותן מתאימות יותר או פחות לשמש מגינים אנושיים. המערכות בנויות על לוגיקה בינארית בין אנחנו/הם, ולובשת ביטויים תרבותיים ספציפיים כמו בין בני עמים מתורבתים לברברים; נוצרים/לא נוצרים; לבנים/לא לבנים. התוצאה של המיון כפולה. ראשית, המחברים מראים כיצד הקטגוריה של מגינים אנושיים גמישה ונתונה לפירוש בנסיבות פוליטיות שונות. שנית, האבחנות קשורות למשטרי הלגיטימציה של קונפליקטים – לצורות ההצדקה בנוגע להפעלת אלימות מאורגנת, בין שהיא מדינתית ובין שאינה מדינתית. כתוצאה מכך אנו מבינים את ההזדהות בקרב מדינות המערב עם מותה של רייצ'ל קורי, שהתייצבה בין בולדוזר ישראלי ובין ביתו של פלסטיני בעזה באנתפאדה השנייה מכיוון שהייתה לבנה, צעירה ואישה. באופן רחב יותר, מצאתי כי ספרם של גורדון ופרוג'ני מהדהד עם עבודותיו החשובות של יגיל לוי על היררכיות של מוות; על השאלה של "מי ראוי להיחפז לקורבן".

מגרעה אחת פוגמת במקצת בספר – הטענות במבוא חוזרות על עצמן פעם אחר פעם, ונותנות רושם שהמחברים קצת נמהרו להוציא את הספר.

עבורנו בישראל, ובמיוחד בקהילה המקצועית העוסקת בחקר צבאות והפעלת אלימות צבאית מאורגנת, הספר מלמד על עוצמתם של הכוחות המזוינים המדינתיים והצורות בהן הפעלת אלימות מעוגנת, מוצדקת וממוסגרת על-ידי תפיסות וסיווגים של אובייקטים "הראויים" להגנה או שאינם ראוי להגנה (expendable). זהו ספר חזק ומשכנע, שגרם לי פעם אחר פעם

לא רק לחזור למחקרי על האנתפאדה השנייה ("נוהל שכך"), אלא גם להרהר בצורה שבה הצבא הישראלי מצדיק את פעולותיו בעזה ובלבנון.

על הכותבים

ד"ר אלישבע רוסמן

מרצה בכירה במחלקה למדע המדינה, אוניברסיטת בראילן. חברה מייסדת באגודת חוקרי צבא-חברה בישראל, סגנית ראש המחלקה למדע המדינה באוניברסיטת בר אילן וראש מרכז ארגון לחקר ישראל והעם היהודי.

דוא"ל: rosmane@biu.ac.il

ד"ר אבנר ברנע

עמית מחקר במרכז לחקר הביטחון הלאומי באוניברסיטת חיפה. חוקר בנושא ביטחון לאומי ומתמקד בנושאי מודיעין. בכיר לשעבר בשב"כ. ספרו **We Never Expected That – a Comparative Study of Failures in National and Business Intelligence** יצא לאור בארצות-הברית ב-2021 בהוצאת Lexington Books.

דוא"ל: avnerpro@netvision.net.il

מר עומר דוסטרי

מומחה לאסטרטגיה, צבא וביטחון לאומי. דוקטורנט בתחום צבא וביטחון במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בראילן, וחוקר במכון ירושלים לאסטרטגיה ולביטחון. התמחה בעבר במרכז ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת אריאל, במכון למחקרי ביטחון לאומי ובסדנת יובל נאמן למדע, טכנולוגיה וביטחון באוניברסיטת תל-אביב.

דוא"ל: omerdos@gmail.com

ד"ר יורם פריד

היסטוריון. מחקריו, אשר מתמקדים בעשור הראשון לקום המדינה, עוסקים באופן שבו הגדיר צה"ל את הקשר בין סוגיות אזרחיות וביטחוניות, לצד הדרכים שבהן פעל כדי ליישמן.

דוא"ל: yoramfried1969@gmail.com

ד"ר שני אלמוג

ראש מדור מחקר ותורה בביסל"ם (בית הספר לפיתוח מנהיגות של צה"ל). חוקרת מנהיגות צבאית בהקשריה השונים, למשל מנהיגות רשתית ומנהיגות בשדה הקרב העתידי. בעלת תואר ראשון במדעי המוח מאוניברסיטת תל-אביב, תואר שני ושלישי בפסיכולוגיה ארגונית, ותואר שני נוסף בסוציולוגיה ארגונית מאוניברסיטת בראילן. עבודת הדוקטורט שלה עסקה בהשפעות המיקום ברשת החברתית על התנהגויות עובדים בארגונים, וכללה שימוש במתודולוגיה של (Social Network Analysis) SNA.

דוא"ל: shanialmog3@gmail.com